

ISSN: 1309-5811

Bilimsel EKSEN

Sonbahar/Падать/Autumn 2010

Yıl/Year/Год 1

Sayı/Число/Number 2

SCIENTIFIC AXIS НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Büyük Türk matematikçisi ve astronomi bilgini Uluğ Bey (1395-1449)
(Tablo: Vâlâ Somalı)

BİLİMSEL EKSEN

SCIENTIFIC AXIS - НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Sonbahar/Падать/Autumn 2010 ▪ Yıl /Year/Год 1 ▪ Sayı /Number/Число 2

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1309-5811

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY•Prof. Dr. Taciser ONUK•Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof.Dr. Naciye YILDIZ•Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN•Prof. Dr.Kurtuluş KAYALI•Prof.Dr.Özkul ÇOBANOĞLU

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.bilimseleksen.com

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Baskı Tarihi/ Press Date

10 Aralık 2010

Baskı / Pres / Типография

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Dr. Meyser KAYA

e-mail: tarzenkayaturk23@gmail.com Tel: 00994503290442

KKTC

Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK

Tel: 00905394132608 – 00905428803008

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

TÜRKİYE

İbrahim İMER

e-mail: i.imer@hotmail.com Tel: 0090546.491 24 15

Bilimsel Eksen dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале Научный Меридиан следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu
Editorial Board
Консультативный совет – Редколлегия

- Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Vasım MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE (Azerbaycan Musiki Akademisi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. İngeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Maria CİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Veneza / İTALYA)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LİN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAJCAN)

Not : Alfabetik olarak sıralanmıştır.

Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.

К сведению : Следует в алфавитном порядке

İÇİNDEKİLER

CONTENT

СОДЕРЖАНИЕ

Semantic Description of Adjectives Such As *Large* and *Big* In English Language and Their Equivalents In Azerbaijany Language

İngiliz Dilinde Large ve Big Sıfatlarının Semantik Tahlili ve Onların Azərbaycan Dilinde Eşitlikləri

Семантический Анализ Прилагательных Large И Big В Английском Языке И Их Эквиваленты На Азербайджанском Языке

Malahat Shabani MİNAABAD 11

Atalar Sözlərinin Semantik və Tematik Bölgüsü

Семантико-Тематическая Классификация Пословицы

Semantic and Thematic Division of Proverbs

Xatirə ƏHMƏDOVA 16

A. S. Puşkinin Təsvirində Şərq Qadını ("Ərzuruma Səyahət" Əsəri Əsasında)

On the Base of the Work "A Trip To Erzurum" By A. S. Pushkin

Восточная Женщина В Изображение А. С. Пушкина (На Основе Произведения «Путешествие В Арзурум»)

Xanım Rzaqızı SULTANOVA 27

Türkiyədə Naxçıvan Nəşrləri və Elmi-Ədəbi Əlaqələrimiz

Nahkchivan Publications In Turkey and Our Scientific-Literary Relations

Издания Нахчивани И Совместные Научно-Литературные Взаимосвязи В

Турции

Akd. Prof. Dr. İsa HƏBİBBƏYLİ 37

Mehmet Rauf'un Bir Hikayesinin Tahlili ya da Mankurtça Teslimiyet Yerine Şereflice Ölmenin Asaleti

Analysis of A Story From Mehmet Rauf Or Communicating His Nobel Dead Honorably Instead of Juan-Juan-Like Submission

Анализ Одного Из Рассказов Мехмета Рауфа Или Принятие Смерти С Честью Вместо Манкуртства

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN 44

The Issues of the Crime Information Registration In the Republic of Kazakhstan

Kazakistan Cumhuriyetinde Cinayetleri Kaydetme Esnasındaki Kriminolojik Bilgilerle İlgili Meseleler

Проблемы, Возникающие В Казахстане С Криминальными Документами В Процессе Регистрации Преступлений

Töleğen Muhtar ADILBEKULI57

Tİlдік Тұлғаны Сыртқы Сәйкестендіру

Dil Temsilcisi, Tanımlama ve Dışardan Tanımlama

Language Representative, Definition and External Definition

Tausoğarova Aәujan ҚАЙРАТҚИЗИ64

Divan ü Lügat-it-Türk'e Göre Türkler'de Yemek Kültürü

Meal Culture In Turks According To Divan-ü Lugat-it Türk

Национальная Кухня Тюрков По Диван-У Люгат-Ит Тюрк

Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU72

Degrees of English Adjectives

İngilizce'de Sıfatın Dereceleri

Степени Имени Прилагательного

Leyla SAFAROVA94

Моделирование Результата Обучения Языку

Dil Öğretimi Sonuçlarının Model Yapılması

Making A Model From the Language Instruction Results

Yrd. Doç. Dr. A. M. İBRAEVA104

Kıbrıs Atasözlerinin Türk Dünyası Atasözleri Arasındaki Yeri

Place of Cyprus Proverbs In the Proverbs of the Turkish World

Место Пословиц Кипра В Системе Пословиц Мира

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI - Esra USLU112

Темы Человечности, Морали И Этики В Тюркских Литературных Памятниках Средневековья (XI-XII)

Orta Asır Türk Soylu Halkların Eserlerindeki (XI-XII AA) İnsaniyet, Ahlak ve Etik Konuları

The Problem of Humanity, Morals and Ethics In Literary Heritages of the Middle Ages (XI-XII Centuries)

Bakitgul KULCANOVA122

Metaphorical Somatic Phraseology

Metaforik Somatik Frazoloji

Метафорическая Соматическая Фразалогия

Aziza Hüseynqızı HACIYEVA 130

Azerbaijan Petrolünün Tarihinde Haydar Aliyev Zirvesi

Haydar Aliyev's Height In the Azerbaijan Oil History

Гайдар Алиевская Вершина В Истории Азербайджанской Нефти

Ayaz Vasimoğlu MEMMEDALİYEV 135

Ehli-Beyt (e) ve Kur'an'ı-Kerim'in Mevzu Tefsiri

"Ehli-Beyt" and Interpretation of Quran

Ахли-Бейт И Толкования Корана

Meryem İSHAQZADE 146

Gnostics and Hallaj's Anal Haq

Gnostikler ve Hallacın Anal-Hakkı

Гностики И Философия Мансура Халладжа «Аналь-Хак»

Nahid ZAREE 153

Naxçıvanın Aşıq Sənətinin Janr Xüsusiyyətləri

Genre Features of Ashuq Art of Nakhchivan

Жанровые Особенности Ашугского Искусства Нахичевани

Günay MƏMMƏDOVA 158

Mirzə Fətəli Axundovun Bədii Yaradıcılığında Azərbaycan Tarixi Məsələləri

The Issues With Regard To the History of Azerbaijan In the Literary Works of Mirza Fataly Akhundov

Вопросы Истории Азербайджана В Художественном Произведении Мирза Фатали Ахундова

Sevda Ağashirinqızı İSMAYILOVA 162

The Relationship Between Organizational Culture and Sovereignty of Merit Principle In Iran National Company of Petrochemical Industry

İran'ın Ulusal Kimyasal Yakıt Şirketinin Organizasyon Kültürü ve Halk Prensipleri Arasında İlişki

Взаимосвязь Между Культурой Организации Народного Химико-Топливного Общества Ирана И Принципами Народа

Dr.Hosein KHANİFER - Dr. Asadollah KORDNAEEJ

Farhad SHORKANDY - Eslampour MARYAM 169

Zərdüşt Təliminin Nitşə Yaradıcılığına Təsiri

Влияние Учения Заратустры На Творчество Ницше

The Influence To Nietzsche Creative Work of the Zoroaster Training

Sübhən Bahaduroğlu MƏMMƏDOV179

**İngilis və Azərbaycan Dillərində Cavab Vermək Məqamında İşlənən Nitq
Fellərinin Leksik- Semantik Təhlili**

Lexico- Semantic Analysis of the Verbs of Speech Using In Responding Process In the
English and Azerbaijani Languages

Лексико- Семантическое Исследование Глаголов Речи Используемые В Процессе
Ответа В Английском И Азербайджанском Языках

Gülzar Qənbərəliqızı XANBABAYEVA185

**Влияние Французской Просветительской Литературы На Творчество
М.Ф. Ахундова**

Fransız Maarifçi Edebiyatın M.F. Ahundov Yaradıcılığına Etkisi

French of the Literature Educationist Influence To (The) M.F. Akhundov Creative Work

Hemid Camaloğlu ABBASOV194

Yaradıcılıq Prosesualıq Nöqtəyi Nəzərindən

Creative Work From Processuality Point of View

Творчество С Точки Зрения Процессуальности

Turanxanım Hidayətqızı ŞİRZADOVA202

Lirikada Tarihî Geçmişimizin Yansıması

The Reflection of the Historical Past In Lyrics

Отражение Исторического Прошлого В Лирике

Dr. Təvfik ABDULHASANLI208

«Kitab-ı-Dədə Qorqud» Eposunda İslami Dəyərlər

Islamic Values In the Epos "Kitabi-Dede Gorgud"

Исламские Ценности В Эпосе «Китаби-Деде Коркут»

Doç. Dr. Ülker Azadqızı NƏBİYEVA217

Azərbaycan Məhəbbət Dastanlarında Qəhrəmanın Psixoloji Aləmi

The Psychological World of the Character of the Azerbaijani Love Eposes

Психологический Мир Героя В Любовных Эпосах Азербайджана

Özcan AKKAYA223

Avrupa Birliği'nin Doğuşu Gelişmesi ve Bugünü

Creation of the European Union, Its Development and Its Progress

Рождение, Развитие И Современное Состояние Европейского Сообщества

Zeki ERGÜL230

24 Прелюдии Для Фортениано В.Адигезалова.

Пути Пересечения Национальных И Европейских Традиций

Adıgözəlov'un Fortepiano İçin 24 Prelüdü Millî ve Avrupa Ananelerinin Kesişme Yolları

24 Preludes For Piano of V.Adigezalov. Ways of Intersection of National and European Traditions

Nezaket RİMAZİ239

Türk Dünyasının Butalı Oğlu

The Distinguished Son of Turkish World

Отобранный Сын Тюркского Мира

Prof. Dr. Məhərrəm CƏFƏRLİ- Doç. Dr. Rafiq BABAYEV245

Halk Takvimi'nde Yılın Bölğüsüne Dair

Some Notes About Division of the Year

Подразделение Годов В Народном Календаре

Asef ORUCOV255

SEMANTIC DESCRIPTION OF ADJECTIVES SUCH AS *LARGE* AND *BIG* IN ENGLISH LANGUAGE AND THEIR EQUIVALENTS IN AZERBAIJANY LANGUAGE

İNGİLİZ DİLİNDE *LARGE* VE *BIG* SIFATLARININ SEMANTİK TAHLİLİ VE ONLARIN AZERBAIJAN DİLİNDE EŞİTLİKLERİ

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ *LARGE* И *BIG* В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Malahat Shabani MİNAABAD*

Özet

Large ve *big* sıfatlar sinonim olduğundan onlar aynı isimlerin bir çoğunu tasvir etmek için kullanılmaktadır. Ama onlar mükemmel sinonim olmadığından bu iki sıfatın paylanması bazı farklar vardır. Sonuçta, yalnız *big* ve *large* sıfatına koşulan sözlerin mukayeseli listesinin İngiliz ve Azerbaycan dillerinde bazı farkları ortaya çıkartılarak taktim edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Large, big, leksikon, Azerbaycan, İngiliz*

Abstract

Since *big* and *large* are synonyms, it is not surprising that they can be used to describe many of the same nouns. However, they are not perfect synonyms, and there are some differences in the distribution of these two adjectives. Therefore, a comparison of the list of the words which occurred only with *big* and those which occurred only with *large* in two languages: English, Azerbaijan, should reveal some differences.

Key words: *Large, big, lexicon, Azerbaijan, English*

INTRODUCTION

In the systematic framework, lexis has received very little attention in comparison to grammar. The relationship between lexical form and function can be clarified by viewing the opposition between the attitudes of formal and functional lin-

* Department of English Language, University of Mohaghegh Ardabili. Ardabil/İRAN

guistics to the subject of their study. Formal linguistics treats language as a set of rules for building well-formed structures, while functional linguistics treats it as a system of resources for enabling interaction between the two parties. In the case of lexical semantics, the first approach assumes that a word has a meaning, which is defined as a dictionary sense and can be represented as a concept knowledge representation language. The second approach assumes that the meaning of a word is a function of its use in purposeful communication. The speaker uses resources of language for expressing communicative intentions according to the context of situation. Physical signals, which are realization of intentions, are interpreted by the listener because, in the case of successful communication, the set of language resources and the context of situation are to a significant extent shared by the two parties. In this view, the task of a study in lexical semantics is to describe how lexical resources contribute to the realization of communicative intentions.

According to Matthiessen and Bateman, (1, 54-55) the origin of both logic-and communication-cantered paradigms in various areas of linguistic studies dates back to the very beginning of thinking about language in the Western tradition. In the study of lexical meanings, the first paradigm assumes that meanings are *concepts*, which represent real-world objects and their properties. In philosophy of language, this view can be associated with such thinkers as Frege (2) and Putnam (3). Among computational approaches to lexical semantics, representatives of this paradigm are the Explanatory Combinatorial Dictionary, ECD, (Mel'chuk, (4)) and WordNet (Miller, (5)). Some researchers explicitly talk about meaning as a cognitive concept and say, for instance, that translators and interpreters construct or assemble meaning (Dancette (6); Setton (7)). Others regard it as a textual characteristic. In the latter view, texts themselves hold meanings, so translations can be compared in terms of meanings with each other, with source texts or with a comparable corpus.

DISCUSSION

Throughout this article I assume that organization of the lexicon is based on relationship between words and the way they are used in speech play apart in building the mental representations of concept. For example, *large* but not *big* is used with the nouns *amount*, *number*, and *quantity*, so it would be surprising to find these nouns on the list of nouns which occur significantly often with *big*, although it would not be surprising if they were on the *large* list. All the nouns which occurred significantly often with *large* but not with *big*, are many Quantity Nouns such as *amount* and *areas* and these patterns are clarified in two languages in the following examples:

1. *These centers are surrounded by larger areas, less heavily settled.*

Bu mərkəzlər daha böyük ərazilərlə əhatələnib, daha az əhali məskunlaşıb.

2. *Larger and larger quantities of money were promised.*

Daha böyük məbləğdə pullar vəd olunurdu.

However, the words that occurred significantly often with *big* but not *large*, shows that *big* does not occur significantly often with any Quantity Nouns. This is

not to say that *big* never occurs with this sort of noun--a search of the entire corpus revealed, for example, one case of *big quantity* and three cases of *big volume* but there are not enough instances of co-occurrence to give a high mutual information value for any Quantity Noun with *big*. It is clear that *large* is the preferred adjective for nouns of this type.

There are four new categories of nouns, Actions, Popular Things, Important, Serious Things and Head of Idioms, which all occur significantly often with *big* but not with *large*. With all of these nouns, *big* is describing something other than physical size. For example, with the nouns listed under Actions, *big* describes the intensity of the action, that is, the amount of energy involved and / or the strength of the effect. *A big lift* is one that lifts something very high and *a big push* is one that involves a lot of energy and which moves something a long way. The meaning of *big* with the Action nouns is quite similar to the meaning with some of the Amount nouns, such as *change* and *drop*. Pay attention to the following example:

You could notice when the little change began so that you would be better prepared for the big change that might be coming.

Kiçik dəyişiklik baş verməyə başladığı anda onu hiss edə bilərsiniz, odur ki, siz gələcək böyük dəyişikliyə daha da yaxşı hazır olmalısınız.

In fact, most of the Amount nouns which occur with *big* could probably be considered Actions rather than (or in addition to) Amounts. I have distinguished the two types here mainly because the Amounts are somewhat more abstract in meaning than the Actions and because some of the Amounts (e.g. *cut*, *drop*, *increase*) also occur significantly often with *large*, but *large* does not occur significantly often in the corpus with any Actions. Although there are some contexts in which *large* may be able to modify some of the Action nouns (e.g., *a large boost in the polls*), it sounds quite strange with most of them (e.g. *?a large jump*, *?a large splash*).

The nouns listed under Important, Serious Things name things which are not necessarily important or serious in themselves, but which are interpreted as such when modified by *big*; in other words, it is *big* that contributes the meaning of *important* or *serious* to phrases such as *big news* and *big factor*. *Project*, one of the nouns seems to belong to this category--a *big project* is a project that is important. *Project*, of course occurred significantly often with *large* as well as *big*.

Unlike *project*, most of the nouns categorized as Important, Serious Things cannot easily be quantified in terms of dollars or other units of measurement, which may explain why phrases such as *?large news* and *?large test* do not occur. The same kind of explanation can account for the fact that *large* does not sound especially awkward with a few Action nouns such as *large boost* and *large impact*; in some contexts, at least, these nouns describe things that can be easily quantified

Another category is Popular Things. The nouns *hit* and *star* describe things that are inherently popular, and with these, *big* intensifies this meaning. *A hit song* or *hit movie* is a song or movie that is popular, but a *big hit* is more popular than the

average hit. *Item* and *play*, on the other hand, name things which are not inherently popular but which are clearly potentially popular.

The final category is Heads of Idioms. While *large* did not occur significantly often in any idiomatic *adjective+noun* phrases, *big* forms idioms with several nouns, for example, *big band* (a band that plays a particular kind of music, not a band with a lot of members) and *the big bang* (the explosion that is supposed to have created the universe). Some nouns have both literal interpretations (usually as Physical Objects) and idiomatic interpretations with *big*. For example, *big picture* can be used to refer to a drawing, painting or photograph which is large in size, and it also has two idiomatic interpretations; it can mean something like 'an overall view or understanding of a situation', and it can be used to refer to a successful movie. Obviously, *large* cannot take the place of *big* in any of the idiomatic phrases. With many of these nouns *large* sounds extremely awkward, e.g., *??large bucks*, *??large name*, *??large talk*; In the cases where *large* sounds fine, the noun is always interpreted literally (e.g., *large fish*, *large band*, and *large business*). In some of the idiomatic phrases, the meaning of *big* is quite similar to its meaning with the Important, Serious Things.

A big head has a big ache.

Böyük başın böyük də ağrısı olar.

Both *big* and *large* occur with nouns in the categories of Physical Objects, Actors, Groups, Organizations, and Amounts; however, are many nouns from these categories which occur only with *big* or only with *large*. Perhaps the most striking pattern is that *large* occurs significantly often with many more Physical Objects than *big* does. This is somewhat surprising given the dictionary descriptions of *big* and *large*; since the basic meaning of both *big* and *large* seems to involve physical size, it might be expected that all of the Physical Objects nouns on the *large* list could also occur with *big*. Certainly, *big* does not sound as awkward with these nouns as it does with the Quantity Nouns. That is, although *bag*, *bowl*, and *buildings* do not occur on the *big* list, the phrases *big bag*, *big bowl*, and *big building* do not sound very strange, and they sound more natural than *big quantity* or *big degree*. The question here, then, is why *large* is preferred with nouns of this type. In many cases, it may be because *large* is used (along with *small* and *medium*) to describe a standard size of food and household items. Many of the nouns which occur with *large* but not *big* fall into this category (e.g., *bowl*, *eggs*, *onions*, *skillet*, and *tomatoes*), while none of the Physical Objects nouns which occur with *big* in Tables 2 do. However, this does not explain why *large* is preferred with nouns such as *flowers*, *garden*, and *rock*. Register differences may play a role here; if, as dictionaries suggest, *large* is more formal than *big*, then perhaps *large* is chosen over *big* because this written corpus is relatively formal.

Another difference between *big* and *large* with the Physical Objects nouns is that many of the nouns that occur with *big* but not *large* seem to be describing something other than purely physical size. Many of these nouns describe people (*boy(s)*, *guard*, *guy(s)*, and *kid*) or parts of people (*mouth* and *toe*). While *big* can

describe purely physical size with these nouns, all of them except *guard* also have idiomatic interpretations, e.g., *big kid* meaning 'older kid', *big toe* referring to 'a particular toe', and *big mouth*, in sentences such as *He's got a big mouth*, used to talk about someone who says something he should not say.

By considering all of these facts about large and big, and translation of these adjectives in Azeri language we can conclude that although there aren't any differences between them in this language, choosing appropriate equivalents depends on the contexts that they occur. Thus as seen in examples "böyük, iri, geniş, yekə, nəhəng, uzun, ..."are used with inanimate and "hündür, yekə, böyük, uca, kök,..."are used with animates.

Conclusion

The study reported in this paper shows an approaching for describing lexical semantics from the viewpoint of their uses in texts. While *big* can be used to describe the size of actions named by abstract nouns (e.g. *leap* and *push*) the other adjectives of size, in particular *large*, are not usually used in this way. This research showed that although *big* and *large*, are near synonyms, this does not mean they are identical in meaning; they are synonyms by virtue of the fact that they are associated with the same semantic dimension, but they are differentiated by the fact that they modify different kinds of nouns. Likewise in Azeri language also there are not any differences between them, and they are translated according to the context that they occur.

REFERENCES

- [1].Matthiessen, C.M.I.M. and J.A. Bateman *Text generation and systemic functional linguistics: experiences from English and Japanese*. London: Pinter Publishers, p:320, 1991.
- [2]. Frege, G. *Collected Papers on Mathematics, Logic and Philosophy*. Ed. by B.McGuinness. Oxford: Blackwell, p: 280, 1984.
- [3]. Putnam, H. The meaning of 'meaning'. In *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*,7, pp.131-193. Reprinted in *Mind, Language, and Reality*. Cambridge University Press, p: 215, 1975.
- [4]. Mel'chuk, I. A. Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: basic principles and heuristic criteria. *International Journal of Lexicography* 1,165-188, 1988.
- [5]. Miller, G. (ed.) WordNet: an online lexical database. *International Journal of Lexicography* 3 (the special issue on WordNet), 1988.
- [6]. Dancette, J. Mapping meaning and comprehension processes in translation. *Cognitive processes in Translation and interpreting*. Retrieved November 10, 2008 from https://www.webdepot.umontreal.ca/Usagers/dancettj/MonDepotPublic/web/pdf/pdf_traducto/mapping_meaning2ddanks2d97.pdf,1997.
- [7]. Setton, R. *Simultaneous interpretation: A cognitive-pragmatic analysis*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, p: 340, 1999.

ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK VƏ TEMATİK BÖLGÜSÜ

СЕМАНТИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦЫ

SEMANTIC AND THEMATIC DIVISION OF PROVERBS

Xatirə ƏHMƏDOVA*

Özet

Atasözleri hacmine göre sözlü edebiyatın küçük türüdür. Atasözleri hayat tarzlarına dayanan hikmetli ve derin manâya sahiptir. Azərbaycan və Alman atasözleri mukayese edildiğinde onlar arasındaki benzerlikler dikkat çekmektedir.

Makale, Alman atasözlerinin Azərbaycan dilinə tərcüməsiylə hər iki xalqın dil özəlliklərinə dikkət etməyə imkan verməkdir.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan, Alman, sözlü edebiyat, atasözleri, tərcümə

Summary

The article with the characteristic features and equivalents of German proverbs in translation into Azerbaijani. Thuh the probers are the least folklore genre, they show precious thoughts and aspirations/ the compassion of German and Azerbaijani proverbs show that they have some common similar characters.

Key words: German, Azerbaijan, folklore, proverbs, translation

Atalar sözünü dilçilik mövqeyindən tədqiq edənlər onlardakı leksik vahidlərin semantik bağlılığını öyrənmək, müəyyənləşdirmək üçün atalar sözlərindən alınan mənanı, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik cəhətdən təsnifat aparmağın vacibliyini vurğulayıblar» [ƏLİZADƏ.1985:81].

Z.Əlizadə semantik sözün özünəməxsusluğu ilə səciyyələnən atalar sözü

* AMEA Nesimi Adına Dilçilik İnstitutunun Doktora Öğrencisi. Bakü/AZƏRBAYCAN

və zərbi-məsəlləri üç cür təsnif etməyi münasib sayır:

Birinci təsnif bilavasitə müstəqim mənada qanunauyğunluğu ifadə edib, yalnız eyni obyektlərə köçürülür, əşya, hadisə, əlamət və keyfiyyət ifadə edir, ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, təhrik, səciyyənin ziddinə ola bilən xoşagəlməz əməllərdən çəkəndirmə, həyatı faktlara fəal müdaxilə səciyyəsi bildirir» [ƏLİZADƏ.1985:81-82]. Bu təsnifi biz də qəbul edirik, onun atalar sözlərinin məzmununu daha münasib şəkildə ifadə və əhatə etməsini qeyd edirik. Belə məzmun bildiren atalar sözlərinə dilimizin tarixinin bütün dövrlərində rast gəlmək olar. Nümunələrə diqqət yetirsək görürük ki, nəsihət, məsləhət, öyüd və s. məzmunlu belə müdrik cümlələr - atalar sözləri xalqda çox geniş işlənib-məşğul olur.

Atana hörmət elə, oğlun da sənə hörmət edər. Ata olarsan, ata qədrin bilərsən. Ata-ana sözünə baxan «neylim?» deməz. Kişinin sözü ilə işi bir olar. Ana qızına taxt verər. Alman atalar sözlərinin də Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinin mənasına uyğun olanları az deyil. Məsələn:

Ein Mann ein Wort. Ein Mann, kein Mann. Der Mensch ist seines Glückes Schmied.

Azərbaycan xalqına məxsus bir çox atalar sözləri alman atalar sözləri ilə bir çox hallarda səsləşir. Belə ki, iş, zəhmət, əmək kimi anlayışların müsbət, xeyirli, gərəkli, alicənablıq kimi keyfiyyətlər baxımından təqdir olunması Azərbaycan atalar sözlərinə də xasdır. Onların böyük bir qismi göstərdiyimiz məzmunu ifadə edir:

İş adamın cövhəridir. İş bacaranın, aş yeyənindir. İş başından aşırırsa, dövlət cibindən daşar.

Xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istərdik ki, alman dilindəki işlə, zəhmətlə bağlı atalar sözlərində insanların, bütövlükdə xalqın əməyə həvəsi, məhəbbəti, müsbət, ədalətli, münasibəti bildirildiyi kimi, Azərbaycan dilində belə müdrik, hikmətli cümlələr də həmin məzmunu ifadə edir, arzulanan mətləbə xidmət göstərir. Nümunələrə diqqət edək:

İşə getməyən oğlun olunca, cütə gedən öküzün olsun! İş yiyəsi işdə gərək. İşlə-dişlə! İşləyən dəmir pas tutmaz; İşləyən açar parıldar. İşə hacətlə görürlər, höcətlə görməzlər! İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar. Yaxşı iş heykəl kimidir, hər yerdən görünər!

Bu atalar sözlərindəki məzmunu açıqlamağa çalışaq. Atalar deyəndə ki, «İşə getməyən oğlum olunca, cütə gedən öküzüm olsun» - tənbel övladdansa işlək heyvanın – öküzün olması daha önəmlidir.

«İş görəndə həmişə iş başında olmalıdır» məzmunu isə, «İş yiyəsi işdə gərək» atalar sözünün mayasını təşkil edir.

«İşlə-dişlə» atalar sözünün məzmunu isə çox sadədir. Hər kim zəhmət çəkirsə, tər tökürsə, o heç zaman ac qalmaz. Təxminən eyni məzmunu yaxın mənə «İşləyən dişlər, işləməyən kişilər» müdrik sözündə də əks olunur.

Atalar «İşləyən dəmir pas tutmaz; İşləyən açar parıldar» müdrik cümlə-

lərini söyləməklə işin, əməyin eyni zamanda sağlamlığın, gümrahlığın mənbəyi olmasını nəzərə çatdırır. Atalar daha sonra deyirlər ki, işi görəndə gərək onun qaydasını, çəmini, üsulunu tapıb edəsən, əks təqdirdə, çətinlik qarşısında qala bilərsən. «İşi hacətlə görərlər, höcətlə görməzlər» atalar sözü də təxminən həmin anlama uyğun gəlir, yəni işi görərkən onun üsulunu, yolunu biləsən, tədricən, pillə-pillə, hissə-hissə işi başa çatdırasan. «İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar» - bu atalar sözündə də inkaredilməz bir həqiqət ifadə olunur. Bu cümlədən belə bir nəticə çıxır ki, bütün xoşbəxtliklərin, firavanlıqların açarı işdir, işləməkdir. «Yaxşı iş heykəl kimidir, hər yerdən görünər!» deyəndə atalar onu nəzərdə tuturlar ki, iş, zəhmət elə bir fəaliyyətdir, elə bir yadigardır ki, onu hamı qəbul edir, bəyənir və təbliğ edir.

Azərbaycan dilindəki atalar sözləri, bayatılarda olduğu kimi, Vətənə, doğma torpağa, yurda tükənməz məhəbbət, sevgi ifadə etməkdə xüsusilə fərqlənir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi bu məzmun alman atalar sözlərinin də məzmununu səciyələndirir:

*Vətənə gəldim, imana gəldim. Gözsüz yaşamaq olar, Vətənsiz yox!
Qəribi vurmuşlar, «Vay Vətən!» demiş, Yardan ayrılan bir gün ağlar,
Vətəndən ayrılan hər gün.*

Bu atalar sözlərində vətən həsrəti, vətənsizliyi görmüş insanların hissələri, düşüncələri, vətənin aliliyi kimi anlayışlar öz ifadəsini tapmışdır.

Vətən, yurd, el, bir qayda olaraq, atalar sözlərində həmişə vəsf olunur, təbliğ olunur, tərənnüm edilir, ən ülvə, ən əziz bir varlıq kimi ən müqəddəs anlayış kimi təsvir edilir:

Yurddan çıxsan da, eldən çıxma! Köçən yurdu qədrini, düşən yurdda bilərsən. Lələ köçüb, yurdu qalıb. Lələ var, yurdu yox. Qürbətdə keçən ömür, ömür sayılmaz. El içində, öl içində!

Atalar deyəndə ki, «Vətənə gəldim, imana gəldim» həm vətənin, hər bir insanın uzun zamandan, arzuladığı, çatmaq istədiyi arzuya, istəyə, məqsədə çatması, rahat olması məqamında başa düşülür. «Gözsüz yaşamaq olar, vətənsiz yox» əslində bunların hər ikisi insan üçün olduqca böyük fəlakətdir, bədbəxtlikdir, faciədir. Amma bunlardan birincisinə dözmək mümkün olsa da, vətənsiz isə yaşamaq heç cür ağlasığan iş deyil.

«Qəribi vurmuşlar «Vay Vətən!» - demiş». Atalar bu kəlamla onu demək istəmişdir ki, qəribi öz vətəninə vurmaq xəyali-mahaldır, mümkün olan məsələ deyil. Ona görə də «Vay Vətən» demişdir.

Ayrılıq, bir qayda olaraq, həmişə ölümə müqayisə olunur, ona bərabər tutulur. Amma yardan ayrılan ayrılığa dözə bilsə də, yəni bir gün, beş gün ağlayıb-sızlayacaqdır, vay o gündən ki, vətəndən ayrılırsın. Burada ağlamamaqmı olar? Ona görə də atalar bu dərddə belə söyləmişlər: «Vətəndən ayrılan hər gün ağlar».

Bütövlükdə vətən haqqında söylənən bu dörd atalar sözünün məzmununu

belə ümumiləşdirmək olar. Xalq müdrikliyinin bu incilərində vətən həsrəti, vətən nisgili, vətənsizliyi, qərıblıq çəkmiş, qərıblıq görmüş insanların real hissləri, düşüncələri, Vətənin aliliyi kimi anlayışlar öz bədii ifadəsini tapmışdır. Vətən, yurd, el, bir qayda olaraq atalar sözlərində eyniləşdirilir, birgə səsləndirilir, Qoşa qoyulur, vəsf olunur, təbliğ, tərənnüm edilir. Ən ülvı, ən əziz, əvəzsiz bir varlıq kimi, ən müqəddəs anlayış kimi canlandırılır, xatırlanır.

Azərbaycan dilindəki atalar sözlərindən müəyyən qismi *qardaşlıq*, *dostluq* kimi müsbət anlayışları tərənnüm və ifadə etməklə geniş işlənir. Alman dilində də belə məzmunlu atalar sözlərinə aid misallar vermişdik. Bu keyfiyyət hər iki xalqın ayrılmaz təqdirolunan xisləti kimi qəbul olunmalıdır.

Küsülü qardaş, gəl yükü çataq. Yoldaşının sözünə inan, özünkündə dayan. Ağillı dostu hər zaman xatırlar, Ağılsız – işi düşəndə. Ağillı düşmən nadan dostdan yaxşıdır. Ağillı düşməndən qorx, dəli dostdan yox. Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək!

Bu atalar sözlərində dostluğun möhkəm olması, sarsılmazlığı, uzunömürlü olması üçün konkret şərtlər, səbəblər göstərilir, incələnilir:

Dost arası pak gərək. Dost dostun aynasıdır. Dost dostun eybini üzünə deyər.

Dostluğun ilkin şərti odur ki, dostluqda münasibətlər təmiz, pak olmalıdır, bir-birinin səhvini açıq-aydın, çəkinmədən, səmimi şəkildə bildirməlidir, açılib söylənməlidir, üzünə deməlidir.

Alman atalar sözlərində də təsadüfən deyilmir:

Verkehrte Freundschaft ist Feindschaft (Düzgün olmayan dostluq düşmənçilikdir – hərfi – Azərbaycan variantı belədir: etibarsız dost düşməndir).

Dostluqda hər iki tərəf bir-birinə hər bir cəhətdən bərabər olmalıdır, əqidəsi, mənliyi, xasiyyəti bərabər, eyni, uyğun olmalıdır, sidq ürəkdən bağlılıq, vəfalılıq birinci dərəcəli keyfiyyət sayılmalıdır. Ən böyük dövlət dostluqdur.

Dost ol – vəfalı ol. Dost gəlişi bayram olar. Yaxşı dostları qılıncla da ayırmaq olmaz. Dost dostdan sirr saxlamaz. Dost sirrini dosta deyər.

Dostluq hər cür sınaqdan keçməklə qorunub saxlanıla bilər, dostluq ağır, qara gündə, yaman gündə bilinir. Əgər həmin çətin, çıxılmaz günlərdən, anlardan dostluq qalib çıxıbsa, əsl dostluq odur.

Dost yolunda boran olar, qar olar. Dost yolunda əzaba düşənin el içində üzü ağ olar. Dost dostu dar gündə sınayar. Dost-düşmən qara gündə məlum olar.

Yaxşı gündə düşmən gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayansın.

Dostluqda heç bir təmənnə, şəxsi məqsəd, maraq güdülməməlidir,

dostlar arasında maddi marağ, alış-veriş, ticarət münasibətlərinin, əlaqələrinin də olması gec-tez o saf, ülvî, müqəddəs hissləri, telləri kəsib doğrayacaq, nəhayətdə dostluq pozulacaq. Odur ki, Azərbaycan atalar sözlərində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirilir.

Dost ilə ye-iç, alış-veriş eləmə! Örtülü bazar dostluğu pozar!

Var-dövlət, yemək-içmək, çörək dostu olmaq da dostluğu pozan şərtlərdir. Əbəs yerə deməyiblər:

Dost məni ansın bir çürük qoz ilə! Dostun versə qum, sən onu ovcunda yum!

Bunlar dostluqda maddi marağın olmamasını ifadə edən cümlələrdir. Belə də deyirlər:

Tikə ilə dost olanlar, illər ilə küsülü qalar. Doğru dost qərəzsiz olar.

1. Ehtiyac, varlı-yoxsul məsələləri açıqlanır:

Ein reicher Bauer kennt seine Verwandten nicht (Varlı qolçomaq qohumlarını tanımaz), *Armen haben Kinder, reiche haben Rinder* (yoxsulun balası, varlının danası. Azərbaycan variantı: varlının malı, kasıbın övladı), *Armut ist Keine Sünde* (Kasıblıq eyib deyil. Azərbaycanca variantı: Kasıblıq eyib deyil oğurluq eyibdir). *Freunde in der Not gehen hundert auf ein Lot* (Yoxsulluqda yüz dostun çəkisi də az olar. Azərbaycan variantı: dostu dar gündə sına), *In der Not schmeckt jedes Brot* (Yoxsulluqda hər bir çörək dadlı olur). *In der Not frißt der Teufel Fliegen* (Ehtiyac şeytanı məcbur edər milçəyi udsun. Azərbaycanca variantı: Ehtiyac təkamülün babasıdır), *Not bricht Eisen* (Ehtiyac dəmiri sındırır. Azərbaycanca variantı: Ehtiyac adamı hər şeyə öyrədir. Başqa cür də deyirlər: ehtiyac qəhrəmanı qul edər), *Not sucht Brot* (Ehtiyac çörək gəzər), *Not macht aus Steinen Brot* (Ehtiyac daşı çörəyə döndərər) və s.

2. Xalqın, insanların işə, əməyə, zəhmətə və s.-yə həvəsi ifadə edilir:

Arbeit bringt Brot Faulenzen Hungersnot (Zəhmət çörək gətirər, tənbellik aclıq. Azərbaycanca variantı: zəhmət adamı yedirir, tənbellik isə korlayır), *Arbeit ist der Ehre Mutter* (Zəhmət (iş) şərəfli anadır. Azərbaycanca variantı: əmək şöhrətdir), *Arbeit ist der Lebens Würze* (Əmək həyatın ədliyyəsidir. Azərbaycanca variantı: İş həyatın (insanın) cövhəridir), *Brot Kostet Schweiß* (Çörək alın təri ilə qazanılır), *Das Ende krönt das Werk* (İş bitəndə taqlanır), *Fleiß bringt Brot, Faulheit Not* (Əmək çörək gətirər, tənbellik yoxsulluq), hərfi: Çalışqandlıq (əmək, zəhmət) çörək gətirər, tənbellik yoxsulluq. Çalışmayan ac qalar. Əmək yedirdir, tənbellik korlayır (xarab edir). *Fleißige Hand baut Leut'nd Land* (Çalışqan əllər tarla Əkir, xalqı yedirir. İnsan hər şeyə görə əllərinə borcludur). *Fleißige Hand erwirbt, faule Hand Verdirbt* (Çalışqan əl qazanır, tənbel əl korlayır). *Der Fleißige macht aus einem Tage zwei* (Çalışqan Adam bir günü iki gün edir (yəni iki günün işini bir gündə görür). *Man führt den Namen nach der Tat* (Adi işinə, fəaliyyətinə görə araya gətirərlər (Necə yaşayırsan, o cür də

tanınırsan). *Fleiß ist des Glückes Vater* (zəhmət (əmək) səadətin atasıdır. Azərbaycanca variantı: Əmək fərəh və səadətdir), *Qebrauchter Pflug blinkt, stehend Wasser stinkt* (İşləyən kotan parıldayar, duran su iylənər. Azərbaycanca variantı: işləyən açar parıldar), *Mühe und Fleiß bricht alles Eis* (əmək və səy hər cür buzu qırar), *Selbe Sterworben Gut macht frohen Mut* (Gözəl iş fərəh gətirir).

3. *Dogma vətənə, yurda məhəbbət mühüm yer tutur:*

Eigner Herd ist Goldes wert (Vətən qızıldan əzizdir. Azərbaycanca variantı: hər kəsə öz Vətəni əzizdir, Hər quşa öz yuvası. Hər kəsə öz Vətəni əzizdir), *Eigenes Nest hält Wie eine Mauer fest* (Adam öz yuvasını hasar kimi möhkəm saxlar. Azərbaycanca variantı: Hər kəsə öz yuvası sirindir), *Fremdes Feuer ist nicht so hell als daheim der Rauch* (Qürbətin odu da vətənin tüstüsü qədər parlaq deyil).

4. *Alman atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq kimi müsbət keyfiyyətlər təqdir olunur:*

Den Freund erkennt man in der Not (Dostu dar gündə tanıyarlər), *Freunde sind über Silber und Gold* (Dost bütün xəzinənin ən qiymətlişidir). *Freundschaft bewährt sich in der Not* (Dostluq yoxsulluqda özünü göstərir. Azərbaycanca variantı: Dostu dar gündə sına), *Für einen Freund geht man durch Tener und Wasser* (Dost üçün odun-suyun içindən keçəsən gərək), *Ein alter Freund ist zwei neue wert* (hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi. Hərfi tərcüməsi: Köhnə dost iki təzə dostdan yaxşıdır), *Ehrlicher Feind ist besser als falsehes Freund* (Mərd düşmən namərd dostdan yaxşıdır).

5. *Hünər, məharət, bacarıq, igidlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətləri bildirən alman atalar sözləri də çoxdur. Bunların bəzilərini aşağıda veririk.*

Liben heiBt Kampf (Həyat mübarizədir), *Libe wile du kannst, nicht wie du willst* (İstədiyin kimi yox, bacardığın kimi yaşa), *Lerne was, so kannst du* (Nəyi bacarırsansa, onu öyrən), *Mut verloren, alles verloren* (Mərdliyini itirən hər şeyini itirər), *Yunges Blut hat Mut* (hərfi: Gənclik qorxu bilmir, gənclik hünərdir // cəsərdədir).

Azərbaycan atalar sözlərində də hünər, məharət, igidlik, qəhrəmanlıq bacarıq ən çox bəyənilən, təbliğ olunan, xalqın milli keyfiyyətlərini, xarakterini ifadə edən dəyərli məziyyətlər kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Hünər olan yerdə dağlar alçalar. Hünər artan xəzinədir. Hünər sahibləri darda qalmaz.

Azərbaycan atalar sözlərində igidlər, qəhrəmanlar, cəsurlar üçün səciyyəvi cəhətləri göstərsək, belə bir ardıcılıq mənzərəsi alınar:

1. *İgid mərd olar, qalib gəlidiyi şəxsi bağışlayar.*
2. *İgid verdiyi sözdən, vədindən dönməz, ona əməl edər.*
3. *İgid hünərli, cəsür adamları qoruyar, onları mühafizə edər, hamilik*

edər.

4. *İgid igidi qiymətləndirər, onun mərdliyinə hörmət qoyar.*

5. *İgid ölümdən qorxmaz, həmişə ölümünü gözünün altına alar, ölümü mərdanə qarşılayar, qəbul edər.*

6. *İgid odur atdan düşə atlana.*

İgid odur hər əzaba qatlana.

Göstərdik ki, alman atalar sözlərində də bu söylədiyimiz məzmununda atalar sözlərinə geniş şəkildə rast gəlirik.

Kleine Häute, große Leute. Müq. et: Sapın balacadır, amma cəsurdur // Misqal balacadır, qiyməti bahadır. *Yunges Blut hat Mut.* Gənclik qorxu bilmir, gənclik hünərdir // cəsərdirdir.

Alman atalar sözlərində məsləhət, nəsihət, əxlaq, intizam kimi keyfiyyətlər təbliğ olunur: *Abgeredet vor Zeit, bringt nachher kinen Streit* (Vaxtından qabaq məsləhət mübahisə doğurmaz. Azərbaycanca variantı: Məsləhətlə tikilən don gen olar), *Der Alte Bat, den jungen Tat macht Krummes grad* (Qocanın məsləhəti, cavanın işi / Əyrini düzəldər. Azərbaycanca variant: qocanın biliyi, cavanın biləyi, qocadan demək cavandan kömək), *Bei Zeit halt Rat: nach der Tat kommt es zu spät* (Məsləhətə vaxtında əməl et, yoxsa sonra gec olar), *Hitz im Rat, Eil'in der Tat bringt nicht als Schad'* (Məsləhətdə və işdə tələsmək ziyanlıqdan başqa heç nə gətirmir). *Daş Bäumchen muß mann biegen, solange es jung ist.* Hərfi tərcüməsi: Ağacı cavan kənə əyərlər. Müq.et: Tərbiyə beşikdən başlayır / Uşağı bələkdə, siçanı dəlikdə // Dəmiri isti-isti döyərlər. *Eine doppelte schur hält um so stärken.* Hərfi tərcüməsi: İkiqat kəndir möhkəm (güclü) olar (saxlar). Uyğun variant. Məsləhətli don gen olar // Məsləhətlə atılan daş uzaq gedər. *Durch Fragen wird man klug.* Hərfi tərcüməsi: Çox soruşarsan, ağıllanarsan. Uyğun variant. Bilməmək eyib deyil, soruşmamaq eyibdir. Bilməsən bir biləndən soruş. *Durch Erfahrung wird man klug.* Hərfi tərcüməsi: Təcrübə ağıllandırar. Müqayisə et: Çox yaşayan çox bilər.

Tərbiyə və əxlaq haqqında olan Azərbaycan atalar sözləri öz işləkliyi ilə alman dilindəkindən çoxdur: *Nümunələr də bunu təsdiq edir. Ağıllı adam yüksəkdən danışmaz. Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin! Qanacaqlı adam həm qanar, həm qandırar. Dünyada adamdan adamlıq qalar. İki adam danışanda üçüncüsü danışmaz. İnsana dil ilə, heyvana ağac ilə. İnsanın izzəti də, zilləti də əlindədir. Kamil insan kalamından bəlli olar.*

Məsləhət, nəsihət məzmunlu atalar sözlərini də xalqımız geniş işlədir.

Ata-ana sözünə baxan «Neyləyim?» deməz. Ana qızına taxt verər, ata qızına baxt. Kişinin sözü ilə işi bir olar. Ailəsinin qədrini bilməyən el-obanın da qədrini bilməz. Kişi öz sözünün ağası olar. Kişi öz tayı ilə gəzər. Kişi tüpürdüyünü yalamaz.

Alman atalar sözlərində məhəbbət və sevgi kimi insani keyfiyyətləri aşılır.

Altee Liebe rostet nicht (Köhnə məhəbbət paslanmaz. Azərbaycanca variantı: Köhnə sevgi köhnəlməz (paslanmaz), *Gewundene Liebe und gemalte Wange dauern nicht lange* (Məcburi sevgi və boyalı yanaq uzun sürməz), *Kein Mädchen ohne Liebe, Kein Jahrmarkt ohne Diebe* (Məhəbbətsiz qız yoxdur, oğrusuz yarmarka), *Keinem ist Liebchen indestalten* (Heç kimə öz istəklişi pis deyil. Hər kəsin öz sevgilisi gözəldir). Azərbaycanca variantı: Könül sevən göyçək olar), *Lieb ohne Gesicht, gar leicht zerbricht* (Görmədən sevməyin axırı olmaz), *Liebe ist blind* (Məhəbbət kordur. Azərbaycanca variantı: Aşıq olan kor olar). *Lieben und singen läßt sich nicht zwingen* (Sevməyi və mahnı oxumağı məcbur etmək olmaz. Azərbaycanca variantı: Zorla sevmək olmaz, sevəni sevənə ver).

Azərbaycan atalar sözlərində bəlkə də məhəbbət, sevgi haqda daha çox hikmətli sözlər işlənir, desək həqiqət olardı.

Məhəbbət gözdə olar. Göz gördü, könül sevdi, mənim nə günahım var? *Məhəbbət iki başdan olar. Məhəbbət gözdə olmaz, könlüdə olar. Gül çəngəlsiz olmaz, məhəbbət əngəlsiz. Eşq bir dəryadır, üzmək bilməyən bu dəryada boğular. Sevgi od deyil, oddan yamandır. Aşıqə Bağdad uzaq deyil.*

Elm, təhsil, bilik haqqında.

Blinder Eifer ict Feuer ohne Licht (Biliksiz cəhd işıqsız od kimidir), *Blinder Eifer Schadet nur* (Biliksiz cəhd ziyanlıq gətirər), *Durch Lehren lernen wir* (Oxumaqla öyrənirik), *Lerne Was, so kannst du was* (Nəyi bacarırsansa, onu öyrən), *Lesen und nicht verstehen ist ein halbes Müßiggehen* (Oxuyub başa düşməmək yarımçıq iş görmək kimi bir şeydir), *Mann wird alt wie ne Kuh und lernt noch alle Tage zu* (Qocalsan da, yenə də hər gün oxu. Azərbaycanca variantı: Beşikdən qəbrə kimi öyrən, Yüz yaşa, yüz öyrən).

Azərbaycan dilində də elm, alim, bilik haqda atalar sözləri xalqımızın ən ali keyfiyyətlərini təqdim edən nümunələrdir.

Elm ağlın çırağıdır. Cahilin ibadətindən alimin yuxusu yaxşıdır. (Məhəmməd Peyğəmbər) Elm insana böyük mirasdır. Elm Çində olsa, ora da getmək lazımdır. (Məhəmməd Peyğəmbər) Elm bir xəzinədir, nə qədər sərf edərsən, o qədər artar. Elminə əməl etməyən alim, əlində çıraq gəzdirən kora bənzər. Elmsiz Adam cürətsiz olar; Elmsiz Adam meyvəsiz ağac kimidir.

Bilik haqda da atalar çox dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Bilik ağlın aynasıdır. Bilməmək eyib deyil, soruşmamaq eyibdir. Beşikdən qəbrə qədər öyrənməli. (Məhəmməd Peyğəmbər)

Alman atalar sözündə paxıllıq, xəyanət, nifrət, xəsislik, tamahkarlıq və s. bu kimi təqdir olunmayan keyfiyyətlər kimi göstərilir.

Besser Karg als arg (Xəsisdən yaramaz yaxşıdır), *Der blasse Neid tut sich selber Leid* (Həsəd özünü gəmirir. Azərbaycanca variantı: Paxılın üzü

gülməz), *Des Leizes Schuld ist ohne Grund. Geiz ist bodenlos* (Xəsisin (tamahkarın) hülqumu dıbsızdır), *Der Geizige möchte die Laus um den Balg schinden* (Tamahkar bitin də dərisini soymaq istər), *Haß und Neid bringen Viel Leid* (Nifrət və paxıllıq dərd gətirər), *Süßes Reden, Falches Herz* (Dili şirin, ürəyi isə acı. Azərbaycan variantı: Dili bal, qəlbi zəhər).

Azərbaycan atalar sözləri içərisində də paxıl adamlara, ümumən paxıllığa mənfi keyfiyyət kimi münasibət bəslənilir, onun mahiyyəti pislənir.

Paxıl artsa, qurd artar. Mərdin paxılı deyilsən ki?! Paxıla tanrı verməz, versə də qarnı doymaz. Paxılın gору cəhənnəmdir. Paxılın gözü doymaz (Hüseynzadə 1985 50).

Xəyanətkarlıq, xain adam hökmən etdiyi əmələ görə haqqına çatdırılmalıdır, öz cəzasına layiq görülməlidir. Belə atalar sözləri bu haqda söylənilir.

İnsan xain olmasa, heyvan damğanı neylər?! Xain xoflu olar. Xain qorxaq olar (2, 58). *Xain xəyanətinin cəzasını mütləq çəkər.*

Xəsislik də Azərbaycan xalqına, onun mentalitetinə, xarakterinə yad olan, yaraşmayan hal kimi, keyfiyyət kimi arzuolunmazdır.

Xəsisdən alınan yumurtanın sarısı olmaz. Xəsisdən qışda buz almaq olmaz. Xəsisə zəhər versən, «pulsuzdur» deyər içər. Xəsis əliuzun olar. (Hüseynzadə.198546).

Azərbaycan atalar sözlərinin də bir qismi **tamahkarlıq** barədədir. Belə hikmətli sözlərdə insani keyfiyyətlərə yaraşmayan xoşagəlməz xüsusiyyət kimi təqdir olunmayan cəhətlər pislənir:

Tamahkar öz nəfsinin quludur. Tamahkarlıq başa bələdir. Tamahkarın gözü kor olar. Tamahkarın gözünü torpaq doydurar. Tamahkarı yalançı aldadar.

Bütün bunlardan başqa alman atalar sözlərində aşağıdakı keyfiyyətləri bildirən ifadələrə də rast gəlirik:

a) **Tənbəllik haqqında:** *Faul wriegt wenig* *İns Maul* (Tənbəl az yeyər (yəni tənbəllikdən belə cörək yemək istəməz), *Faulem Arbeiter ist jeder Hammer zu schwer* (Tənbəl işçiyə yüngül çəkilir də ağır gəlir. Azərbaycanca variantı: Tənbəl adama hər şey ağır gəlir), *Faulheit ist der Schlüssel Zur Armut. Faulheit lohnt mit Armut* (Tənbəllik yoxsulluq gətirir. Tənbəllik yoxsulluğa açardır), *Nach Faulheit folgt Krankheit* (Tənbəlliyn dılınca xəstəlik gəzər).

Azərbaycan dilindəki atalar sözləri də alman atalar sözlərində olduğu kimi **tənbəllik** insan üçün bədbəxtliyin, xəstəliyin mənbəyi kimi dəyərləndirilir.

Tənbəl adam badam istər, sındırmağının zəhmətindən qaçar. Tənbəl adam yatağan olar. Tənbəl arvad suyu dağıdar, deyər: – Aydınlıqdır!

Tənbəl deyər: - *Ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın! Tənbəl dilənçinin qardaşdır. Tənbələ həftənin hər günü cümədir (qədim atalar sözü). Tənbəllik azar artırır, işləmək canı saf eylər.*

c) *Lovğalıq, təkəbbürlülük haqqında.*

Eigenlieb ist niemand lieb (Eqoist adam heç kimi sevməz. Azərbaycanca variantı: Təkcə özünü sevən heç kimi sevməz), *Eigeniob stinut* (Lovğalıq pis iy verir), *Grobheit und Stolz wachsen auf einem Holz* (Kobudluq və lovğalıq bir ağacda bitir), *Grobe Prahler, schlechte Fechter* (Böyük lovğa pis tədiyyəçidir), *Hochtmut kommt vor dem Fall* (Lovğalanan yıxılacaq), *Hoffart macht närrisch* (Lovğalıq axmaqlıqdır. Azərbaycanca variantı: Lovğalıq axmaqlığın qonşusudur.

ç) *Birlik, həmrəylik haqqında.*

Einigkeit ist die stärkste Stadtmauer (Birlik ən möhkəm hasardır). *Eintracht bringt Macht* (Həmrəylik gücdür), *Eintracht das Kleine mehrt, Zwietracht das Grobe Verheert* (Həmrəylik azı çoxaldır, nifaq isə çoxu azaldır), *Eine Hand wäscht die andere* (Bir əl o biri əli yuyur. Azərbaycanca variantı: Əl-əli yuyar), *Viele Bäche machen einen Strom* (Kiçik çaylardan böyük çaylar əmələ gəlir. Azərbaycanca variantı: Dama-dama göl olar).

Azərbaycan atalar sözləri də bu haqda az deyil: Qüvvə / güc birlikdədir. Birlik harda, dirilik orda. Birlik olmayan yerdə dirilik olmaz.

d) *Sənət-pesə haqqında:*

Hanwerk hat (einen) goldenen Badem (Sənət xəzinədir; hərfi: Sənətin qızıl torpağı var. Azərbaycanca variantı: Sənət insanın xəzinəsidir), *Ein Handwerk ein täglicher Gulden* (Sənət gündəlik quldendir), *Kunst geht nach Boden* (Sənət çörək dalınca düşüb. Hünər çörək axtarır).

e) *İçki, sərxoşluq haqqında:*

Der Betrunkene kennt keine Gefahr (Sərxoş (içən adam) təhlükə bilməz), *Mit Saufaus ist bald auB* (Əyyaşın axırı yoxdur), *Der Säuer laBt das Trinken nisht* (İçkibaz içkidən əl çəkməz), *Das viele Trinken führt zum Hinken* (Çox içən bədrəyər).

Azərbaycan dilindəki sərxoşluq, içki haqda atalar sözlərinin məzmunu alman dilindəkindən müəyyən qədər fərqlidir. Məsələn, almanlar deyir: *Der Betrunkene Keman keine Gefahr* – Sərxoşun heç nədən qorxusu yoxdur // heç nədən qorxmur. Amma Azərbaycan atalar sözü belədir: Sərxoşdan dəli də qorxar; Sərxoşu it də tutmaz.

Bu barədə olan alman atalar sözlərində ümumiləşdirmə daha çoxdur. *Mir Saufaus ist bald auB* (Əyyaşın axırı yoxdur); *Der Säuer laBt das Trinken nicht* – İçki düşkünü içkidən əl çəkməz.

Azərbaycan dilindəki başqa atalar sözlərinə də nəzər salaq: *Sərxoş biri iki görər*; *Sərxoş sərxoşu meyhanada gəzər*; *Sərxoşa məktub yazma, ya oxuyar, ya oxumaz*; *Sərxoşu meyhanada, mollanı məsciddə tapmaq olar*;

Meyxanaçıdan şahid istədilər, sərxoşu göstərdi. Burada qarşılaşdırma məzmunu da var.

ƏDƏBİYYAT

1. ƏLİZADƏ Z. Ə.1985.Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı. Yazıçı.
2. HÜSEYNZADƏ Ə.1985.Atalar sözü. Bakı. Yazıçı .

**A. S. PUŞKİNİN TƏSVİRİNDƏ ŞƏRQ QADINI
("ƏRZURUMA SƏYAHƏT" ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

**ON THE BASE OF THE WORK "A TRIP TO ERZURUM" BY A. S.
PUSHKIN**

**ВОСТОЧНАЯ ЖЕНЩИНА В ИЗОБРАЖЕНИИ А. С. ПУШКИНА
(НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ПУТЕШЕСТВИЕ В АРЗУРУМ»)**

Xanım Rzaqızı SULTANOVA*

Özet

Makələ, Rus yazarlarının eserlerinde təsvir edilən Batı bayan tipinin təhlil edildiyi yeni araşdırmaadır.

A. S. Puşkin'in təsvir etdiyi hər bir qadın tipinin psixolojiq durumunu, iç dünyasını, dış güzelliğini, həyat tarzını, cəmiyyətdəki rolünə diqqət çəkir. O; Azəri, Gürcü, Lezgi, Osetin və Erməni bayan təsvirlerini çox ustalılıqla yaratmışdır.

Araşdırmaacı, bu təhlillərdə bütün ilmi imkanlarını ortaya koymaaktadır.

Anahtar kelimələr: A. S. Puşkin, Batı bayan obrazları, psixolojiq, araşdırmaacı, Azərbaycan

Summary

The article by the researcher is a new step undertaken in the field of studying the theme of oriental women's world pictures in creative works by Russian writers.

Approaching to each character individually described by A. S. Pushkin the author draws their psychological attention inside world appearance, life style and the roles in the society into the centre of attention. In her analysis the author thoroughly stands on the proportion of becoming individualized and generalization of characters' structure and artistic aesthetic description of problems. Azerbaijan, armenian, georgian, lezghin, ossetic women images have been created masterly.

* AMEA Nizami Adına Ədəbiyyat İnstitutunun Doktorantı. Bakı/AZERBAIJAN

Entirely the article reflects the authors scientific opportunities comprehensively realized in it.

Key words: A. S. Pushkin, of oriental women's, analysis, psychological, Azerbaijan,

Adətən, ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən əlamətdar hadisələr ilk növbədə onun yaradıcı şəxsiyyətlərinin-şairlərin, yazıçıların, rəssamların bəstəkarların yeni əsərlərin yaranması ideyası ilə nəticələnir. Elə buna görədir ki, müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı janrlarda qələmə alınmış tarixi hadisələr bu günə qədər də unudulmamış yaddaşlarda həkk olunmuşdur.

Bildiyiniz kimi 1827-1829-cu illər rus-türk müharibəsi həm türk, həm də rus ədəbiyyatında silinməz izlər buraxmışdır. Bu hadisə ilə əlaqədar o dövrün qələm sahibləri və sonrakı nəslin yaradıcı nümayəndələri dünya ədəbiyyatına çox qiymətli töhfələr vermişlər.

Rus-türk müharibəsi rus ədəbiyyatında ənənəvi mövzulardan biri olmuşdur. Çünki bu müharibənin əksər iştirakçıları Rusiyanın ən yüksək dairələrin qəzəbinə düşər olmuş azad düşüncəli dekabrist şair və yazıçılar idi. Müharibə illərində həm də sürgün yeri kimi Qafqaz seçilmişdir. O vaxt Qafqaza göndərilənlərin 65-dən çoxu dekabrist zabit, 3000-ni isə əsgər idi. (A. S. Puşkin. 1974.. 601)

Rus-türk müharibəsi mövzusu dekabristlərin dostu, ideya məsləkdəşi olmuş dahi rus şairi A. S. Puşkinin yaradıcılığında da öz bədii əksini tapmışdır.

1826-cı ildə I Nikolay tərəfindən Mixaylovski sürgünündən qaytarıldıqdan sonra Moskvada və Peterburqda öz yaxın dostlarını görməyən A. S. Puşkin dəfələrlə Krim, Qafqazı xatırlamış, görkəmli fars şairi Sədinin "Bustan" poemasından öz əsərinə-"Bağcasaray çeşməsi"-nə epiloq seçdiyi bu misraları-

"Ancaq bəziləri artıq yox olmuş,

bəziləri uzaqlarda səyahət edirlər"-i

yada salaraq düşüncələr aləminə qapılmışdır.

A. S. Puşkin cansıxıcı həyat tərzindən uzaqlaşmaq, yeni bədii mövzular axtarışında olmaq və dostları ilə görüşmək üçün əksər dekabristlərin sürgün olunduğu Qafqaza getmək arzusuna düşür. İkinci dəfə Qafqaz səfəri şairə çox böyük çətinliklər bahasına başa gəlsə də, bütün çətinlikləri səbrlə dəf edən A. S. Puşkin, general Paskeviçin icazəsilə rus-türk müharibəsində ön cəbhədə döyüşən ordulardan birinə düşür.

Həyatının ən ağır anlarında belə qəlbi mübarizə əzmi, yaradıcılıq eşqi ilə çırpınan şair Rusiyanın tarixində mühüm rol oynamış rus-türk müharibəsi mövzusunə yaradıcılığında xüsusi yer verməyə bilməzdi. Moskvadan ən qaynar nöqtəyə-Ərzurum sərhədlərinə qədər maraqlı yol qət edən şair yol boyu gördüklərini qələmə alır. 1829-cu ildə şairin yol boyu gördüklərini, eşitdiklərini;

Qafqaz təbiətinin parlaq mənzərələrini maraqlı lövhələrlə özündə əks etdirən “Ərzuruma səyahət” əsəri bu səfərin uğurlu nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Daima həqiqət axtarışında olan A. S. Puşkin əsərin yaranmasında özünün gördüklərindən, müşahidələrindən əlavə müxtəlif yazılı mənbələrdən də istifadə etmişdir. “Ərzuruma səyahət” əsəri ərsəyə gələn dövrdə polyak tarixçisi İvan (Yan) Potetskinin (1761-1815) “Həştərxan və Qafqaz çöllərinə səyahət”, N. N. Nefedyevin “Qafqaza və Gürcüstana 1827-ci ildə səfər” (M. 1829). ingilis şairi Mur Tomasın Şərq nağılları-poemaları “Lalla Ruk” (1817) və digər əhəmiyyətli kitablar onun stolüstü kitablarına çevrilmişdi. “Ərzuruma səyahət”də bu mənbələrdən xeyli sayda, maraqlı statlar gətirilmişdir ki, onlarda ideya və məzmun əsərə rəngarənglik vermişdir.

Quruluşuna görə bu əsər şairin digər əsərlərindən fərqlənir. Burada sənədli məlumatlarla bərabər Qafqazın koloritlinə, təbiətinə dair epizodlara; xalq əfsanələrinə, dağlıların nəğmələrinə, folkloruna, adət-ənənələrinə geniş yer verilir. A. S. Puşkin yol boyu gördüklərini oxuculara daha təbii, real çatdırmaq üçün müxtəlif bədii obrazlar yaratmışdır. Həmin obrazlar içərisində qadın obrazları xüsusi yer tutur.

Rus ədəbi-tənqidinin görkəmli nümayəndəsi V. Q. Belinskinin dediyi kimi: “Yazıçı surətlərlə düşündür; o, həqiqəti sübut etmir, təsvir edir”. (Ədəbiyyatşünaslıq 1978.. 164)

A. S. Puşkin də bu həqiqəti rəngarəng surətlər vasitəsi ilə elə təsvir edir ki, oxucu da bunlara qarşı müəllifin özü kimi münasibət bəsləyə bilsin. Müxtəlif məkanlardan söz açan şair oxucuları bu yerlərdə yaşayan ayrı-ayrı xalqların qadın qəhrəmanları ilə tanış edir. Bu qəhrəmanların hər biri-ayrıca bir Şərq qadının prototipidir.

Əsərdə gah çadırlarda yaşayan kalmık qızı, gah yas mərasimində kədərlənən osetin qızı, gah toy məclisində “ləzqinka” oynayan gürcü qızı, gah çadraya bürünmüş tatar qadınları oxucunun gözləri qarşısında canlanır və Puşkin qələminin ecəzkar gücü ilə onların hər birinin fərdi xüsusiyyətləri açıqlanır. Bu qadınların daxili aləminin və xarici görünüşünün təsvirində başqa yazarların nəzərindən qaçan cizgilər Puşkinin diqqətindən yayınmır. Hətta başqalarının eybəcər hesab etdiyi bəzi qadın surətlərini, Puşkin incə, nəcib, gözəl cizgilərlə təsvir edə bilib.

Əsərdə təsvir olunan ilk qadın obrazı Puşkinin kalmık çadırında tanış olduğu kalmık qızıdır. Şair hələ bu əsər nəşr olunmamışdan əvvəl kalmık qızlarına rəğbətini “Kalmık qızı” şeirində əks etdirib.

Lakin şair bu əsərdə kalmık qızının yaşadığı şəraiti, onun məşğuliyyətini, mətbəxini, danışq tərzini gördüyü kimi təsvir etməklə bu qəhrəmanın həyat-tərzini heç bir mübaligəsiz, olduğu kimi göstərmək istəmişdir. Ailəsi ilə olduqca acınacaqlı şəraitdə yaşayan, görünüşcə heç də pis təsir bağışlamayan bu gənc qızın qonaqpərvərliyindən, zəhmətsevərliyindən, sadəliyindən bir neçə sətirdə söz açan, müəllif yazır:

“Heç də pis olmayan gənc kalmık qızı tütün çəkə-çəkə nə işə tikirdi. ”

Mən onun yanında oturdum. “Sənin adın nədir?”. “Necə yaşın var?”-“On və səkkiz”. - “Nə tikirsən ?”-“Portka”-“Kimə”-“Özümə”

“O, əlində çay içdiyi öz qabını mənə təklif etdi. Mən etiraz etmədim. ” (A. S. Puşkin, 1974.. 527)

Bu epizodda kalmık qızının çətinliklə də olsa rus dilində söhbət etməsi, onun bu xalqa olan münasibətindən və bu xalq ın nümayəndələri ilə təmasda olmasından xəbər verir. Kalmık qızı sadə və savadsız olmaqla yanaşı, mütilikdən də uzaqdır. O, ilk dəfə gördüyü adamlarla çəkinmədən söhbət edir, özünəməxsus tərzdə qonaqpərvərliyini nümayiş etdirir. Puşkin onun az müddətdə insanlarla ünsiyyət yaratmasına, qonaqpərvərliyinə, təbiiliyinə heyran qalır. Bəlkə də şairin “Kalmık qızı” şerində haqqında bəhs etdiyi “yarım saat ərzində qəlbinə xoş rahatlıq gətirən” kalmık qızı elə bu əsərdə təsvir etdiyi qəhrəmandır. Şairin elə bu əsərdə Qars səfərindən söz açdığı səhnədə də bu barədə söhbət açır. Şair ondan sənəd tələb edən asiyalı zabıtə cibindən bir kağız çıxarıb verir. Sonra özü etiraf edir ki, “bu Qafqaz stansiyalarının birində kalmık qızına ithaf etdiyim cızmaqara idi”. (A. S. Puşkin, 1974.. 546). Deməli “Kalmık qızı” şeri də elə bu səfərin məhsulu olmuşdur.

Kalmık qızından sonra müəllif oxucularını osetin qadınları ilə tanış edir. Biz bu qadınları əvvəlcə yas mərasimində görürük. Kişilərdən fərqli olaraq onların sakit davranışı şairin diqqətini cəlb edir: “Camaat evin ətrafına toplaşmışdı. Hər tərəfdən mərhumun qohumları və dostları hündürdən ağlaya-ağlaya, başlarına döyə-döyə evə yaxınlaşırdılar. Qadınlar sakit dayanmışdılar” (A. S. Puşkin, 1974.. 530). Digər bir epizodda şair Qafqazda ən kasıb tayfa saydığı osetinlər haqqında məlumat verərkən osetin qadınlarının gözəlliyindən, təbiətə sakit, cəsarətli və səyahətçilərə qarşı iltifatlı olmalarından danışır.

“Qafqaz xalqları içərisində ən kasıbı osetinlərdir: onların qadınları çox gözəl və eşitdiyimə görə gələn səyahətçilərə meyillidirlər. Qala qapısının ağzında dustaq osetinin arvadı və qızı ilə qarşılaşdım... Hər ikisi sakit və cəsarətli görünürdülər. Lakin yaxınlaşdığımı görəndə hər ikisi başlarını aşağı salıb cırıq çadralarına büründülər. ”(A. S. Puşkin, 1974.. 530).

Şair bu kiçik epizodda osetin qadınları haqda lazımi qədər məlumat verə bilir. Oxucu cəsarətli, sakit, mülayim təbiətli, milli qanunlara riayət edən şərqli qadının bədii obrazı ilə qarşılaşır.

Puşkin Qafqazın qədim sakinlərindən olan gürcü xalqının qadınlarını isə çox məzəli bir şərəitdə-hamam səhnəsində göstərir. O, burada “Bağcasaray çeşməsi” poemasında sevə-sevə yaratdığı qadın qəhrəmanının real nümayəndələrini-gürcü qadınlarını zahirən seyr edə bilir. Əsərin bu epizodunda gürcü qadınlarının bəzi cizgiləri açıqlanır.

“Hamamın girişində buranın işçisi qoca fars oturmuşdu. O, qapını açdı. Mən geniş otağa daxil olanda əlindən çox çılpacaq, yarıçılpacaq, divarın döşündəki oturmaqlarda geyinən qoca və cavan qadınlar gördüm. Mən dayandım. Sahib mənə

“Gedək, gedək. Bu gün çərşənbədir: qadın günüdür. Elə bir bədbəxtlik baş verməyib.”-dedi. “əlbəttə, bədbəxtlik üz verməyib, əksinə”-deyə mən dilləndim.

Kişilərin gəlişindən heç nə dəyişmədi. Qadınlar gülməklərində, söhbət etməklərində davam edirdilər. Bir nəfər də olsun çadraya bürünmədi, bir nəfər də olsun soyunmağından qalmadı. Elə bil mən gözə görünməz idim. Onların çoxu həqiqətən də gözəl idilər və T. Murun ifadələrini doğruldurdular. (Söhbət “Lalla Ruk”-da təsvir olunan gürcü gözəllərindən gedir. (müə.))

“Amma mən indiyə qədər gürcü qarılarından eybəcər məxluq görməmişəm; onlar əsil ifritədirlər” (A. S. Puşkin, 1974.. 537).

Oxucu bu epizodda şən, nikbin ruhlu, gözəl, eyni zamanda çirkin olan lakin öz hüquqlarını göstərdikləri laqeyidliklə anladan cəsarətli Şərq qadınlarının bədii obrazı ilə tanış olur. Onların fikrincə hamamda müəyyən bir gün “qadın günüdürsə” kişi olan kəs hamama daxil olmamalıdır. Əgər daxil olubsa bu qadınlar çəkinmədən tam saymamızlıq, laqeyidlik nümayiş etdirərək bir nəfər kimi özlərinin istədikləri kimi rəftar etməyə çalışırlar. Deməli Şərq qadını istənilən vaxt və istənilən şəraitdə ona qoyulan qanuni haqqı bacardığı kimi tələb edə bilər. Yəqin ki, bu cəsarət hər qadında olmaz. O, heç də çadra altında yatan müti varlıq deyil. Onlar etiraz etməyi də bacarırlar.

Qadın bədii portretlərinin ustası A. S. Puşkin isə öz növbəsində gördüyü gözəlliyə göz yummasa da Şərq aləminin qayda-qanunlarına, Şərq qadınlarına hörmət əlaməti olaraq şahidi olduğu gözəlliyi öz qələminin poetik cizgiləri ilə deyil, ingilis şairi T. Murun gürcü gözəllərini tərənnüm edən misralardan sitat gətirməklə kifayətlənir.

“İsti Tiflis çeşmələrindən çıxan yanaqları təzə allanmış gürcü qızı valehedicidir”(A. S. Puşkin, 1974.. 537 Lalla Ruk) Görünür damarlarında Şərq qanı axan şair onu valeh edən bu gözəlliyin haşiyədən kənara çıxmamaq şərtilə bədii həllini tapmaq istəmişdir.

O ki, qaldı gürcü qarıları haqqında deyilmiş ifadəyə, əlbəttə ki, həyatı boyu gözəllik aşıqı olan gənc Puşkinin Tiflis hamamında gördüyü və həyatda sevdiyi gözəllərlə müqayisədə bu çılpac qoca qarıları “ifritəyə” bənzətməsi təəcüblü deyil. Belə bir şəraitdə bütün qarılar onun gözüne bəlkə də elə təsvir etdiyi kimi görünürdü. Lakin, bizcə, qoca qadınlar haqqında deyilmiş bu kəskin ifadə millətə təhqir yox, burada gördüyü gözəlləri şairin ilham pərisinin ona diqtə etdiyi kimi təsvir edə bilməməsindən yaranan affektin psixoloji təsirinin nəticəsidir.

Verilən parçanı təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəhanşüml sənətkar A. S. Puşkin bu epizodda həyat reallığı ilə ayaqlaşaraq gürcü qadınlarının gözəlliyini lazım bildiyi tərzdə ifadə edərək, onların mənəvi aləmini, daxili qürurunu qabartmış və bununla həm Şərq qadınına, həm də bir şair kimi özüne rəğbət qazandırmağa çalışmışdır.

Şair gürcü qadınlarını başqa bir epizodda da beləcə şən, yüksək əhval-ruhiyyəli “ləzqinka” rəqsini ifa edərkən təsvir edir. Dağlı qadınlarının ümumi rəqsi sayılan “ləzqinka”-qürur, vüqar, cəsarət, mübarizlik rəmzidir. Öz qüruru, cəsarəti ilə şair

qəlbinə yol tapmış gürcü qadınlarını mübarizlik rəqsini ifa edərkən təsvir etməyin özü də bir məna kəsb edir. Dünya ədəbiyyatında öz realist baxışları ilə xüsusi seçilən dahi rus şairi A. S. Puşkin “Ərzuruma səyahət” əsərində sanki gürcü qadınlarında gördüyü qürur, vüqar, cəsarət kimi yüksək keyfiyyətləri təsvir və tərənnüm etməsilə, onlara həmişəyaşar ədəbi heykəl ucaldır.

Puşkin Şərq aləmində rast gəldiyi obrazların hər birində öz mentalitetinə uyğun spesifik xüsusiyyətləri aşkara çıxarsa da, . əslində Qafqaz qadınlarının hamısının qonaqpərvərliyini xüsusi vurğulayır. Puşkinin fikrincə qonaqpərvərlik kimi yüksək insani keyfiyyət bu qadınların ən dəyərli keyfiyyətləridir. Kalmık qızı da, gürcü xanımları da, osetin qadınları da, tatar gözəlləri də qonaqla hörmətlə davranmağı, ona iltifat göstərməyi bacarır və bunu qürurla həyata keçirirlər. Lakin Qafqazda gördüyü qadınlar içərisində erməni millətinin qadınlarının qonağa münasibəti şairi təəccübləndirməyə bilmir, onun fikrincə elə ilk baxışdan bu, qonaqpərvərlikdən daha çox canfəşanlığa bənzəyir. Doğrudan da bütün epizodlarda olduğu kimi şair burada “həqiqəti sübut etmir. O, həqiqəti təsvir edir”. Oxucu isə bu təsvirlərdən nəticə çıxarır. Erməni evinə qonaq dəvət olunan Puşkin onun ev sahibəsi qoca erməni qarısı tərəfindən müqəddəs adam kimi qəbul olunmasını xüsusi vurğulayır. Qarı oğlu ona nə isə əmr etdikdən sonra cəld ayağa qalxıb Puşkinin əlindən öpür və ona dadlı yemək hazırlayır. Puşkinin onu təəccübləndirən bu səhnəni qabartmaqda məqsədi oxucuların diqqətini real səmtə yönəltməkdir.

Əsrlər boyu türk millətinə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridən ermənilər daima və xüsusi ilə bu dövrdə Qafqaza gəlmiş rus əsgər və zabitlərinə xilaskarları kimi baxaraq , onların hər birinə məqsədli xidmət göstərirdilər.

Bu ailəyə də rus ordusu ilə əlaqəsi olan bir şəxs olduqca gərəкли idi. Çünki ailənin kiçik oğlu rus ordusunda zabit olmaq arzusunda idi. Ailənin böyük oğlu Puşkini evə dəvət etməzdən qabaq onun belədcisindən şairin hara getdiyi haqda ətraflı məlumat alır. Beləliklə erməni millətinə ümumi şamil edilən yaltaqlıq, riyakarlıq kimi milli keyfiyyətlərin köməkliyi ilə ailənin kiçik oğlu Puşkinlə birgə Paskeviçin ordularından birinə xidmətə gedir. (A. S. Puşkin, 1974.. 546)

Dahi sənətkar A. S. Puşkin heç bir dağlı qadınında görmədiyi canfəşanlığı, xüsusilə qoca qarının əyilərək tanımadığı rusun əlini öpməsini oxuculara vurğulamaqda məqsədi erməni qadınlarının “qonaqpərvərliyini” “Kimə? və Nə üçün?” prinsipi altında həyata keçirməklərini çatdırmaq olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Puşkin “Ərzuruma səyahət” əsərində digər bir epizodda bu millətin qorxaqlıq və yalançılığını da üzə çıxarır. Ermənilərin böyük bir hay-küylə polkovnik Anrepdən və Royevskidən türklərdən qorunmaq üçün kömək istəmələri rus zabitində çaşqınlıq yaradır. Onlar böyük bir ordu ilə erməniləri 3000 nəfərlik türk ordusundan qorumaq üçün onların yaşayış yerinə yollanırlar. Orada bir neçə toyuqdan və bu toyuqları qoruyan rus əsgərlərindən başqa bir şey görməyəndə geri qayıdırlar. Şahidi olduğu bu səhnəni Puşkin belə izah edir : “belə çıxır ki, biz böyük bir ordu ilə 40 mildən çox məsafəni bir neçə erməni toyuğunu qorumaq üçün qət etmişdik, bu heç də mənim üçün əyləncə deyildi.” (A. S. Puşkin, 1974.. 555).

Bəlkə də elə böyük sənətkarı Ərzurum səyahətində şahidi olduğu necə belə səhnələr “Sən qorxaqsan, sən qulsan, sən ermənisen!” ifadəsini işlətməyə vadar edib. Əslində bu ifadə daha genişdir və daha əhatəlidir ki, bu haqda gələcək araşdırmalarında bəhs edəcəyik.

“Ərzuruma səyahət” əsəri epik əsər olduğu üçün Puşkin bu əsərdə lirikaya çox az yer verir. Əsər boyu yalnız beş yerdə oxucu lirik lövhələrlə rastlaşır. Bu çoban nəğməsindən, İlliadadan, Zalla Rukdan gətirilmiş statdan, özünəməxsus Şərq şeirinin gözəlliyi ilə ürəyəyatımlı gürcü nəğməsindən və satirik poemadan ibarət olan lirik parçalar “Ərzuruma səyahət” əsərinə rəngarənglik gətirmiş, əsəri bədiiilik baxımından zənginləşdirmişdir. Bu lirik parçalar içərisində müəllifin öz təfəkkürünün məhsulu olan “Satirik poema” məzmun baxımından maraqlıdır. Satirik poema əsərdə Amin oğlunun şeiri kimi təqdim olunsada Puşkin əsərlərinin tətqiqadçısı K. Tyünkin bu şeirin məhz müəllifin özünəməxsus olduğunu və həyatda mövcud olmayan türk şairinin əsəri kimi təqdim etdiyini sübut etmişdir. (A. S. Puşkin, 1974.. 608).

Bu barədə V. Q. Belinskinin də fikrini bilmək maraqlıdır. “Elə bil bu şeiri bizim zamanəmizdə yaşayan bir türk yazmışdır... Burada necə bir rəngarənglik var! Nə qədər zəngindir! Burada hər şeydən əvvəl yaradıcı və bədii sənətkar istedadı bütün aydınlığı ilə görünür!” (V. Belinski, 1979.. 175).

Satirik poemada Türkiyənin iki böyük şəhəri İstanbul və Ərzurum şəhərlərinin ictimai durumu müqayisə olunur. Bilavasitə bu şəhərlərdə yaşayan Şərq qadınlarının həyat-tərzi, psixoloji, mənəvi aləmləri qarşılaşdırılır. Qəribə də olsa “Ərzuruma səyahət” əsərinin əvvəlində “Mən hərbi mülahizələrə qoşulmuram. Bu mənim işim deyil”-yazan A. S. Puşkin bu şeirdə təsvir etdiyi Şərq qadınlarına münasibətdə siyasi baxımından yanaşmışdır. O, Türkiyənin tərkibində qalan İstanbul şəhərinin sakinlərini, həmçinin qadınlarını dinindən, imanından dönmüş, əxlaqsızlığa qurşanmış, xəyənətkar adlandırdığı bir halda, Rusiyanın işğalı altında olan Ərzurum qadınlarını “Sədaqətli bir həməmlər”-, deyərək onların yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini, sevgidə sədaqətini, dinə, adət-ənənələrə sadiqliyini tərənnüm etdirir. İstanbulu “kafirliyin öydüyü şəhər”, Ərzurumu isə “Şanlı Ərzurum, bizim Ərzurum”, İstanbulu əxlaqsızlıq yuvası, Ərzurumu isə təmizlik rəmzi kimi göstərməkdə şair rus-türk müharibəsinə öz siyasi baxışını açıqlayır. Qeyd etmək istərdim ki, eyni bir millətə mənsub olub, eyni tərbiyə almış Şərq qadınında qısa müddətdə belə bir mənəvi dəyişikliyin özünü biruzə verməsi inandırıcı deyil. Məncə, bu əsərdə həmişə həqiqətpərəstliyi ilə sevilən sənətkarın “Velikorus şovinizmi siyasətini” müəyyən dərəcədə dəstəkləməsində məqsədi Bulqarinin ona və digər dekabrıst (Xomyakov A. S. , Muravyov A. N.) yazıçılarına etdiyi iradı kəskinləşdirməmək olmuşdur. Bulqarin Qafqazda olan şair və yazıçıların məğlubedilməz rus ordusunun türklər üzərinə yürüşünü tərəfləmədikləri üçün “rus lirası susur”, -deyə ittiham edirdi. Buna görə də Qafqazda yaşayan şair və yazıçıların, eləcə də Puşkin dövlət adamları tərəfindən bəzi təqiblərə məruz qalırdı. Doğrudan da əldə olunan məlumatlara görə Puşkinin əsərinin qaralamasında bir çox qeydlərin, eləcə də “Yol qeydlərin”də Yermolovla görüş səhnəsini nəşr olunmasına şairin sağlığında senzura tərəfindən qadağa qoyulmuşdur. Məhz ona

göstərilən çoxsaylı təzyiqlərin nəticəsi olaraq şair dolayı yollarla da olsa hardasa Rusiyanın tərəfini saxlamağa çalışmışdır

Yəqin ki, satirik poemanı da əsərin süjet xəttinə daxil etməkdə də şair Qafqazda görüb, qələmə aldığı bütün səhnələri olduğu şəkildə nəşr olunmasına nail olmaq üçün bir siyasi vasitə kimi istifadə etmişdir.

Eyni zamanda, fransız diplomatı Viktor Fontanyenin Şərqdə siyasi münasibətlərə həsr edilmiş kitabında Puşkinin “Yol qeydlərinin”, “Ərzurum yürüşünə yazılmış satira” kimi adlandırması o dövrdə şair üçün olduqca təhlükəli idi. Bu səbəbdən Puşkin özünü müdafiə məqsədi ilə əsərin girişində bu adı çəkilən əsəri 1829-cu il yürüşü haqqında yazdığı “Yol qeydləri” adlandırır. (A. S. Puşkin, 1974.. 524).

Fikirləri milli, coğrafi hədd tanımayan şair, məhz, bu lirik əsəri bəlkə də eyhamla “satirik poema” adlandırmışdır. Hətta İstanbul və Ərzurum şəhərlərinin rəqabətini isə Moskva və Kazan şəhərlərinin rəqabətinə bənzədirdi. Fikrimcə bu satirik poemanı mücərrəd bir şəxsin adı ilə təqdim etməkdə şairin məqsədi olmuşdur. O, bununla oxucuya bu fikrin ona məxs olmadığını çatdırmağa çalışmışdır.

Gördüyümüz kimi bu əsər işıq üzü görənə qədər şair çox böyük çətinliklərlə üzləşmiş, mübarizliyin nəticəsində istəyinə çatı bilmişdir. Müəllifin “Mənim əslim” şərinə deyildiyi kimi

Əzəldən inadkar, tərs olmuşuq biz,

Bizi korlamışdır bu tərsliyimiz.

Mənim ulu babam heç vaxt Petronu-

Saymamış, bunun üçün asmışlar onu.

Bu işin bizlərə ibrət dərsi var. (A. S. Puşkin, 2004.. 162).

Ulu babalarının, özünün başına gələn bəlalardan ibrət dərsi alan şair artıq istədiyi fikri ehtiyatla çatdırmağı öyrənmişdi.

Əsər boyu təsvir etdiyi Şərq qadınları içərisində şairin özü üçün də maraqlı olan qadın qəhrəmanı tatar qadınlarıdır. Daima şair qəlbini rıqqətə gətirən, ona ekzotik, romantik hisslər bəxş edən, axıra qədər həm xarici, həm də daxili aləminin sirrlərini açıqlamağa can atan şair bu qadın qəhrəmanları haqda sevvə-sevvə danışır.

Ərzuruma səyahəti zamanı başdan-ayağa ayaqqablarının sarı dabanına qədər çadraya bürünmüş tatar qızlarını görmək və səsinə eşitmək şairə romantik bir şəraitdə Ərzurum döyüşlərində əsir tutulmuş və qraf Paskeviçdən hərəmxanasının təhlükəsizliyinə nəzarət etməsini xahiş edən Osman paşanın hərəmxanasında nəsib olur. Paskeviç bu işlə məşğul olmağı C. Abramoviçə tapşırır. Hərəmxana şəraitində olmaq, canlı hərəmlərlə görüşmək Puşkinin hələ gənc yaşlarından Bayronun qirayəti ilə məşğul olduğu dövrdən əlçatmaz arzusu olmuşdu. “Bağcasaray çeşməsi” poemasını yazarkən, Bağcasaray şəhərində yerləşən Xan sarayını “göz yaşı” çeşməsinə ziyarət edərkən şairə canlı hərəmlərlə ünsiyyətdə olmaq, onların davranışını, geyim tərzini seyr etmək nəsib olmamışdı. Ona görə də Puşkin qraf Paskeviçdən C. Abramoviçi müşaiət etməyi xahiş edir.

Şairə həmişə sehrli aləm kimi görünən hərəmxana həyatı haqqında burada ilk məlumatı 18 yaşından farslara əsir düşmüş, 20 il şahın oğlanlarının birinin hərəmxanasında xacəlik etmiş, tərcüməçi qismində onlarla yola çıxan rus zabiti verdi: Əsərdə Puşkin özü də etiraf edir ki, “fizioloji münasibətlərdə onun verdiyi məlumatlar qiymətsiz idi”. (A. S. Puşkin, 1974.. 560).

Osman-paşanın evində Şərq aləmini andıran ən kiçik detalları belə, divarda həkk edilmiş Quran ayələri, gümüş işləməli fincanda gətirilmiş kofe, zövqlə bəzədilmiş otaq sənətkarın nəzərindən qaçmır. Şərqdə qadına qarşı olan münasibət, qadın azadlığının məhdudluğu, qadın hüquqsuzluğu haqda məlumatlı olan şair elə ilk sətirlərdən oxucuları da bu barədə düşünməyə vadar edir.

C. Abramoviç qadınlarla görüşmək istəyini bildirəndə Osman paşanın ağsaqqal atası ciddi etirazını bildirir. Lakin C. Abramoviçin təkidi nəticəsində başdan ayağa çadraya bürünmüş qadınla görüşürlər. Bu Osman paşanın anası olduğu üçün Abramoviç onun arvadlarından biri ilə görüşüb vəziyyətləri haqda soruşmaq istəyini bildirir. Qoca: “Osman paşa bilsə ki, onun arvadlarını özgülər görüb mənim də və sarayın bütün nöqərlərinin də boynunu vurdurur” (A. S. Puşkin, 1974.. 561). – deyərkən artıq Puşkin bu sözlərinin həqiqət olduğunu bilirdi.

Aşağıda gətirilən sitatda müəllifin Şərq qadını barəsində oxuculara çatdırmağı lazım bildiyi bir çox məqamlar açıqlanır. “Bir neçə dəqiqədən sonra qarı özü kimi bürünmüş bir qadınla geri qayıtdı, Örtüyün altından məlahətli bir səs eşidildi: O, bədbəxt dul qadınlara göstərdiyi diqqətə görə qrafa minnətdarlığını bildirərək, rusların gəlişini təriflədi: “C. Abramoviç qadınla söhbət etdiyi müddətdə mən ətrafıma nəzər saldım. Birdən qapının üstündəki kiçik pəncərədə 5 ya 6 maraq dolu qara gözlü yumru başlar gördüm. Mən öz tapıntı haqqında c. Abramoviçə xəbər vermək istəyəndə başlar yellənməyə, göz vurmağa, bir neçə barmaq isə məni hədələməyə başladı və işarələrlə susmağımı anladılar. Mən onlara tabe oldum. Öz tapıntıyı heç kimlə bölüşmədim.”

Puşkin bu qadınların bədii portretlərini təsvirində yaradarkən sözcüliyə yol vermədən bir neçə ifadə ilə fikrini çatdırır. “Onların hamısı məlahətli olsalar da içlərində bir dənə də olsun gözəl görmədim”, - deyir. (A. S. Puşkin. 1974.. 561).

Ona burada ardı-arası kəsilməyən cümlələr lazım olmur, fikri təsviri ifadə etmək üçün bir neçə cizgi və bir neçə söz kifayət edir. Şair bu qadınları “tapıntı” adlandırır. Doğurdan da Puşkinin müasirlərinin də, özünün də həmişə çadra altında seyr etdiyi “qara gözlü” Şərq qızlarını çadrasız görmək, gözəlliklərini seyr etmək tapıntı idi. Eyni zamanda sənətkar Şərq aləmində qul gözü ilə baxılan hüquqsuz hərəmlərin xarakterlərində də özünəməxsus tapıntıdır. Şair həyat eşiqilə yanan bu gözlərdə ətrafda baş verənlərə böyük maraq, azadlıq istəyi, mövcud Şərq qayda qanunlarına etiraz görür Puşkini hədələyərək susmağa vadar edən qadınlar heç də qanunlara kor-koranə şəkildə baş əyən müti qadın yox, məcburiyyət qarşısında tabe olub, fürsət düşən kimi başqalarını öz iradələrinə tabe etdirməyə qadir qadınlardır.

Lakin bu qadınlardan əvvəl gördüyü, çadraya bürünmüş, üzü örtülü qadın qəhrəmanı sənətkara sirli aləm, romantik hisslər bəxş edir. O, bu qəhrəmanın gözəlliyindən poetik ifadələrlə söz açır, təsvir etdiyi qadını "hərəmxananın şahzadəsi, qəlbin xəzinəsi, məhəbbət gülü-qızılgül" adlandırır. Şair hərəmlərlə görüşünü romantik notlarla sona çatdırmaqda bir daha Şərq gözəllərinə olan valehliyini vurğulamaq və yazdığı əsər epik əsər olsa da, burada təsvir etdiyi real Şərq gözəllərinin bədii cilasında onlara ahəstəlik, bir zəriflik gətirmək istəmişdir.

Dünya şöhrətli şair sivil Avropa mədəniyyətindən tamamilə kənar həyat-tərzinə, mənəvi aləmə malik Şərq qadınlarında olan təbiiliyi, cəsəreti, səmimiliyi gördüyü üçün onlara bir şəxsiyyət kimi yanaşmış və Şərq qadınları ilə bağlı problemləri ümumbəşəri problem səviyyəsinə çatdırmaq istəmişdir. Hər bir oxucu isə bu qəhrəmanları öz mənəvi aləminə və aqli dəyərlərinə, zövqünə uyğun qiymətləndirmişdir. Qoqol Puşkinin əsərləri haqda söz açarkən yazırdı: "Puşkinin əsərlərini anlamaq üçün gərək çox həssas və incə duyğu qabiliyyətin olsun. Burada yalnız həddindən çox kəskin və qalın cizgiləri anlamağı bacaran zövqdən xeyli yüksəkdə dayanan daha zərif bir zövq lazımdı. " (V. Belinski, 1979.. 176).

Doğrudan da insanı fikirləşməyə, seyr etməyə məcbur edən bu əsərlərdə həyat həqiqətləri bədiiiliklə, bu həqiqətlərdən doğan fəlsəfi fikir məzmunla harmoniya təşkil edərək şairin yaratdığı bədii obrazlarda öz əksini tapmışdır. Bu obrazlar içərisində Puşkinin Şərq qadınlarına ayırdığı yer ədəbiyyatda öz əvəzolunmazlığı, zəruriliyi ilə yadda qalan oldu.

Şərq gözəllərini odlu şair qəlbi ilə təsvir edən cahanşümül şairin əsərlərindən bəhrələnen digər rus yazıçıları üçün də Şərq qızları azadlıqsevərlik, mübarizlik, cəsəret, səmimilik rəmzi olaraq müqəddəsləşdi. Puşkin poeziyasının ilham pərisi olmuş bu gözəllər sonralar A. B. Marlinskinin, M. Y. Lermontovun, L. N. Tolstoy və başqalarının ilham pərisinə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. А. С. Пушкин. Сочинения в трех томах. III том. Москва. "Художественная литература". 1974
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı. "Maarif"-1978
3. V. Belinski. "Seçilmiş məqalələri". Bakı. "Gənclik". 1979
4. A. S. Puşkin. Seçilmiş əsərləri. "Öndər", Bakı-2004
5. А. С. Пушкин. Полное собрания сочинений в десяти томах Т. IV поэмы и сказки. Москва. 1977.

TÜRKİYƏDƏ NAXÇIVAN NƏŞRLƏRİ VƏ ELMI-ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİMİZ

NAHKCHIVAN PUBLICATIONS IN TURKEY AND OUR SCIENTIFIC- LITERARY RELATIONS

ИЗДАНИЯ НАХЧИВАНИ И СОВМЕСТНЫЕ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ В ТУРЦИИ

Akd. Prof. Dr. İsa HƏBİBBƏYLİ*

Özet

Yazıda; Türkiyə'de yayımlanan, Nahçıvan yazarları və bilim adamlarının kitablarının Nahçıvan'da yapılan takdimat töreninde yapılan dəyərləndirmələr yer almaktadır. Türkiyə'de Kültür Ajans Yayınları arasında çıkan; Prof. Dr. Yavuz Ahundlu'nun "Karabağ İmdat Çığılığı", Prof. Dr. Meherrem Caferli'nin "Aşk Konulu Azərbaycan Halk Hikayelerinin Şiirsel Yapısı", Doç. Dr. Hüseyin Haşimli'nin "Türk Halklarının Edebiyat İlişkilerine Dair Araştırmalar", Akd. Prof. Dr. Ebulfez Amanoglu Guliyev'in "Azərbaycan Dügün Türküleri (Toy Mahnıları)", Elxan Yurdoğlu'nun Türkiyə Türkçesinden Azərbaycan Türkçesine aktardığı Hayrettin İvgin'in "Hüzünlü Şiirler" adlı kitaplar bu takdimat töreninde tanıtılmışdır. Takdimat töreni, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisinin (AMEA) Nahçıvan Bölməsində gerçəkləşdirilmişdir.

Bu yazı bu taktimat töreninde yapılan bilimsel dəyərləndirmələrdir.

Anahtar kelimeler: Türkiyə-Nahçıvan, ilmi-edebi ilişkiler, kitap yayınları, ilmi eserler, bed'i eserler, toplama materyaller

Abstract

In this work, scientific evaluations are being communicated as regards the presentation ceremony held in Nakhchivan on the books written by Nakhchivan authors and scientists. Information was relayed in the presentation on the following books published by "Kültür Ajans Publications" in Turkey: Prof. Dr. Yavuz Ahundlu's "Karabağ İmdat Çığılığı", Prof. Dr. Meherrem Caferli's "Aşk Konulu Azərbaycan Halk Hikayelerinin Şiirsel Yapısı", Doç. Dr. Hüseyin Haşimli's "Türk Halklarının Edebiyat İlişkilerine Dair Araştırmalar", Akd. Prof.

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörü/AZERBAIJAN

Dr. Ebulfəz Amanoğlu Guliyev's "Azərbaycan Dügün Türküleri (Toy Mahnı's)", Hayrettin İvgin's "Hüzünlü Şiirler" (Translated by Elxan Yurdoğlu from Turkey Turkish into Azerbaijan Turkish). The presentation ceremony was realized at the Nakhchivan Department of Azerbaijan National Sciences Academy (AMEA).

Key words: Turkey-Nakhchivan, scientific-literary relations, book publications, scientific works, the first works, collected material

Azərbaycan ilə Türkiyə dünyada və xüsusən də Türkiyədə gerçək əlaqələrin və əməkdaşlığın canlı örnəklərini nümayiş etdirən qardaş ölkələrdir. İftixar hissi ilə demək olar ki, qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri son iyirmi ildə böyük sürətlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə dediyi kimi, Azərbaycanla Türkiyə «tək millət və iki dövlət» kimi bütün sahələrdə əməkdaşlığın, iş birliyinin genişmiqyaslı və yadda qalan məsafələrini qət etmişlər.

Qardaş ölkələr arasındakı əlaqələr təhsil və elm sahələrində də sürətlə irəliləməkdədir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Türkiyədəki bir çox elmi qurumlarla qurduğu əlaqələr Azərbaycan elminin Naxçıvan məktəbinin nailiyyətlərini Türkiyədə təbliğ etmək baxımından böyük perspektivlər açır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara, Kocaeli, Ərzurum, Elazığ, Kars, Kayseri universitetləri ilə illərdən bəri formalaşan əlaqələri bir çox orta q simpozumların keçirilməsi ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Türkiyə Cümhuriyyətinin universitetlərində keçirdikləri mədəniyyət tədbirləri orta q milli dəyərlərimizin daha da möhkəmləndirilməsinə öz töhfəsini vermişdir. Türkiyənin elm və təhsil ocaqları ilə yaranmış əlaqələrin sayəsində Naxçıvanda yaşayıb çalışan onlarla elm adamlarının qardaş ölkənin dərgilərində çoxsaylı məqalələrinin nəşr edilməsinə yol açmışdır. Artı q Naxçıvanda, Türkiyədə çap edilmiş kitablardan və məqalələrdən ibarət kiçik də olsa bir kitabxana yaratmaq mümkündür. Keçirilmiş simpoziumlar, nəşr edilmiş kitablar və məqalələr Azərbaycan elminin Türkiyədə tanınmasına, Türkiyənin elm adamlarının və onların fəaliyyətlərinin Azərbaycanda təbliğinə böyük imkanlar açmışdır. Bütün bunlar isə ölkələrimiz arasındakı çoxcəhətli əlaqələrin və əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvandakı elm və təhsil qurumlarının Türkiyə Cümhuriyyətində davamlı iş birliyi sayəsində Avroasiya Kurumu ilə birgə həyata keçirilən tədbirlər artı q öz bəhrələrini verməkdədir. Türkiyənin tanınmış dövlət adamlarından və ziyalılarından olan professor-doktor hörmətli Bahəddin Güneyin böyük başari ilə rəhbərlik etdiyi Avroasiya Kurumu xətti ilə 2009-cu ildə Naxçıvanda gerçəkləşdirilmiş «Nizamidən Yunus İmrəyə, Kamal Atatürkdən Heydər Əliyevə» uzanan sevgi və barış yolu simpoziumu elmi əlaqələrimizin inkişafında yeni və böyük mərhələnin yaranmasına səbəb olmuşdur. Avroasiya Kurumunu təmsil edən tanınmış elm və ədəbiyyat adamları ilə Naxçıvan aydınlarının təmasları həmin simpoziumun

Naxçıvanda yüksək səviyyədə keçirilməsi ilə birlikdə həm də qarşılıqlı şəkildə elmi-ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə böyük yol açmışdır. Nəticədə Naxçıvanın elm və ədəbiyyat adamları Avroasiya Kurumunun Anadoluda və müxtəlif ölkələrdə keçirdikləri simpoziumlarda geniş tərkibdə iştirak və məruzələrlə çıxış etmək haqqı qazanmışlar. Naxçıvan ziyalılarının elmi məqalələri Avroasiya Kurumu dərgilərində və bu kurumun vasitəsilə digər dərgilərdə daha çox sayda yayınlanmışdır. Nəhayət, naxçıvanlı müəlliflər Avroasiya Kurumu vasitəsilə kitablarını Türkiyə Cümhuriyyətində nəşr etmək imkanları əldə etmişlər. Ötən bir ildə Naxçıvandan beş müəllifin «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatında kitablarının nəşr edilməsi mühüm elmi və mədəni hadisədir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Avroasiya Kurumu və «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatı böyük və etibarlı körpü rolunu uğurla həyata keçirmişdir.

Avroasiya Kurumu və «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatının 2010-cu ildə Naxçıvandan nəşr etdiyi kitabları üç qismə ayırmaq mümkündür.

1.ELMI ƏSƏRLƏR

Bura professor Yavuz Axundlunun «Qarabağ harayı», professor Məhərrəm Cəfərlinin «Aşk konulu Azərbaycan xalq hekayələrinin seirşəl yapısı», «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası» və dosent Hüseyn Həşimlinin «Türk xalqlarının ədəbiyyat əlaqələrinə dair araşdırmalar» adlı kitablarını aid etmək olar.

Professor Yavuz Axundlunun «Qarabağ harayı» kitabı müəllifin bundan əvvəl Ankarada yayılmış «İstiqlalın əzablı yolu» əsərinin qiymətli bir əlavəsi kimi səslənir. Kitaba daxil olan ayrı-ayrı məqalələri Qarabağ mövzusunda bir əlavəsi kimi səslənir. Kitaba daxil olan ayrı-ayrı məqalələr... Qarabağ mövzusu bir-birinə bağlayır. Bu, Azərbaycanda yeni çağda meydana çıxan Qarabağnamədir. «Qarabağ harayı» XX əsrin sonlarında Dağlıq Qarabağda gedən proseslər, baş verən hadisələr əsasında yazılmış yeni əsrin Qarabağnaməsindən ibarətdir. Kitabın Türkiyə türkcəsində Ankarada «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatında çap edilib yayılması Qarabağ olayları barəsindəki gerçəkliklərin obyektiv şəkildə Anadolu oxucusuna və türk dünyasına çatdırılmasına xidmət edir. Kitab həm də əsilsiz erməni iddialarına tutarlı, dəlili-sübutlu elmi cavabın ifadəsidir.

Filologiya elmləri namizədi, dosent Hüseyn Həşimlinin «Türk xalqlarının ədəbiyyat əlaqələrinə dair araşdırmalar» kitabı elmi məqalələr toplusu olsa da monoqrafiya təsiri bağışlayır. Kitab Azərbaycan ədəbiyyatının türk dünyası xalqlarının ədəbiyyatları ilə əlaqələrinə həsr edilmiş, bir-birini tamamlayan məqalələr əsasında tərtib edilmişdir. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının Osmanlı dövrü yeni çağ Türkiyə ədəbiyyatı ilə əlaqələrini ön mövqeyə çəkmişdir. Burada Mahmud Əkrəm Rezaizadə, Əhməd Kamal, İsmayıl Səfa, Mehmet Akif Ərsoy, Əhməd Həşim və başqalarının Azərbaycan ədəbi mühiti ilə bağlılığının səbəblərini və nəticələrini aydınlaşdırmış, ölkələrarası, ədəbiyyatlararası və janrlararası əlaqələrin ortaq məqamlarını müəyyən edib dəyərləndirmişdir. Əsərdə eyni zamanda, professor Məhərrəm Cəfərlinin «Aşk konulu Azərbaycan xalq hekayələrinin sürşəl yapısı» monoqrafiyasını tanınmış Azərbaycan folklorşünasları

professor Bəhlul Abdulla, Məhərrəm Qasımlı və Türkiyədən Nail Tan, Xeyrəddin Nağı və Səbri Qoz çapa hazırlamışlar. Bu, professor Məhərrəm Cəfərlinin «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası» əsərinin Türkiyə nəşridir. Professor Xeyrəddin İvginin başqanlıq etdiyi «Kültür Ajans yayınları»nın təqdim etdiyi bu kitab Türkiyədə son illərdə Azərbaycan dastanlarının problemlərinə həsr edilib yayılmış ən qiymətli əsərlərdən biridir. Təqdim edilən monoqrafik əsərdə Azərbaycan dastanlarının quruluşu, tiplər-obrazlar sistemi, üslub özünə məxsusluqları, poetik fiqurları və sair kimi məsələlər yüksək elmi səviyyədə öyrənilib araşdırılmışdır. Bu, nəinki Azərbaycanda və Türkiyədə məhəbbət dastanlarının struktura... poetikasına həsr olunmuş birinci və ən yaxşı elmi əsərlərdən biridir. Kitab Azərbaycan folklorşünaslıq elminin nailiyyətlərinin geniş miqyasda tanınması baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabı Azərbaycan türkcəsindən aktaran dosent doktor Mustafa Sevrin böyük zəhmətləri də ayrıca qeyd edilməyə layiqdir.

Konkret nümunələr əsasında özbək, türkmən, Cənubi Azərbaycan, Şimali Kipr ədəbiyyatları ilə tipoloji əlaqələrin mahiyyəti də açıqlanmışdır. Fikrimizcə, Hüseyn Həşimlinin «Türk xalqlarının ədəbiyyat əlaqələrinə dair araşdırmalar» kitabı ümumtürkoloji əlaqələrin araşdırılmasının yeni mərhələsinin mühüm elmi hadisəsidir. Bu kitab onun müəllifinin araşdırma dairəsinin genişliyi haqqında da aydın təəssürat yaradır. Ədəbiyyat tarixçiliyi ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin vəhdətindən, üzvi sintezindən yaranmış «Araşdırmalar» şərh olunan problemlər tarixi yanaşmanı və nəzəri cəhətdən qiymətləndirməni özündə cəmləşdirir. Bu kitab azərbaycanlı müəllifin türk dünyası ədəbiyyatlarının araşdırılmasına sanballı xidməti kimi dəyərləndirilə bilər.

Professor Yavuz Axundlunun və dosent Hüseyn Həşimlinin kitabları «Kültür Ajans yayınları» vasitəsilə Azərbaycan elmi irsinin Türkiyə və türk dünyası kitab dövriyyəsinə daxil edilmiş qiymətli nümunələri kimi əhəmiyyət kəsb edir.

2. BƏDİİ ƏSƏRLƏR

Təqdim edilmiş kitablar sırasında mühüm yer tutan Xeyrəddin İvginin «Hüzünlü şeirlər» toplusu bədii əsər kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı, şair Elxan Yurdoğlunun Türkiyə türkcəsindən çevirdiyi bu kitab türk dünyasında özünəməxsus iz buraxan, qardaş Türkiyənin tanınmış və istedadlı şairi Xeyrəddin İvginin Azərbaycan dilində çap olunan birinci kitabıdır. Türkiyə şairinin Azərbaycanca şeirlər kitabının Bakıda, yaxud Naxçıvanda deyil, Ankarada nəşr edilməsi də kitab nəşri tarixində maraqlı hadisədir.

«Hüzünlü şeirlər» kitabından görünür ki, Xeyrəddin İvgin həzin və kövrək şairdir. Onun şeirləri pak mənəviyyatlı bir insan qəlbinin təbii könül çırpıntıları kimi səslənir. O, könül dünyasında çağlayan dərin və həyəcanlı düşüncələri ədəbiyyat dünyasına çıxarmaqla həyata və insanlara nəciblik, təmizlik və gözəllik bəxş etməyi bacarır. Hətta Xeyrəddin İvginin xatirəvari notları olan şeirlərində də lirika, həznilik, incəlik üstünlük qazanır. Xeyrəddin İvgin tam mənası ilə insanın könül dünyasının şairidir. Onun şeirlərində hay-küy, süni qabarmalar yoxdur. O,

həqiqətən də «bir az ümid, bir az dost, bir az sevgi» şairidir. Xeyrəddin İvgin bir az ümiddən böyük inam poeziyası, bir az sevgidən isə bir çox sevda havaları yarada bilmişdir. O, ümidin, sevdanın və inamın dostu olan şairdir. Onun şeirlərində «bahar gecələri qədər ilıq» düşüncələr bulaq gözü kimi çağlayır. Şeirləri şəxsiyyəti qədər duru, mısraları qəlbi kimi sakitdir, sabitdir. Xeyrəddin İvginin şeirlərindən onun xarakteri çox açıq görünür. Bu şair özünü yazır, sanki özü üçün yazır. Amma Xeyrəddin İvginin şeirləri məhz bu cür bənzərsizliyinə görə böyük ədəbiyyatın sərvətinə çevrilə bilmişdir. Tərəddüd etmədən demək olar ki, Xeyrəddin İvgin çağdaş Türkiyə şeirinin heç kəsə bənzəməyən istedadlı nümayəndəsidir. «Kültür Ajansı» yayımlarındakı səmərəli fəaliyyəti ilə o, Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsinə şəərəflə xidmət edir. Bu türk oğlu türk Xeyrəddin İvgin «biraz» yeni Türkiyə şeirinin yaradıcısı, bir az da türk dünyası ədəbiyyatı yüksəkliklərində qərar tutan, daha çox da Azərbaycanda tanınan şair, sevilən, hörmət edilən şəxsiyyətdir. Türkiyədə Azərbaycan dilində çıxan yeni kitabı onu bu ölkədə daha da yaxından tanıtmğa bir az da xidmət edəcəkdir. Mənə qalsa, Xeyrəddin İvginin şeirlərini «Hüzünlü şeirlər» yox, «Məyusluq notları», yaxud da «Tənhalıq» adı ilə çap etdirərdim. Kitabın türkcə adındakı «melanxolik» sözünün mənaları arasında «məyusluq» anlamı da mövcuddur. Xeyrəddin İvginin şeirləri qarasevdaş şeirlər deyildir, tənhalıq düşüncəsinin mükəmməl poetik nağılıdır.

Şair Elxan Yurdoğlunun türk şeirini Azərbaycancaya çevirmək bacarığını görməmək mümkün deyildir. O, Xeyrəddin şeirinin incəliklərini duymuş, bu şeirin ruhunu çatdırmaq üçün söz yaradıcılığından bacarıqla faydalanmışdır. Adama elə gəlir ki, Xeyrəddin İvgin şeirlərini sanki Azərbaycan dilində yazmışdır. Tanınmış türk şairini Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq Elxan Yurdoğlunun xidmətidir. Xeyrəddin İvginin yeni kitabı Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin də mühüm hadisəsidir.

3. TOPLAMA MATERIALI

Türkiyə və türk dünyasında daha çox dilçi-türkoloq kimi tanınan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Amanoğlu Quliyev «Azərbaycan düyün türküləri (1908) kitabı» ilə artıq elmi ictimaiyyətə özünü həm də folklorşünas kimi təqdim edir. Bir folklorşünas kimi Əbülfəz Quliyevin ən sanballı kitabıdır. Həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə kitab halında nəşr edilməsi «Düyün türküləri» toplama kitabına olan marağı əyani şəkildə göz önünə gətirir. Türk dünyasında böyük araşdırmaçı kimi qəbul edilən doktor Nail Tanın yazdığı ön sözdə deyildiyi kimi «kitabda ağırlıqlı olaraq türkü sözləri (mahnılar) təsnifli olaraq yer almışdır. Kitabın tərtibçisi Əbülfəz Quliyev də «düyünlərin hər bir məhəlləsinin özünə uyğun türkülərini» təsnif etmiş, qruplaşdıraraq oxuculara çatdırmışdır. Əbülfəz Quliyevin kitabdakı «Azərbaycan düyün türküləri üzərinə genel bir bilgi» adlı müqəddiməsi folklor sərvətlərimizin bu qolunun elmi cəhətdən öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi baxımından qiymətli elmi əsərdir. Nəhayət, kitabda Azərbaycan toy mahnılarının «düyün öncəsi türkülər», «nişan türküləri», «xınayaxdı türküləri», «gəlin aparma türküləri» kimi təqdim edilməsi müəyyən edilmiş təsnifatın mühüm elmi mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Əbülfəz Quliyevin «Azərbaycan düyün

türküləri üzərinə genel bir bilgi» adlı müqəddiməsindəki elmi mülahizələr müəyyən edilmiş təsnifat üzrə təqdim edilən toy mahnılarının hər bir qrupunun xarakterini, fərqli xüsusiyyətlərini başa düşməyə, aydın surətdə təsəvvür etməyə lazımi şərait yaradır.

«Azərbaycan düyün türküləri» kitabı türk dünyasında toy mahnı mətnlərini geniş ictimaiyyətə sistemli şəkildə təqdim edən ilk geniş həcmli topludur. Xüsusi bir bölümdə macar musiqişünası Yanoş Sipoşun topladığı toy mahnılarına uyğunlaşdırdığı notların təqdimi kitabın əhəmiyyətini daha da artırır. Fikrimcə, gələcəkdə Azərbaycandan və Türkiyədən belə notlardan daha çox əldə edib, nəşrlərə daxil etmək faydalı olacaqdır.

Göründüyü kimi, Türkiyədəki «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatı təkcə 2010-cu ildə yaşayıb çalışan beş müəllifin müxtəlif çeşidli kitabını nəşr edərək geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmişdir. Bu, bir tərəfdən «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatının Azərbaycan elminə və ədəbiyyatına olan marağını konkret şəkildə meydana qoyur. Bu, həmin nəşriyyatın sahibi Xeyrəddin İvginin Azərbaycan ölkəsinə və xalqına, Azərbaycan elminə və ədəbiyyatına olan yüksək münasibətin, böyük sevginin gerçək əməldə ifadə edilən reallığıdır. Bunun üçün möhtərəm dostumuz və əməl yoldaşımız hörmətli Xeyrəddin İvginə təşəkkürümüzü bildiririk.

İkinci tərəfdən isə təqdim edilən nəşrlər ümumən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda Türkiyədə kitab nəşr etdirməyə artmaqda davam edən marağı da nəzərə çarpdırır. Ümid edirəm ki, artıq Azərbaycanda böyük etibar qazanmış «Kültür Ajans yayınları» nəşriyyatının Azərbaycan nəşrləri növbəti illərdə bundan daha çox olacaqdır.

Ümumiyyətlə, Türkiyədə meydana çıxan Naxçıvan nəşrləri Azərbaycanla genişlənməkdə davam edən elmi və ədəbi əlaqələrin konkret bir nümayəndəsidir. Təqdim edilən nəşrlər Türkiyə tərəfdən Avroasiya Kurumunun, Azərbaycan tərəfdən isə Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Türkiyə ilə əlaqələrdəki xidmətlərini diqqət mərkəzinə çəkməyə imkan verir. Beləliklə, artıq Türkiyədə və Azərbaycana bağlı Naxçıvanda elmi və ədəbi əlaqələrimizi daha da irəli apara biləcək böyük bir potensial mövcuddur. Fikrimcə, həmin böyük potensialın imkanlarından daha məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə elmi və ədəbi əlaqələrimizə dair geniş miqyaslı nəşrlər meydana qoymaq, müştərək mövzulu kitablar hazırlamaq, birgə araşdırmalar aparmaq mümkündür. Bütün bunlara görə inanıram ki, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin miqyası daha da genişlənəcək, bu əlaqələr elminizin və ədəbiyyatımızın qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirilməsinə sanballı töhfələr verə biləcəkdir.

KAYNAKÇA

1: Prof. Dr. Muharrem Caferli, Aşk Konulu Azerbaycan Halk Hikâyelerinin Şiirsel Yapısı (Azerbaycan Mehtəbet Dastanlarının Poetikası) (Türkiye Türkçesine Aktaran: Doç. Dr. Mustafa Seved), Kültür Ajans Yayınları No:70, Ankara 2010

2: Hayrettin İvgin, **Hüzünlü Şeirler** (Azerbaycan Türkçesine Aktaran: Elxan Yurdoğlu Memmedov), Kültür Ajans Yayınları:92, Ankara 2010

3: Doç. Dr. Hüseyin Haşimli, **Türk Halklarının Edebiyat İlişkilerine Dair Araştırmalar**, Kültür Ajans Yayınları No:61, Ankara 2009

4: Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu Guliyev, **Azerbaycan Düğün Türküleri** (Toy Mahnıları), Kültür Ajans Yayınları No:34, Ankara 2008

5: Prof. Dr.Yavuz Ahundlu, **Karabağ İmdat Çılgılığı** (Karabağ Hara-yı)(Türkiye Tarihçesine Aktaran:Ganire Asgerova), Kültür Ajans Yayınları No:71, Ankara 2010

MEHMET RAUF'UN BİR HİKAYESİNİN TAHLİLİ YA DA MANKURTÇA TESLİMİYET YERİNE ŞEREFLİCE ÖLMENİN ASALETİ

**ANALYSIS OF A STORY FROM MEHMET RAUF OR
COMMUNICATING HIS NOBEL DEAD HONORABLY INSTEAD OF
JUAN-JUAN-LIKE SUBMISSION**

**АНАЛИЗ ОДНОГО ИЗ РАССКАЗОВ МЕХМЕТА РАУФА ИЛИ
ПРИНЯТИЕ СМЕРТИ С ЧЕСТЬЮ ВМЕСТО МАНКУРТСТВА**

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN*

Özet

Yazıda, Servet-i Fünun Topluluğu yazarlarından Mehmet Rauf'un Birinci Dünya Savaşı sırasında yazdığı bir hikaye tahlil edilmektedir. Konusu tamamen gerçek olan bir hikayedir. Bu hikaye, bir toplumun siyasi ve kültürel anlamdaki gafletinden uyandıracak bir edebi metin olarak değerlendirilmektedir.

Mankurtça teslimiyet yerine, emperyalizme ve işbirlikçilerine karşı, millî kimliğe bağlı Türkün kararlılık içinde mücadele edebileceği değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Mehmet Rauf, hikaye, emperyalizm, mankurtlaştırma, mücadele, işbirlikçi, millî kimlik

Abstract

In this work, a story of Mehmet Rauf, one of the "Servet-i Fünun" Group authors, written during the First World War, is being analyzed. Its subject is real, not imaginary. This story is interpreted as a literary text to wake up a society from political and cultural imprudence.

The message in the story is given as a fact that a Turk attached to his national identity can struggle against imperialism and the self-seeking determinedly instead of Juan-Juan submission.

Key words: Mehmet Rauf, story, imperialism, making people Juan-Juan-like, struggle, self-seeker, national identity

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE
(ncetin64@hotmail.com)

Servet-i Fünun topluluğu yazarlarından Mehmet Rauf'un Birinci Dünya Savaşı sırasında yazdığı ama içeriği, motifleri, tipleri, fikirleri, yaklaşımları bakımından hem Mütareke ve Milli Mücadele döneminde hem de günümüzde güncelliğini koruyan çok güzel bir hikâyesi var. Bu hikâye, konusu bakımından tamamen gerçektir. İyi tahlil edilirse günümüz Türk toplumunun temel sorunlarına ışık tutacaktır. Bu hikâye, bizi toplumsal, siyasi ve kültürel anlamdaki gafletimizden uyandıracak çok önemli bir edebî metin olarak karşımızda duruyor. Biz, bu yazımızda önce hikâyeyi kısaltarak ve sadeleştirerek vereceğiz, sonra da bu hikâyenin günümüz sorunlarına ışık tutan taraflarını karşılaştırmalarla tahlil edeceğiz. Hikâye şu:

HALİL HOCA

Kahvede en yakın köye ikinci üstü Rus askeri girdiğini haber aldıkları vakit herkeste büyük bir hayret peyda oldu. Demek ki harp ilan edilmiş olacaktı. Oradan kaçan birkaç köylü gece geç vakti kahveye gelerek otuz kırk Rus askerinin akşamüstü köye girdiklerini, imamı, müdürü, çağırıp emirler verdiklerini söylediler. O hâlde, eğer gece olmazsa, yarın sabah erkenden bu köye de gelmeleri muhakkaktı. O zaman orada oturanlardan birisi: "E(y) şimdi ne yapacağız?" diye sordu.

İmam 'Üç Göbek' lakabıyla tanınmış şişman, patlak gözlü, çiçek hastalığından harap olmuş gayet kırmızı yüzlü bir adam:

-Canım elimizden ne gelir ki ne yapabiliriz? Koca Moskof ordusuna karşı çıkacak değiliz ya! Elbette: "Hoş geldiniz, sefa geldiniz!" diyecek de değiliz, fakat başka çare var mı? Herifler hemen bize dokunmasınlar da...

O zaman, her akşam aynı köşede söze karışmadan sessizce saatlerce nargilesiyle meşgul olan Halil Hoca'nın, keskin sesi işitildi. Bu adam altmışlık zayıf bir ihtiyar, bağımsızlık fikirlerinden dolayı İstanbul'da oturması uygun görülemeyerek istibdat (II. Abdülhamit) devrinde memleketine gönderilmiş yiğit, haşın, güçlü, ağır bir adamdı.

-Allah Allah, dedi, otuz kırk Moskof askerinden mi korkacağız?

-İmam, hayret ile onun yüzüne bakarak: E(y) ne yapabiliriz? diye sordu.

-Ne yapacağız canım, dedi, herifleri köye sokmayız vesselam. Bu o kadar güç bir şey mi? Köyde bu kadar adamız, elbette hepimizin evimizde silah da var, cephane de. Koca, bir köy halkına karşı, otuz, elli, hatta yüz Moskof'un ne tesiri olur?

Üç Göbek, bu fikri pek çocukça bulduğunu gösterir bir alaylı gülümseme ile karşılık verdi:

-İlâhi Halil Hoca... Seni makul bir adamsın zannederdim. Bu otuz askerin arkasında otuz bin, elli bin asker daha olduğunu unutursun. Bunlar karakol gibi ehemmiyetsiz köyleri işgal için gönderilen askerlerdir. Biz şimdi bunlara karşı durursak, zararlar başımıza belayı davet etmiş oluruz. Heriflerin fena maksatları yokken lüzumsuz direnişle azdırmakta ne mana var?

Halil Hoca şiddetle cevap verdi:

-Memlekete tecavüz eden düşmanın fena maksadı olmadığını düşünmek pek tuhaf şey! Şimdi tabii her sefer olduğu gibi evvela malın, canın, namusun muhafaza

edileceğine dair vaatler verilecek. Fakat bir iki gün sonra, gasp edilmedik mal, tecavüz edilmedik can, mahvedilmedik namus kalmayacağını sen benden daha iyi bilirsin... Hiçbir şey için olmasa bile, beş on düşman askeri öldürmek de bir kâr değil mi? Bütün köyler eli bağlı bir koyun gibi teslim oldukları hâlde, bizim köy, ecdadımıza layık bir şekilde şan ve şerefle kendini müdafaa etse daha iyi olmaz mı? Ama aramızda beş on kişi telef olacak, belki köy yakıp yıkılacakmış... Zaten nasıl olsa herifler çoğumuzu gebertip köyü de yıkacak olduktan sonra, müdafaa edilerek yıkılsa daha iyi değil mi?

Üç köylü, bu kargaşa esnasında belki köpeklerinin birinden veya ikisinden mahrum kalmak korkusuyla olacaktı ki, hiç bu fikirde değildi. Köy bir kale, köylüler devletin düzenli bir askeri olmadığı için böyle müdafaaya o hiç lüzum ve mana bulmuyordu.

O vakit Halil Hoca, büyük bir kızgınlıkla yerinden fırlarcasına silkinerek:

-Zaten biz bütün bu olanlara layık herifleriz... diye haykırdı. Başka memleketlerde savaş başlayınca papazlara, kadınlara varıncaya kadar bütün millet ayağa kalkıp, silahlanır. Sınıra koşar... Herkes memleketini karış karış müdafaa için insan asker olmak lazım değildir ki! Benim bildiğim şey, bir memleket düşman tarafından tecavüze uğrayınca eli silah tutan herkes ayağa kalkmalıdır. Şimdi oturmak, uyumak zamanında değiliz; bakınız bütün dünya birbiriyle gırtlaklaşıyor... Harp zamanında herkes vatanını müdafaa etmelidir... Biz böyle bu kadar bencil olduktan sonra, herifler sarıklarımızı boynumuza geçirip karımızı, kızımızı, anamızı, evladımızı berbat ederlerse çok bir şey değildir ki... Ecdadımız böyle mi yaparlardı? Bizi bütün bütün mahvetmediklerine bin şükür etmeli... Dini, şerefi olan bir adam,geberir, bu rezalete tahammül etmez... Ben bunu bilirim...

-Halil Hoca, nargilesinin marpucunu bir tarafa fırlatarak, fırlayıp kalktı, kahveden çıktı. İmam efendi göbeğinin üçü de sarsıla sarsıla kahkaha ile gülerek:

-Halil Hoca çıldırdı... dedi.

* * *

Öbür sabah erkenden yirmi beş Rus askeri köye gelerek cami meydanında durdular. Çavuşları imamı, müdürü hemen yanına çağırarak bir tercüman vasıtasıyla bunlara kumandanından aldığı emir üzerine köyü işgal ettiğini ve uslu dururlarsa mal ve canlarının korunacağını bildirdi; ve aldığı onay üzerine askerlerine emir verdi. Askerler üçer beşer öteye beriye dağıldılar. Biraz sonra, minarenin şerefesine dikilen bir gönder üzerine bir Moskof bandırası çekiliyordu.

Çavuş kendine bırakılan büyük bir vilayetin düzgün idaresine dikkatini yoğunlaştırmış çalışkan bir vali ciddiyetiyle cami avlusunda bir iskemleye oturmuş, verdiği emirlerin düzgün yapılmasına dikkat ediyordu. O esnada iki asker gelerek minareye bandırayı çektiklerini haber verdiler. Aynı zamanda bir asker koşarak geldi, karşıda küçük bir evin damında da hemen şimdi bir Osmanlı sancağı çekildiğini söyledi. Çavuş oturduğu yerden sıçradı, "Nerede, nerede bakayım?" diye öfkeyle cami kapısının önüne kadar ilerledi.

Gerçekten de, karşıdaki bayırın üstünde tek bir evin damında büyük bir Osmanlı sancağı dalgalanıyordu. Çavuş hiddetle küfürler ederek hemen imamı çağırttı; onu kahveden getirdiler, çavuş evi göstererek:

-Bu ne bu? dedi. Daha şimdi bana ne vaat etmişsiniz?... Hepinizin birden derilerinizi yüzdürtmek mi istiyorsunuz be herifler?

İmam bayrağı görünce korkusundan sapsarı oldu. Fakat büyük bir iyimserlikle:

-Vallahi benim hiç haberim yok. O, aksi, deli herifin birisidir. Kendi kendine çekmiş olacak... Halil Hoca derler, divanenin biridir, dedi.

Çavuş gizli bir hazırlıktan, bir saldırıdan korkuyordu. Fakat imamın sözü üzerine, biraz ferahladı, hemen askerlere emir verdi. Üç asker koş a koş a, bayırı çıkmaya başladılar, bayır evvela biraz dik gittikten sonra, düzeliyor, Halil Hoca'nın evine kadar hafif ve düz bir meyil ile devam ediyordu. Askerler dik kısmı çıkıp da düz yere ulaştıkları anda birbiri arkası sıra atılan üç el silah üzerine üçü de sendeleyerek yere yuvarlandılar.

Çavuş bunu görünce yanı başında ayakta durmakta olan Üç Göbek'in çenesine fena bir yumruk sallayıp müthiş bir küfürle:

-Ulan bu ne? diye haykırdı.

İmam, ağzından akan kanı silmeye cesaret edemeyerek: "Canım ben ne bileyim? Benim ne kabahatim var?" diye şikâyet edecek oldu ise de alt göbeğine yediği pek zorlu bir tekme üzerine fena hâlde sendeleyerek titremeye başladı. Silah sesi işitilmiş, kahvede oturanların bazıları korku ve heyecanla sokağa fırlamışlardı. Çavuş haykırarak:

-Hepinizin derinizi yüzeceğim, bütün köyü yakacağım, yıkacağım, köpoğlu köpekler... Belanızı bulacaksınız; evvela kandırmak için koyun gibi teslim olun, sonra da el altından evlere adam ve silah doldurun öyle mi?...

Şimdi, şimdi bakınız nasıl mahvedeceğim: İmam temin ediyordu:

-Canım vallahi değil bizim haberimiz yok... Bu adam aksi herifin biridir; kendi kendine yaptığına yemin ederim. Bizim günahımıza giriyorsun.

Çavuş askerlerin hepsini çağırdı. İçlerinden on tanesini ayırdı. Onlara talimat vererek yeniden sevk etti. Halil Hoca'nın evine gitmek için bir yol vardı, ev ise tamamıyla o yola hâkim bulunuyordu. Bunun için sevk olunan askerler bayırın düz kısmına gelince avcı gibi sürüne sürüne ilerlemeye çalıştılar. O anda evden ateş de başladı. Her ateşte çavuş burada vurulmuş gibi burkuluyor, ağzından başka bir küfür hırlıyordu.

Ev, bayırın üstünde olduktan başka, birkaç ayak merdivenle çıkılır bir set üzerine inşa edilmiş olduğundan, ateşlerin ekserisi tesirini gösteriyor, askerlerin birer birer kıvranarak, bükülüp çırpınarak oldukları yerde hareketsiz kaldıkları görülüyordu. Öyle ki bayırın dörtte üçü çıkılmamıştı ki, son Moskofun kıvrıldığı görüldü.

O zaman çavuş, kudurmuş gibi oldu; ve bu acının cezasını çıkarmak için, tıpkı dün gece Halil Hoca'nın tahmini veçhile Üç Göbek'in sarığını boynuna dolayıp boğacak gibi sarsıp savurarak, anlaşılmaz küfürlerle gürledikten sonra:

-Bana bak bre melun, diye haykırdı. Bana şimdi, hemen şimdi doğruyu söyleyeceksin bre hain... Bu evde kaç kişi var?... Doğru söylemezsen seni hemen şimdi şuracıkta gebertirim!

Üç Göbek, on dakika içinde sıkıntıdan göbeğinin ikisini birden kaybetmiş, harap ve perişan bir hâlde çavuşun ayaklarına kapanıp yalvararak:

-Canım benim bildiğim şimdiye kadar karısıyla beraber otururdu. Eğer yanına başka adam almışsa bundan hiç haberim yok...

Çavuş tekrar gürlledi:

-Ulan çakal suratlı herif, bu kadar ateşi bir kişi nasıl edebilir be? Aynı anda kaç ses çıkıyor, işitmiyor musun bre melun?...

Bu işkence az daha devam etse imam muhakkak göbeksiz kalacaktı. Fakat çavuş, telef olan on üç Rus'tan başka şimdi ancak on iki kişi kaldıklarını, köylüler taarruza başlamış denilecek bir zamanda şiddette devamın uygun olmayacağını düşünerek imamı def etti. Böyle küçük bir köyde on üç asker yitirdiği hâlde hâlâ hiçbir şey yapamamış olduğu aklına geldikçe âmirlerinden azarlanmaktan korkuyordu. Yeniden asker çağırarak lazımdı, bunun için ise, yalan ve mübalağadan başka bir çare yoktu.

Oturdu, işin ehemmiyetini gözünde büyütüp evi bütün köylülerin sığınmış olduğu kuvvetli bir siper, mevki ve şekil cihetiyle korkunç bir kale, çekilen bayrağı açıktan açığa Rus askerine karşı bir saldırı şeklinde göstererek, bu kalenin zaptı için çok askere ve hatta topa bile ihtiyaç olduğunu bildiren bir rapor yazdı; ve bir askerle hemen sevk etti.

* * *

Rapora cevaben, öğleden iki saat sonra, âsi kalenin zaptı için yeniden bir bölük asker geldi. Binbaşı, askerlerin birer birer hücum ettirileceğine toptan ettirilmesini uygun bulmuştu. Gelen yüzbaşı, imamın ve diğer köylülerin sorgulamasıyla hadiseye etrafla olayı bütün boyutlarıyla öğrendikten sonra, kalede en çok otuz kişi bulunsa bile yüz kişinin süratli adımıyla hücumlarında, beş nihayet yedi dakika zarfında en çok otuz, otuz beş kişi olacağını tekrar ederek, mütecavizleri diri veya ölü olarak getirmek emri altında seksen asker sevk etti.

Bütün gün halkı, merak ve heyecanla sokaklarda, pencerelerde bekliyorlar, acının kendilerinden çıkarılmak ihtimalinden titreyerek Halil Hoca'ya inat ediyorlardı.

Askerler aldıkları emre uyarak bayırın düz kısmına varır varmaz, jimnastik adımıyla koşmaya başladılar; âdi yürüyüşle tahminen on beş, koşmak şartıyla, altı yedi dakikalık bir yol vardı, demek ki, en az beş dakikalık tehlikeli bir mıntıkada hareket edilecekti. Yüzbaşı camiin önünde bakışıyla onları takip ediyor, yavaş yavaş ilerliyordu. Askerlerin safı arasından neferler birer birer devriliyor, fakat diğerleri inat ve ısrarla devam ediyorlardı.

Altı dakika zarfında eve varıncaya kadar, on dört on beş asker daha yuvarlanmıştı. Fakat nihayet altmış kadar asker soluk soluğa, sağ olarak kapıya varmışlar, ellerinde baltalarla kapıyı kırmaya uğraşıyorlardı. Kapı çabuk kırıldı, hemen içeri

daldılar. Yüzbaşı bu esnada bayırın düz kısmına kadar çıkmıştı. Askerin bir kısmının içeri girdiğini, geri kalanının evin arka tarafına koşup kaçmalarına engel olmaya çalıştıklarını anladı. Fakat o anda, küçük evin bir ateş bulutu içinde müthiş bir patlamayla havaya uçtuğunu gördü.

Hadiseden on ikisi ağır yaralı olmak üzere otuz iki asker kurtulabilmişti. Diğerlerinin naaşları enkaz altında bulundu. Evin altında, yer altı gibi bir mutfakta da ellerinde birer martini *[tek kurşun atan bir tüfek cinsi]* olduğu hâlde, Halil Hoca ile ihtiyar karısının naaşı bulundu.

Moskof yüzbaşı, Üç Göbek İmam'dan daha insafli davranarak, onların yanına girdiği vakit, vatan ve milletleri için tek başlarına elli, elli beş düşmanı yok ettikten sonra, bu kadar şan ve şerefle, bu kadar kahramancasına ölen bu iki büyük ölüyü şapkasını çıkararak selamladı.”¹

Hikâyenin Günümüze Uyarlanarak Tahlili:

***Emperyalist İşgalcilerin Her Dönemde Benzer Şekilde Varlığı:** Bu hikâyede ülkemizi, köylerimizi, topraklarımızı, vatanımızı işgal eden, elimizden almak isteyen ve bizi sömürgeleştirmek, köleleştirmek, hatta yok etmek isteyen emperyalistler, çapulcu Rus ayılarıdır. Türk köyünü asker adını verdikleri çapulcularla işgal etmişlerdir.

Bugünkü emperyalistler ise yine topraklarımızı, en verimli ekonomik kurumlarımızı, bankalarımızı, borsamızı, sigorta şirketlerimizi, limanlarımızı, iletişim, ulaşım, basın yayın kuruluşlarımızı, kültürümüzü, siyasetimizi ellerine alan, ülkemizin en güzel ve verimli değerlerine el koyan batılilar ve bütün yabancılarıdır. Daha özde ise Avrupa Birliği ve Amerika'dır. Bunlarla birlikte hareket eden Türk düşmanı yerli işbirlikçilerdir.

***Emperyalistlerin Efendilik-Kölelik İlişisine Dayalı Tavrıları:** Hikâyede “otuz kırk Rus askeri, akşamüstü köye girmişler, imamı, müdürü, çağırıp emirler vermişlerdir.”

Burada imam, bizim dinî, kültürel, manevi değerlerimizin ve kurumlarımızın bir temsilcisidir. Müdür de yöneticilerimizin, siyasetimizin, devlet kurumumuzun temsilcisi olan bir tiptir. Mehmet Rauf bu iki tipi temsil niteliğine göre bilerek seçmiştir.

Bugün de Avrupa Birliği ve Amerika'dan oluşan emperyalist Batı, hikâyedeki imam'ın temsil ettiği dinimize, “müdür”ün temsil ettiği siyasetimize, meclisimize, kanunlarımıza, anayasamıza, devleti yönetme biçimimize emirler, talimatlar vermektedirler. Mesela ılımlı İslam isteyerek, dinlerarası diyalog, bilmem ne projeleriyle budanmış, kuşa çevrilmiş, aslından uzaklaştırılmış, emperyalist batının sömürge çarkına ot tıkamayacak, uysal, uyumlu, silik, Hristiyanlaştırılmış ya da Ya-

¹ İlk yayın yeri ve tarihi: Turan, Kânun-ı Evvel, 1330/1914. Buraya alınan metnin kaynağı: Mehmet Rauf, Seçme Hikâyeler, hzl. Rahim Tarım, Özgür Yayınları, İstanbul 2007

hudileştirilmiş cıvık bir İslam yaratmaya çalışmaktadırlar. Hikâyedeki imama emirler vermenin karşılığı bugün bu şekilde uygulanmaktadır.

Öte yandan Avrupa Birliği ve Amerika, çeşitli dayatma ve baskılarıyla kanunlarımızı değiştirmeye, işine gelen bir anayasa yaptırmaya çalışmaktadır. Siyasetimizi ve güvenliğimizi yönlendirmeye uğraşmaktadırlar. Mesela anayasamızı Atatürk milliyetçiliğinden, Türk milli kavram ve motiflerinden arındırmamızı istemektedirler. Bu durum da hikâyedeki müdüre emir vermenin güncel karşılığıdır.

***Emperyalistlerin Mankurtlaşmış Yerli İşbirlikçileri:** Bunlar, düşmanlar, emperyalistler karşısında yerli ve milli değerler doğrultusunda tavır alamayan, düşünemeyen, şahsiyetini, kendine olan güvenini kaybetmiş, yiğitçe, erkekçe duruş sergilemeyen, milletini ve vatanını, kültürel değerlerini, maddi ve manevi varlıklarını sonuna kadar savunma direnci dumura uğramış, ezik, silik şahsiyetlerdir.

Zalim emperyalistlere, düşmanlara erkekçe direnmek yerine onlara teslim olmayı, onlara yaranmayı, dalkavukluk etmeyi, onlardan medet istemeyi, şefaathlenmeyi, onların insafına sığınmayı, onlar ne derlerse yapmayı, hatta onların bütün zulümlerine, icraatlarına yardımcı olmayı en doğru davranış olarak görürler ve kendini, milletini, vatanını, bütün değerlerini kendi eliyle yok eden gönüllü birer köle olarak çalışırlar. Bilerek veya bilmeyerek, isteyerek veya istemeyerek düşmanla işbirliği yaparlar.

Bu hikâyede mankurtlaşmış yerli işbirlikçi tipi imamdır.

“İmam 'Üç Göbek' lakabıyla tanınmış şişman, patlak gözlü, çiçek hastalığından harap olmuş gayet kırmızı yüzlü bir adamdır. Emperyalist Rus askerleri köylerini işgal edince şöyle der:

-Canım elimizden ne gelir ki ne yapabiliriz? Koca Moskof ordusuna karşı çıkacak değiliz ya! Elbette: "Hoş geldiniz, sefa geldiniz!" diyecek de değiliz, fakat başka çare var mı? Herifler hemen bize dokunmasınlar da...”

Böyle düşünen ve buna göre tavır alan kişiler, Mütareke ve Millî Mücadele döneminde de vardı. Amerikan mandasını, İngiliz, Fransız, İtalyan mandasını isteyen, işgalcileri efendi olarak gören, onlarla iyi geçinmeyi politika zanneden, hainlik yaparak millete karşı düşmanla işbirliği yapan, işgalci emperyalist Batılıları yurdumuzdan kovmak için canını dişine takmış yiğit Türk direnişçilerini işgalcilerin komiserlerine, polislerine, subaylarına jurnalleyen, ispiyonlayan, hatta idam edilmelerini sağlayan İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesi, İslam Teali Cemiyeti, Kürt Teali Cemiyeti, Damat Ferit Paşa taraftarı gibi adamlar vardı. Bunların bir kısmı tarikatçı şeyh, dindar filan geçiniyordu. Fakat dindarların tamamı mankurt işbirlikçi değildi. Müslüman Türk asaletini koruyan, Mehmet Akif gibi şahsiyetli yiğit dindarlar da vardı tabii.

Bugün ise hikâyedeki imam tipinin karşılığı Avrupa Birliği ve Amerika yandaşlığı yapan, Avrupa Birliğine girmek için onların her türlü hakaretine, dayatmalarına, emir ve talimatlarına köle ruhuyla boyun eğen, Allah'a sığınıp güveneceklerine Avrupa Birliğine ve Amerika'ya sığınan, onların emri altına girersek iyi olacağımızı zanneden, başımızda İngilizler olsaydı daha özgür ve mutlu olurduk diyen

ve Müslümanlık taslayan, İslamcı görünen bazı zavallı, gariban cemaat, tarikat, siyaset, basın yayın topluluklarıdır.

Tabii emperyalist Batı karşısında başını dik tutan, sadece Allah'a ve kendine güvenen, emperyalist Batının her türlü aşağılamalarına, hakaretlerine karşı erkeğe duran, itilip kakılmış, horlanmış bir biçimde Avrupa Birliğine gireceğimize önce Türk birliği, sonra İslam birliğini kuralım ve bu işin öncüsü biz olalım diyen şahsiyetli dindar kişi ve grupları bunlardan ayırıyoruz.

Millî Mücadele döneminde de emperyalist işgalcilerle işbirliği içinde olan, Kuva-yı Milliye mücahitleri için idam fetvaları veren din adamı kılıklı mankurt işbirlikçilerin yanında Mehmet Akif gibi şahsiyetli dindar Müslüman Türkler de vardı. Bugün de dindar Türklerin tamamı işbirlikçi değildir. Fakat üzülersek söylüyorum ki çoğu cemaat vs adı altındaki dindar oluşumlar, Avrupa Birliği işbirlikçisi ve Amerikan mandacısı konumundadır. Bu durum, Müslümanım ve Türküm diyen hiçbir kişi ve cemaate yakışmamaktadır. Tam bir zillet hâlidir bu. Müslümanlıkta böyle bir şey yoktur.

***Mankurt İşbirlikçi, Özgüvenini Kaybetmiş Bir Teslimiyetçidir:** Hikâyedeki İmam tipi, işgalci Ruslar karşısında eli kolu bağlı durumdadır, kendine güveni yoktur. Yiğit direnişçilere alaylı bir gülümseme ile bakar. Düşmanı gözünde büyütür. Onlara karşı duramayacağımızı, direnirsek başımızı belaya sokacağımızı, işgalci düşmanların bize kötülük etmek gibi bir niyetleri ve maksatları olmadığını, onlara lüzumsuz yere karşı koyarak düşmanlıklarını azdıracığınızı, bu yüzden oturduğumuz yerde oturmamız gerektiğini, tamamen işgalcilere teslim olmamızın en iyi yol olduğunu düşünür. Nitekim hikâyede bu durum şöyle belirtilir: “Üç Göbek, bu fikri pek çocukça bulduğunu gösterir bir alaylı gülümseme ile karşılık verdi:

-İlâhi Halil Hoca... Seni makul bir adamsın zannedirdim. Bu otuz askerin arkasında otuz bin, elli bin asker daha olduğunu unutursun. Bunlar karakol gibi ehemmiyetsiz köyleri işgal için gönderilen kişilerdir. Biz şimdi bunlara karşı durursak, zararlar başımıza belayı davet etmiş oluruz. Heriflerin fena maksatları yokken lüzumsuz direnişle azdırmakta ne mana var?”

Bu tavır, Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde de görülmüştür. Ülkemizi Fransızlar, İngilizler, İtalyanlar, Yunanlılar, Amerikalılar işgal ettiği zaman hikâyedeki imam gibi Allah'a ve kendine olan güvenini kaybetmiş olan bazı teslimiyetçiler de şöyle diyorlardı: “Bizden kat kat orduları, modern silahları, uçakları, tankları, tüfekleri olan bu batılılara karşı gelmek akıl işi değildir. Bunlara karşı durursak bizi mahvederler, yok ederler. İyisi mi düşmanı tahrik etmeyelim, başımıza daha büyük belâ almayalım. İşgalcilerin bizim için kötü niyet ve maksatları yok, biz sulh yoluyla anlaşarak, diplomatik yollarla onları ülkelerine geri göndeririz. Hatta göndermeye de gerek yok; başımızda dursunlar, bizi onlar idare etsin, o sayede kalkınırız, daha da özgür ve rahat oluruz. Kuva-yı Milliye gibi direniş hareketleriyle belayı üstümüze daha çok çekeriz, onları lüzumsuz yere azdırmayalım.”

Bugün de aynı şekilde düşünen modern mandacılar, teslimiyetçiler, batı uşakları, Türk milletinin idaresini, ekonomisini, kültürünü gönüllü olarak gavura teslim eden milliyetsizler bulunmaktadır.

***Soylu ve Yiğit Türk Serdengeçtileri:** Bu tip, gerçek manada Müslüman ve Türk tipidir. Şahsiyetlidir. Kendisinin ve milletinin, devletinin, vatanının, dininin, kültürünün onurunu, şahsiyetini korur. Emperyalist düşmanların askerî, kültürel, politik, ekonomik her türlü saldırılarına karşı yiğitçe direnir. Tek bir kişi kalıncaya kadar erkekçe, asaletlice, şerefiyle savaşır. Hiçbir şeyden korkmaz ve yılmaz. Bütün derdi, tam bağımsız ve bağlantısız, başı dik, kendi işini kendi gören, yabancıları işine, devletine, siyasetine, ekonomisine, kültürüne karıştırmayan, emperyalistlerden emir ve talimat almayan, adam gibi adamlardır.

Bu hikâyede bu tipi temsil eden kişi Halil Hoca'dır. Halil Hoca'nın ne hocası olduğunu bilmiyoruz. İmam mı yoksa öğretmen mi, müderris mi belli değil. Vakıtle II. Abdülhamid'e muhalefet etmiş, bu yüzden İstanbul'dan köyüne sürgün edilmiş 60 yaşlarında, kendi köşesinde vakarlı bir şekilde oturan Halil Hoca, Rusların köyü bastığını duyar duymaz, çevik bir yiğit olup doğrulmuş, "otuz kırk Moskof askerinden mi korkacağız?" diyerek teslimiyetçi imama Müslüman Türk asaletini göstermiştir. Halil Hoca'nın emperyalist işgalci Ruslar karşısındaki tavrı şöyledir:

"Herifleri köye sokmayız vesselam. Bu o kadar güç bir şey mi? Köyde bu kadar adamız, elbette hepimizin evimizde silah da var, cephaneye de. Koca, bir köy halkına karşı, otuz, elli, hatta yüz Moskof'un ne tesiri olur?"

Bugün de emperyalistler ve onların yerli işbirlikçileri tarafından modern yollarla, siyaseten, ekonomik ve kültürel anlamda istila ettikleri ülkemizde, tek başımıza da kalsak, millî kalelerimizi sonuna kadar korumak adına ölümüne savaşacak Halil Hoca asaletinde soylu, şerefli Türkler vardır.

Yaşlı Halil Hoca, ihtiyar hanımıyla sağlam bir Türk kalesi hâline getirdiği evini sonuna kadar nasıl düşmana karşı savunduysa bugün de her asil Türk'ün evi bir Türk kalesidir. Bu kalede bize ait bir kültür, bize özgü bir inanç, yaşama biçimi, millî kimlik ve değerler hâkimdir. Bugün kalelerimiz, evlerimizdir, resmî ve özel kurumlarımızdır, vatanımızdır, dinimizdir, milliyetimizdir ve bunlar, Halil Hoca'nın torunları sayesinde düşman tarafından istila edilemeyecektir.

***Milliyet Ruhunu Koruyan Türk, Milleti Uyanık Vicedandır:** Hikâyedeki Halil Hoca, milliyetçi bir Türk'tür. İşgalci düşmanların gerçek niyetlerinin farkına varan, olabilecekleri tahmin edebilen uyanık, bilgili ve bilinçli bir Türk evladıdır. Teslimiyetçi imama şöyle der:

"Memlekete tecavüz eden düşmanın fena maksadı olmadığını düşünmek pek tuhaf şey! Şimdi tabii her sefer olduğu gibi evvela malın, canın, namusun muhafaza edileceğine dair vaatler verilecek. Fakat bir iki gün sonra, gasp edilmedik mal, tecavüz edilmedik can, mahvedilmedik namus kalmayacağını sen benden daha iyi bilirsin..."

Mütareke döneminde de işgalciler, ülkemize geldiklerinde vatanımızı karış karış işgal ve istila ettiklerinde aynen böyle şeyler söylüyorlardı. Diyordular ki: Bizim kötü bir niyetimiz yok, sizin malınızı, canınızı, namusunuzu koruyacağız, bunlara zarar vermeyeceğiz. Fakat bir süre sonra bu dediklerinin tam tersini yapmaya başlamışlardır.

Bugün de Avrupa Birliği ve Amerika'nın sömürge şefleri ve onların yerli sözcüleri ve işbirlikçileri, saf Türk milletine diyorlar ki: Avrupa Birliği size özgürlük getirecek, ekonomik anlamda refaha kavuşacaksınız, şöyle iyi olacaksınız, böyle rahat olacaksınız vs. Ama bakıp görüyoruz ki biz daha Avrupa Birliğine girmeden onlar bize girmiş. Biz refaha, zenginliğe ulaşacağımıza onlar zenginleşmeye başlamış, bütün zenginliklerimizi onlar yağmalamaya başlamış, paramıza, madenlerimize, topraklarımıza, bankalarımıza, limanlarımıza el koymaya başlamışlar.

Bu işgalci Avrupa Birliği üyeleriyle münasebete gireli beri malımızı koruyamaz olmuşuz. Bu batılılar, milletimizi sağcı-solcu, alevi-sünni, Türk-Kürt diye değişik adlar altında bölüp birbirimize kırdırmaya devam ediyor, dolayısıyla canımızı da koruyamıyoruz. Emperyalist batı, kültür emperyalizmiyle milletimize her türlü pisliği, fuhşu, ahlaksızlığı yayarak namusumuzu da koruyamaz olmuşuz. Dolayısıyla hikâyede anlatılan bütün hususlar, günümüzde geçerliliğini maalesef korumaya devam ediyor.

***Millî Kimliğine Bağlı Türk, Düşmanla Sonuna Kadar Kararlılıkla Mücadele Eder ve Yılmaz:** Hikâyede Halil Hoca, Rus askerleri köyünü işgal ettiğinde şöyle bir tavır ortaya koyar:

“Hiçbir şey için olmasa bile, beş on düşman askeri telef etmek de bir kâr değil mi? Bütün köyler eli bağlı bir koyun gibi teslim oldukları hâlde, bizim köy ecdamıza layık bir surette şan ve şerefle kendini müdafaa etse daha iyi olmaz mı? Ama aramızda beş on kişi telef olacak, belki köy yakıp yıkılacakmış... Zaten nasıl olsa herifler çoğumuzu gebertip köyü de yıkacak olduktan sonra, müdafaa edilerek yıkılsa daha iyi değil mi?”

Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde de Kuva-yı Milliye mücahitleri, sayıca azlıklarına, silah ve mühimmatça yetersizliklerine, yiyecek giyecek gibi levazımatça yoksunluklarına rağmen, eli bağlı koyun gibi teslim olmadılar. Ne kadar düşman öldürürsem kârdır deyip Allah'a ve bileklerine güvenerek atalarına layık olacak şekilde şan ve şerefle sonuna kadar mücadele ettiler. Aramızda beş on kişi telef olacak, belki ülke yakılıp yıkılacakmış diye düşünmediler.

Çünkü zaten nasıl olsa herifler ülkemizi işgal etmişler, çoğumuzu gebertip ülkemizi de yıkacak olduktan sonra, yiğitçe vuruşarak yıkılsa daha iyi değil mi?” diye düşündüler. Öleceklerse bile şerefleriyle ölmeyi tercih ettiler.

Bugün de Batı emperyalizmi karşısında kalemiyle, fikriyle, duruşuyla direnen gerçek Türk milliyetçileri oldukça azdırlar. Ama yılmınlığa düşmemektedirler. Zavallı Türk milletinin çoğunluğu maalesef bu gerçek Türk aydınlarını dinlemek yerine, kendilerini aldatan Avrupa Birliği ve Amerika'nın sömürge valisi, sözcüsü gibi hareket eden, teslimiyetçi yazarları ve siyasetçileri dinlemekte, onlara inanmaktadırlar.

Milletinin haklarını korumak için mücadele eden gerçek Türk milliyetçileri de bu durumu bile bile mücadeleden yılmamakta, milletini uyandırmaya, uyarmaya, aydınlatmaya ısrarla devam etmektedirler. Bu yolda her türlü engellemelere, zararlara, kayıplara maruz kalsalar bile vazifelerini yapmış olmanın vicdan rahatlığı ve şerefiyle ölmeyi tercih etmektedirler.

***Milliyetçi Türk, Milletini Uyarmaya Devam Eder:** Milliyetçi Türk aydını, kendisi için uğraştığı, didindiği milletin gafleti, perişanlığı, duyarsızlığı karşısında kızırsa da onu uyarmaya devam eder. Hikâyede Halil Hoca, işgalciler karşısındaki teslimiyetçi tutum sergileyen köylülerinin kahredici tutumlarına sinirlenir ve şöyle haykırır: “O vakit Halil Hoca, büyük bir kızgınlıkla yerinden fırlarcasına silkine-rek:

-Zaten biz bütün bu olanlara layık herifleriz... diye haykırdı. Başka memleketlerde savaş başlayınca papazlara, kadınlara varıncaya kadar bütün millet ayağa kalkıp, silahlanır. *Sınra* koşar... Herkes memleketini karış karış müdafaa için insan asker olmak lazım değildir ki! Benim bildiğim şey, bir memleket düşman tarafından tecavüze uğrayınca eli silah tutan herkes ayağa kalkmalıdır. Şimdi oturmak, uyumak zamanında değiliz; bakınız bütün dünya birbiriyle gırtlaklaşıyor...

Harp zamanında herkes vatanını müdafaa etmelidir... Biz böyle bu kadar bencil olduktan sonra, herifler sarıklarımızı boynumuza geçirip karımızı, kızımızı, anamızı, evladımızı berbat ederlerse çok bir şey değildir ki... Ecdadımız böyle mi yaparlardı? Bizi bütün bütün mahvetmediklerine bin şükür etmeli... Dini, onuru olan bir adam, geberir, bu rezalete tahammül etmez... Ben bunu bilirim...”

Türk milletin büyük çoğunluğunun emperyalist Batı karşısındaki bu kahredici aymazlığı, vurdumduymazlığı, ilgisizliği, teslimiyetçiliği Millî Mücadele sırasında da vardı, bugün de vardır. Bu milleti Millî Mücadele sırasında bir avuç inanmış yiğit Kuva-yı Milliye mücahidi Türk kurtardı. Bugün ise Avrupa Birliği ve Amerika emperyalizmi, onların oynacağı, maşası olan PKK ve onun sivil uzantıları karşısında yazılarıyla, konuşmalarıyla, faaliyetleriyle canını dişine takmış o bir avuç Kuva-yı Milliye ruhunu taşıyan ataların torunları aynı göreve devam ediyorlar.

İnşallah bunların samimi gayretleri, dik duruşları, fedakârca ve azimlice mücadeleleri sonucu Türk milleti yeniden tam bağımsız ve bağlantısız, hür, başı dik bir millet olacaktır ve tarihi yeniden şekillendirecektir.

***Millî Türk, Her Dönemde “Çılgın Türk” Olarak Anılmıştır:** Hikâyede şöyle bir bölüm var:

“Halil Hoca, nargilesinin marpucunu bir tarafa fırlatarak, fırlayıp kalktı, kahveden çıktı. İmam efendi göbeğinin üçü de sarsıla sarsıla kahkaha ile gülerек:

-Halil Hoca çıldırdı... dedi.”

1914 yılında yayınlanan bu hikâyede Halil Hoca bir çılgın Türk olarak anılıyor. Daha sonra Millî Mücadele döneminde son Haçlı saldırılarını geri püskürten büyük Türk emîri Gazi Mustafa Kemal Atatürk’e de Anadolu’ya çıkıp “ya istiklâl ya ölüm” düsturuyla emperyalist işgalci Batılıları yurdumuzdan sürüp çıkarmak için Kuva-yı Milliye cihadını başlattığı zaman Allah’a, kendilerine ve milletlerine olan güvenlerini kaybetmiş köle ruhlu teslimiyetçiler, Atatürk’e “bu adam çıldırmış, milleti ateşe atıyor, dağa çıkmış eşkıya” gibi laflar ettiler. Atatürk’ün çılgınca bir işe kalkıştığını söylediler.

Asaletli yiğit Türk, tarih boyunca hep çılgındır, deli kurttur, yalnız Bozkurttur, serdengeçtidir, alperendir, yalın kılıçtır.

Çılgınlık, pozitivizme ve determinizme zıt bir aykırı davranış şeklidir. Çılgın insan, pozitivist anlamda akıllı uslu, makul insanların karşıtıdır. Pozitivist insan, görünen somut fiziksel şartlara, bilinen ve ortada olan sebep ve sonuçlara göre düşünen ve hareket eden makul adamdır.

Mesela Millî Mücadele sırasında pozitivist mantıklı makul adamlar, işgalcilerin güçlü, Türklerin her bakımdan zayıf olması sebeplerinden Türklerin galip çıkması gibi bir sonuç çıkmayacağını düşündükleri için akıllı uslu davranıp işgalcilere karşı çıkmadıkları gibi onlarla işbirliği yapmayı, onlara teslim olmayı, mandacı olmayı akıllıca gördüler.

Ama Atatürk ve diğer Kuva-yı Milliye mücahidi arkadaşları pozitivist mantık yerine Allah'a iman, inanıyorsanız üstünsünüz, Allah isterse her şey olur, sebepleri de sonuçları da yaratan Allah'tır, inancına sahip oldukları bu kültüre mensubiyet şuurları kuvvetli olduğu için köy köy, kasaba kasaba, mahalle mahalle direniş odakları oluşturdular. Bütün imkanlarını kullanarak, son güçlerini harcayarak Millî Mücadeleyi sonuna kadar sürdürdüler ve Allah'ın yardımıyla kazandılar.

Bugün de çok şükür ki ülkemizde çılgın Türkler vardır ve bunlar, Avrupa Birliği'nin ve Amerika'nın çok çok üstün gücüne karşı durulmaz, en iyisi onlara teslim olmaktır, onların şefaatine sığınmaktır, egemenliğimizi onlara devretmektir, onların bütün emir ve talimatlarını uygulamaktır, Avrupa Birliği'ne uyum adı altında ne emrederlerse yapmaktır, onların verdiği ev ödevlerini muntazaman yapmaktır diyen pozitivist kafalı ama İslamcılık taslayan, cemaatçilikle geçinen "makul!.." (ya da mankurt) adamlara karşı asaletli duruşlarını sebatla, azimle, kararlılıkla koruyorlar.

Günümüzde yazar, aydın, akademisyen gibi unvanı olan çılgın Türkler, çok şükür ki ne Avrupa Birliği'nden korkuyorlar, ne Amerika'dan, ne Rusya'dan, ne PKK eşkiyasından, ne şundan ne bundan korkuyorlar. Onlar sadece Allah'tan kokuyorlar ve Allah'a ve milletine hesap verememekten korkuyorlar. Teslimiyetçi pozitivist makul adamlar, asil Türklerin çılgınlıklarını anlayacak havsalaya sahip değillerdir.

***Sömürge Valilerinin Şımarıklığı ve Türk Vatanında Başka Bayrak Dalgalandırmak:** Hikâyede Rus çavuşu, kendine bırakılan büyük bir vilayetin yönetimine dikkatini yoğunlaştırmış, çalışkan bir vali ciddiyetiyle cami avlusunda bir iskemleye oturmuş, verdiği emirlerin düzgün yapılmasına dikkat etmektedir. Ruslar, minarenin şerefesine dikilen bir gönder üzerine bir Moskof bandırası çekerler. Buna karşılık ötede Halil Hoca, kendi evine Türk bayrağı çeker. Bu durum, tabii Rus çavuşunu kudurtur. İmama ve diğer köylülere çabuk bu bayrağı indirin, yoksa derinizi yüzerim, gibi laflar ederek korkutur. Korkudan Halil Hoca'yı suçlamaya başlarlar. Delinin birisi derler.

Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde de vatanımızın minarelerine, sokaklarına, kalelerine, devlet dairelerine yabancı bayraklar çekilmişti. Ama soylu Türkler kendi evlerine, köylerine, kasabalarına, şehirlerine, camilerine, resmî ve özel kurumlarına Türk bayrağı çekme asaletini de göstermişlerdi. Yani demek istiyorlardı ki kendi vatanımızda sadece Türk iradesini simgeleyen Türk bayrağı dalgalanabilir, gavur iradesinin simgesi olan gavur bayrağını astırmayız. Teslimi-

yetçiler, çanak ve postal yalayıcılar, bu soylu Kuva-yı Milliye yiğitlerini işgalcilere şikayet etmişler, hapse attırmışlar, Malta'ya sürdürmüşlerdi.

Bugün de ülkemizin orasına burasına Türk bayrağının yanında Avrupa Birliği bayrakları asılmakta, Türk'ün millî bağımsız siyasi iradesi yerine Avrupa Birliği'nin siyasi iradesi hâkim kılınmak istenmektedir. Türk bayrakları da şükür ki çok daha fazladır. Avrupa Birlikçi işbirlikçileri, evlerine Türk bayrağı çekme kararlılığında olan Türk milliyetçilerini, değişik suçlamalarla Avrupa Birliği ve Amerika şeflerine ve onların içerdeki temsilcilerine şikayet etmektedirler. Türk millî muhalefeti âdeta yok edilmeye çalışılmaktadır.

***Teslimiyetçinin Acınası Sonu:** Hikâyede Halil Hoca, Rus askerlerini birer birer yere sermeye başlayınca Rus çavuşu İmamı ve diğer köylüleri azarlamaya, yumruklamaya, tekmelemeye, tehdit etmeye başlayınca teslimiyetçi zelil imam bizim günahımız yok, diye yalvarmaya başlar. Bu böyledir. Gavura, düşmana taviz verersen, onunla işbirliği yaparsan, teslim olursan ondan ödül ve menfaat değil; daha çok hakaret görürsün. Avrupa Birliği ve Amerika'ya istediğin kadar yalvar, taviz ver, teslim ol, her emrini yerine getir, onlardan hiçbir zaman iyilik ve menfaat göremeyeceksin. Ödülün her zaman azarlanma, hakaret, tekmelenme, süpürülme olacaktır.

***Şerefiyle Sonuna Kadar Direnen Türk, Her Zaman ve Herkes Katında Saygıya Layıktır:** Hikâyede Ruslar, Halil Hoca'nın evine büyük bir ordu birliği hâlinde saldırırlar. Halil Hoca ve yaşlı karısı, elli ellibeş Rus gavurunu temizledikten sonra daha fazla dayanamayıp şehit olurlar.

Moskof yüzbaşısı, vatan ve milletleri için tek başlarına elli, elli beş düşmanı yok ettikten sonra, bu kadar şan ve şerefle, bu kadar kahramancasına ölen bu iki büyük ölüyü şapkasını çıkararak selamlar.

Türk, milliyet davasında tek başına kalmış olabilir. Düşmanı çok fazla olabilir. Ama asaletini, şerefini, bayrağını, vatanını, dilini, dinini, varlığını korumak uğruna sonuna kadar erkekçe savaşır. Yazıklar olsun, milliyetinden vazgeçerek gavura köle olanlara ve Allah'tan yardım isteyeceklerine ve birbirlerine kenetleneceklerine gavurdan menfaat dilenen zavallı mankurlara.

THE ISSUES OF THE CRIME INFORMATION REGISTRATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİNDE CİNAYETLERİ KAYDETME ESNASINDAKİ KRİMİNOLOJİK BİLGİLERLE İLGİLİ MESELELER

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В КАЗАХСТАНЕ С КРИМИНАЛЬНЫМИ ДОКУМЕНТАМИ В ПРОЦЕССЕ РЕГИСТРАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Tölegen Muhtar ADİLBEKULI*

Özet

Tölegen Muhtar Adilbekulı'na ait bu makalede suçbilimi, onun sebepleri ve suçu işleyenin şahsi benliği hakkında kriminolojik bilgilerle ilgili tarifi sunuluyor. Ayrıca, kriminolojik bilgiler – suçbiliminin temel yapı ve parçaları konusundaki belirsizliği, bilgisizliği yokedecek ve suçbilimi tahmini ve planlama doğrultusunda yönlendirecek, ilmi-pratik nitelikteki malumatların toplamı. Kriminolojik amaçlarda cinai istatistiğe ait tim suç belirtileri olan olaylar kaydedilmelidir. Çünkü, biz bu olaylar hakkındaki bilgileri onları önlemek, bunun içerisinde suçlu olabilecek şahsiyetlerden gelecekte zarar görebilecekleri koruma amacıyla kullanabilmemiz gerekir. Gerçek şu ki, bazı durumlarda kanuna aykırı gelmese de, cemiyete tehlike ve zararı dokunmuş, belli bir nesneye zarar dokunmuştur, ancak öznesi (ruhi hasta veya işlenen suç için sorumluluk taşıyacak yaşa ermemiş birisi yaptığından) veya suç belirtileri tam olamadığından (hareketini suçluluğunu fesheden durumlarda, mesela, gerekli koruma, aşırı gereklilik, doğru risk ve saire, şu anda Kazakistan Cumhuriyeti Suç Kanununda onların sayısı -7) bunlar suç olarak kaydedilmiyor. Tabii, bu hareketlerin suç kategorisine gimeyeceği bellidir, çünkü bu mesele teori-de defalarca ispatlanmıştır, ama suçluluğu önlemeyi elverişli organize etmek için halk onlar hakkında haberdar olması gerek diye düşünüyoruz. Bundan dolayı, anılmış durumlar suç istatistğinde suç emareleri olan olaylar olarak zorunlu şekilde görüntülenmelidir. Bu durumda, Medya sayfalarında bu tür olaylar hakkındaki malumatları beyan etmek kurban olma ve halkın kanuni bilinci seviyesinin yükseltilmesine de yardım ederdi.

Anahtar kelimeler: İnfomasyon teknolojisi, elektronik dokümanlar, bilgi, medya

* Candidate of Legal Sciences Al-Farabi Kazakh National University, Doctoral Candidate At Kazakh University of The Humanities And Law/KAZAKİSTAN

Abstract

In this article written by Tölegen Muhtar Adilbekuli, criminology, its reasons and personal identity of the man who has committed a crime are described on the basis of criminological information. In addition, it is communicated that criminological information should eliminate ambiguity and ignorance in connection with the basic structure and segments of criminology which can lead criminology in the direction of estimation and planning and which cover scientific-practical information in total. All the events should be recorded which have all crime indicators related to statistics of murder in terms of criminology. Because we are in a position to be able to use information on such events to prevent potential guilty people in the future within this coverage. It is a fact that under certain conditions, danger and harm may be created against a certain property and the society even if such happenings are not regarded illegal. But a person who is mentally ill or a youngster who is not responsible for what he does legally or when indicators of crime are uncertain; for instance, due to necessary protection, extreme necessity, proper risk etc. (Right now number of such people is –7 in Kazakhstan), then these are not regarded a crime. Naturally, these kinds of behavior are not included in the scope of a crime as approved many many times in theory but we are in the opinion that people should be informed of them so as to organize guiltiness. Therefore, the referred events should be visualized necessarily in the statistics of crime as indicators of guilt. Under these circumstances to communicate such events in the mass media could support to raise the level of legal consciousness of the people.

Key words: Information technology, electronic documents, information, mass media.

The current dynamics of crime in the Republic of Kazakhstan gives rise to a valid concern. The negative tendencies of crime are especially visible in the economic affairs, organized crime, theft of property and drug business. These are the most alarming factors for the situation in the country said the Prosecutor-General of the RK R. Tusupbekov on the 29 of March, 2002 at the extended session of law enforcement bodies.

Crime control is one of the dimensions of the state legal policy of Kazakhstan. According to the Conception of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan approved by the Presidential Decree # 949 dated 20 September, 2002 the priority shall be given to prevention and precaution measures, congruent responsiveness to the actual situation, improvement in dataware and analysis.

Criminological information is essential for the information support of crime prevention. This information enables to link numerous subjects of crime control,

especially those of management functions, into an effective system. The effective use of accurate criminological information is essential for:

- correct and precise analysis of crime rate, basic ratio of crime within certain territories;
- identification of causal conditions;
- elaboration of most effective preventive measures;
- well distribution of the capacities of law enforcement bodies, management and coordination of their work;
- assessment of the work of the structures involved in crime control activities;
- effective organization of crime foresight and preplanning work.

Crime registration is particularly important in initial stages of collecting criminological information. Scholars and politicians have repeatedly mentioned this issue [1]. S. E. Merzlyakov, for instance, outlines four stages of collecting criminological information in technical terms. The first step is the process of detecting and registration. The second step is primary information processing, meaning its categorizing and fusion in order to find the more consolidated indices of crime. The third step is individual analysis of the data and interpretation of the findings. And finally after statistic analysis is conducted, the forth step is the scientifically grounded decisions rendered for crime prevention and elimination of its causal conditions [2].

It is obvious that it is impossible to have complete and accurate information on character and nature of crime, its classification, the distinguishing features of the perpetrator and its causal conditions on the initial stage of crime registration. However this stage, in my view, is particularly important for initial process of collecting criminological information for the purpose of its further interpretation with the view of crime prevention. While an actual criminal act is registered, one may have an access to the information that could be useful for the further crime control measures, such as misdemeanours and administrative offences, as well as certain causal conditions such as drug addition, alcoholism, prostitution and transience. It is worth mentioning here that under the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan when the investigating officers see crime encouraging conditions they have the right to submit the official recommendation to relevant state bodies, agencies and local administration and authorities so that they could take appropriate measures to eliminate them and other law violations. In other words, an on-duty officer has the right to submit the official recommendation immediately after an act of crime has been registered. The lack of the due control and readiness of individual administrators to fulfill these recommendations and undertake appropriate measures impede timely elimination of the crime causal conditions and notification of them to the investigating authorities. Moreover, the busyness of investigating officers and time shortage prevent the implementation of this valid norm of crime control. Therefore, to realize the principle of "processual economizing" the control functions over the fulfillment of the official recommendation shall be imposed on

the administrative police within the Department of Internal Affairs [3]. The latter are able to monitor and control the fulfillment process more effectively. A Eshanov argues that in the cases of more complicated issues or when the administrators are not able and willing to resolve the situation and execute the recommendation and fail to provide an appropriate response to the information provided by the Department, the information shall be conveyed to the governing institutions [4].

On the stage of the registration most of the crime information comes to the call center of a police control room on a 24-hour basis. Police control rooms are responsible for timely and effective response to the crime information to the Main Borough Internal Affairs Department. Under the current legislation of the Republic of Kazakhstan Criminal Investigations Agencies shall register and verify the information on completed or imminent crime and reach the decision within the earlier of three days (article 184 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan). The crime information may be presented in oral and written form according to the Instruction for receiving, registering, accounting and consideration of the reports, complaints or any other crime information under the Order of the Prosecutor-General of the RK #106/6 dated 06.06.2000.

However most of the crime information is not registered and recorded in the statistical accounting and remains latent crime. The research conducted in Russia by V. V. Lunyev shows that the number of the registered crime is two - four times lower then the actual crime rate. A, M. Larin argues that the latent crime constitutes an objective law of criminology. There is always a slot between the time when the crime was committed and the time when it was recorded. For how long an actual act of crime is unregistered depends on several factors: its social danger, modus operandi, the discernibility or indiscernibility of its material costs, its impact, its severity and significance for the victim and witnesses. It also depends on the attitude of the law-enforcement personnel toward the maximum, minimum or optimum crime detection and registration rate [5].

In 2001, in the Republic of Kazakhstan the procurators detected and registered 2500 acts of crime which had not been registered before, more then 50 % of the cases were referred to court [6]. In the first half of 2002, 16709 violation of the register procedure were found, 982 notifications were not registered and 152 acts of crime were unaccounted [7]. According to Investigation Department of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan in 2001, 1005 personnel of the law enforcements bodies were brought to disciplinary responsibility for the violation of detection and recording procedures, among them 1005 law enforcements officers, 124 senior officers were called to account for refusal to institute criminal proceedings. In 2002 1034 officers were brought to miscellaneous responsibility [6].

Improper conduct of the duty such as disregard of the order and illegal prolongation of terms of consideration of crime notifications, holding the crime information from being accounted in order to increase the detection rate, unlawful refusal to institute criminal proceedings and other dereliction of duty garbles precise in-

5. Ларин А.М. Преступность и раскрываемость преступлений //Государство и право, 1999. №4. с.86.

6. Назарбаев Н.А. Законопослушание и правопорядок - основа нашей стабильности // Казахстанская правда. 30.03. 2002.

7. Лакпаев З.С. Контрольная деятельность органов правовой статистики в обеспечении реального улучшения учетно-регистрационной и статистической дисциплины // Закон и время. 2002.№4. с.22

8. Обзор МВД РК «О состоянии законности уголовных дел» за 2001 год.

9. Чукмаитов Д.С. Неотвратимость ответственности в системе борьбы с преступностью // Правовая реформа в Казахстане . 2002. №3 (16). с.46.

10. Кудрявцев В.И. Популярная криминология М., 1998. с.149.

11. Ещанова А.О некоторых актуальных проблемах борьбы с преступностью // Право и государство.2001.№2. с.39.

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫ СЫРТҚЫ СӘЙКЕСТЕНДІРУ
DİL TEMSİLCİSİ, TANIMLAMA VE DIŞARDAN TANIMLAMA
LANGUAGE REPRESENTATIVE, DEFINITION AND EXTERNAL
DEFINITION

Tausofarova Aәujan ҚАЙРАТҚИЗИ*

Özet

Yazar, makalesinde, dili temsil etme niteliğine sahip kişilerin eserlerine bakarak, yazın dili özelliklerine göre kişisel bilgiler bulma amacını gütmektedir. Bu amaçla dil temsilcisinin sözleri, dilbilgisi ve dil psikolojisi açısından incelenmiştir. Kazakların önde gelen liderlerinin metinleri dilbilgisi ve dil psikolojisi bakımından incelenerek, metin sahibinin dilinin kendine has bilgileri ortaya çıkarılmıştır. Dil temsilcisinin yazılı sözlerinin özelliklerini tanımlama sürecinde, karşılaştırmada kullanılacak metinlerin yerleri gösterilmektedir.

Anahtar kelimeler: Dil temsilcisi, tanımlama, dışarıdan tanımlama, karşılaştırma metinleri, dil psikolojisi analizi

Резюме

Автор мақаласында тілдік тұлғаның жазбаша сөзінің сипаттамасы бойынша өзіндік дербес индивидуалдық белгілерін анықтау мақсатын көздейді. Осы орайда тілдік тұлғалардың сөзі лингвистикалық, психологиялық сипаты жағынан қарастырылады. Қазақтың көрнекті қайраткерлерінің мәтіндеріне лингвистикалық, психологиялық талдау жасау арқылы әр тілдік тұлға сөзіне тән кейбір дербес индивидуалдық белгілер аталады. Тілдік тұлғаны жазбаша сөзінің сипаттамасы бойынша сәйкестендіру үдерісіндегі салыстырмалы нұсқалардың орнын көрсетеді.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, сәйкестендіру, сыртқы сәйкестендіру, салыстыру нұсқалары, психолингвистикалық талдау.

* Al Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Dil Bölümü Doçenti; Almatı/KAZAKİSTAN

«Тілдік ұжымның я әлеуметтік топтың анықталған бөлігін сипаттаушы тілдік құралдардың қайсыбір жиынтығын сөйлеу әрекетінде жүзеге асыруға қабілетті адам» тұрғысынан қарастырылатын тілдік тұлға, сондай-ақ Ю.Н. Карауловтың анықтауы бойынша, «ұлттық-мәдени дәстүрлерімен және қоғамдық басымдыққа ие идеологиясы тұрғысынан анықталатын бір тілде сөйлейтін халықтар үшін маңызды мәндер мен рухани құндылықтар иерархиясын, әлемнің ұғымдық бейнесін сипаттайтын тезаурустық, лингвокогнитивтік құзырлылыққа т.с.с.» [Караулов 2004: 36] қабілеттерге ие тілдік тұлғаның ауызша сөзі я жазбаша сөзінің сипаттамасы сыртқы сәйкестендіруге қызмет етеді. Адамды азаматтық, этникалық, тілдік, кәсіби, жас мөлшері, мәдени, әлеуметтік топтық т.б. қатыстылығы жағынан басқа тұлғалардың сыртқы сәйкестендіруі антропоцентристік бағытпен үндес келе отырып, қолданбалы лингвистика міндеттерінің шешімінде, атап айтқанда, псевдонимді я анонимді мәтіндердің авторын анықтау мәселелері бойынша аса зор маңызға ие.

Сыртқы сәйкестендіру үдерісінде тілдік тұлғаның сол қоғамға тән этникалық, мәдени, әлеуметтік, жас мөлшері, жыныстық, яғни жалпыға ортақ белгілерін танытатын жалпы қоғамдық-әлеуметтік маркерлері (индикаторлары) де, және өзіндік мінез, мүдде, қағидалары мен қалауы бар индивидуум ретіндегі жеке тұлғаны танытатын оның сөзіне тән индивидуалдық тілдік белгілер де басшылыққа алынады. Яғни, тілдік тұлғаның ауызша я жазбаша сөзінің сипаттамасы бойынша оның этникалық, мәдени, әлеуметтік, жас мөлшері, жыныстық т.с.с. қатыстылығы жөнінен болжам жасау амалдары, біздің ойымызша, сыртқы сәйкестендірудің лингвистикалық сипатын танытады. Өйткені тілдік тұлғаның сәйкестілігі тікелей оның сөйлеу әрекетін, тілдік шығармашылығын зерттеу негізінде жүзеге асырылады.

Н.А. Фомина: «Сөйлеу әрекеті тілдің индивидуалды қолданылуының үдерісі бола отырып, анықталған бір тілдің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық, интонациялық және басқа да нормаларының міндетті түрде сақталуы тұрғысындағы жалпы, сондай-ақ бір адамның сөзін басқаныкінен ерекшелендіріп тұратын тілдік тұлғаға тән түрлі индивидуалдық жеке қолтаңбаны өз бойында диалектикалық бірлікте қамтып тұрады» дей келе, индивидуалдылықтың жеке (жыныс-жас мөлшерлік, әлеуметтік ұлттық белгілері, уәждемелік, эмоционалдық, интеллектуалдық және басқа айырмашылықтары) және дербес өзіндік сипаттамаларына (экстраверсия – интроверсия, экстерналдық – интерналдық, психикалық белсенділікті өзіндік реттеу типтері, салғырттық – белсенділік, т.б.) ғана емес, тілдік тұлғаны тұтастай болмыс-бітімімен тануда мәтінге көпөлшемді, көпфункционалды біртұтас талдау жасауды ұсынады [Фомина 2009: 110].

Тілдік тұлғаның ауызша сөзі я жазбаша сөзі – мәтінге лингвистикалық талдау үдерісінде анықталатын жеке индивидуалдық белгілері де, дербес

өзіндік индивидуалдық ерекшеліктері де оны (тұлғаны) сәйкестендіру үдерісінде маңыздылығын жоймайды. Белгілі бір дәрежеде тұлғаның әлеуметтенуінің нәтижесі болып табылатындықтан, жалпылық сипаты басым жыныс-жас мөлшерлік, әлеуметтік, ұлттық белгілер тұлғаға қатысты алынған жағдайында жеке индивидуалдық сипат ретінде қарастырылатыны белгілі.

Түрлі қарым-қатынас жағдаятында тілдік тұлғаның өз лингвомәдени ортасына сәйкес қалыптасқан дүниетанымы, әлем бейнесінің тілдік санада концептуалдануы тұрғысындағы тілдік ерекшеліктері оны этникалық қатыстылығы бойынша сәйкестендіруге негіз болады. Мысалы, телефонмен сөйлесудегі ұлттық стереотиптер мына түрде көрсетіледі: «телефонмен сөйлесуді бастағанда орыстарда мына сияқты стереотиптер орын алған: – Алло! – Иә! – Тыңдап тұмын! немесе – Мен тыңдап тұрмын, сізді тыңдап тұрмын (тұтқаны көтеріп, телефон қоңырауына жауап беру кезінде). Ал орыс тілін жеткілікті білетін неміс бұл уақытта былай сөйлеуі мүмкін: – Өтінемін!! (Пожалуйста! – хабарласқан адамға сөзін бастауға ұсыныс жасаған іспетті: – «сөйлеңіз» деген сияқты). Телефонда өзін таныстырғанда, орыс: «Бұл Петров, немесе бұл Дмитрий Иванович, не бұл Коля» десе, неміс я француз өздерінің ұлттық дәстүрлері негізіндегі стереотиптерге сәйкес: – Мұнда Гофман; – Мұнда Поль (неміс тіліндегі калькалары – *Hier is Hoffman* және французша *Ici Paul*)» [Крысин 2003: 48] түрінде келсе, қазақтарда, егер ол сұхбаттасушымен жалпы таныс болса: – Бұл мен ғой, Әліммін! немесе – Әлім ағаң ғой! т.с.с. тұлғаның әлеуметтік мәртебесі туралы мәліметті де қамтып тұрған стереотиптер орын алады.

Бұл сияқты ұлттық-этникалық психологиялық стереотиптер тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті үстінде бейсаналы түрде көрініс беріп, оның этникалық қатыстылығына болжам жасаумен байланысты сыртқы сәйкестендіруге оң ықпал етеді. Мұнда тіптен өз ана тілінен бөлек басқа тілді терең меңгерген тұлғаның да сөйлеу әрекетінде ұлттық негіздегі стереотиптің бейсаналы, яғни механикалық сипатта көрініс беретіні назар аудартып, тілдік тұлғаны сыртқы сәйкестендіру мүмкіндіктеріне қайсыбір деңгейде сенім артуға болатынын білдіреді.

Тілдік тұлғаның тілдерді игеру деңгейлерін қарастырған Л.П. Крысин көрсеткендей, «сол немесе басқа жағдаятқа «қатаң» түрде бекітілген ұлттық негіздегі көптеген сөйлеу стереотиптері» туралы білім сыртқы сәйкестендіру үшін қажеттілігімен танылады [Крысин 2003: 48].

Сыртқы сәйкестендіру тілдік тұлғаның ауызша я жазбаша сөзін басқа нұсқалармен салыстыру қажеттілігі / қажетсіздігі немесе салыстыру мүмкіндігінің болуы / болмауы сияқты ерекшеліктерге өзінің көпқырлы жүргізілу мақсатына қарай иеленеді. Авторы мүлдем беймәлім жазбаша туындының тілдік сипаттамасы бойынша тілдік тұлғаны сыртқы сәйкестендіруде сол мәтінді салыстыра зерттеу үшін салыстырмалы нұсқаның орын алмайтыны екібастан түсінікті. Мұнда, ең алдымен, беймәлім тілдік тұлғаның қоғамдық-әлеуметтену үдерісінде иеленген жеке

индивидуалдық белгілері қайсыбір деңгейде жалпылық сипаттағы этномәдени, әлеуметтік топтық, жыныстық стереотиптер мен маркерлердің қолданысына талдау жүргізу арқылы анықталады да, оның этномәдени, әлеуметтік топтық, жыныстық т.б. қатыстылығы тұрғысынан сәйкестілігіне болжам жасалады.

Ал тілдік тұлғаның өзіндік дербес индивидуалдық белгілері өз ойын жеткізуде сөз шығармашылығында я сөйлеу әрекетінде қолданып отырған тіл бойынша құзыреттілік деңгейіне (лексикалық сөздік қоры, ой қисынын сақтай отырып, бірізді жеткізуі, сөйлемді грамматикалық жағынан дұрыс рәсімдеуі, сөйлемдерді түрлі таксистік қатынастар тұрғысынан дұрыс байланыстыруы т.с.с.) лингвистикалық талдау, сондай-ақ оның ой жүйесі, тілдік санасы, объектіні я қарастырылып отырған мәселені талдау сипаты, дүниетанымы негізін танытатын әлем бейнесін менталды құрылымдау ерекшеліктері тұрғысынан жүргізілетін концептуалдық талдау және ниеті, адресатпен коммуникативтік байланыс орнату ерекшеліктері, ықпал ету стратегиясы ерекшеліктеріне прагматикалық талдаулар нәтижесінде сарапталады.

Сыртқы сәйкестендіру авторы даулы шығармалардың я тілдік туындының атрибуциясы жағдайында да жүргізіледі. Мұнда даулы шығарма және оның болжанып отырған бір авторға тиесілігін / тиесілі еместігін анықтау немесе бірнеше даулы шығарма және олардың болжанып отырған авторлардың қайсысына қайсылары тиесілі; не бірнеше даулы шығарманың болжанып отырған авторға қаншасының тиесілі екендігін, тіпті біреудің шығармашылық туындысын заңсыз иелену я кейбір бөліктерін көшіру сипатындағы «жиендікті» т.с.с. анықтау тұрғысынан талдау жасалады. Бұл орайда лингвистикалық зерттеу нысанына алынып отырған даулы мәтіннен тілдік тұлғаның қоғамдық-әлеуметтену үдерісінде иеленген жеке индивидуалдық белгілерінен гөрі, оның өзіндік дербес индивидуалдық белгілері сыртқы сәйкестендіру үдерісінде қарастырылады.

Авторы даулы шығармалардың я тілдік туындының атрибуциясы жағдайында да жүргізілетін сыртқы сәйкестендіру үдерісінде авторлыққа үміттелінетін я болжанатын тілдік тұлғалардың басы ашық (авторлығы даулы емес) басқа шығармалары салыстыру үшін қажет етіледі, яғни салыстырма нұсқалардың болуы міндетті болып табылады.

Жалпы тілдік туынды, я сөйлеу әрекеті, я сөз шығармашылығы – мәтін тұлғаның тілдік құзыреттілігін ғана емес, сонымен бірге оның ішкі ойының, сыртқы объективті дүниені, әлем бейнесін тану жайының, ниет-пиғылының көріністерін қамти отырып, оны «тұтас болмыс-бітімімен» танып, жүйелі түрде орын алатын тілдік дағды, ойлау жүйесі ерекшеліктерінің парадигмасын құруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда бір тақырыпқа, яғни бір мәселеге байланысты жазылған үш автордың мәтіндері арасында салыстыру жүргізіп, әр автордың өзіндік дербес индивидуалдық белгілерін анықтауға тырыстық.

М. Дулатовтың «Тіл мәселесі», «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға», «Газет тілі оңды болсын», «Орысшалаған қазақ тілі», «Қазақ тілінің мұңы», Жүсіпбек Аймауытұлының «Тіл туралы», «Ана тілі», «Пән сөздері қалай табылады?», «Ана тілі», М. Әуезовтің «Ғылым тілі», «Қазақтың әдеби тілі туралы», «Қайсысын қолданамыз?», «Ана тілі әдебиетін сүйіндер» [«Алаштың» тілдік мұрасы 2009] деген мақалалары атауларынан белгілі болып тұрғандай жалпы бір ғана тақырып – тіл жөніне арналған. Жоғарыда аталған жазушылардың я тілдік тұлғалардың әрқайсысының жазбаша тіліне тән өзіндік дербес индивидуалдық белгілерін психологиялық және лингвистикалық заңдылықтардың өзара байланысы негізінде қарастырудың ойға қонымды жақтарын мына пікір бекіте түседі: «Адам сөзінде психикалық заңдылықтар ықпалдастығы білінеді, және бұл ықпалдастық индивидуалдық ойлау актісінің ішкі сөзі арқылы сөйлемде көрініс табады» [Шахматов А.А. 1941: 27].

Нақты айтқанда, швейцар психологы Карл Густав Юнг көрсеткендей, «ойлау, сезім, түйсік, сезіну я түйсіну сияқты психикалық қызметтердің адам бойында үстемдік ету сипатына, психиканың ішкі немесе сыртқы әлемнің қайсысына басым бағытталуына байланысты жіктелінетін экстравертивті және интровертивті» [Юнг 2001: 79] деген адам типтерінің ерекшеліктері, сондай-ақ ойлау жүйесі, адресатқа ықпал ету стратегиясы сипаты олардың сөзінен де көрініс береді деп ойлаймыз. Осы негіздегі психолінгвистикалық тұрғыдан қарағанда, М. Дулатовтың жоғарыда аталған мақалаларының көпшілігінде бірнеше жекелеген нақты өмірден алынған оқиғалар түріндегі эпизодтылық сипат тән болып келеді. Мысалы, «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға» деген шағын мақаласында «Қызылорда қаласының көшесінде, «шырағым, мынаны бізге түсіндірші, өзіміз не екенін біле алмай қойдық» деп әлгі жарлықты қолына ұстап жүрген қазаққа кездестік. Бірақ, жарлықтың тіліне біз де түсіне алмадық» деген жеке бір оқиға алға тартылса, одан гөрі көлемдірек «Тіл мәселесі» мақаласында өзіндік мәні бар бірнеше жеке оқиғалар, иллюстрациялар орын алған: 1. Патшалық дәуіріндегі тіл мәселесімен байланысты иллюстрация; 2. Миссионерлер туралы иллюстрация; 3. Орыс тілінен басқа ұлттық тілдердің қысымшылық көруі, адам құқығының шектелуі тұрғысындағы иллюстрация; 4. «Переводчиктер, песір, төрекшіктердің» дәурені жүргені туралы иллюстрация; 5. Қалада оқып жүрген балалар мен ел адамдарының арасындағы әңгімемен байланысты эпизод. Ал газет тілінде сөздің дұрыс қолданылуы, тіл тазалығы мәселесін көтерген «Газет тілі оңды болсын», «Орысшалаған қазақ тілі» деп аталатын мақалаларында да аталмыш жағдайға өмірде кездескен нақты жайттарды, адамдардың тілдік әдеп-қылықтарын келтіре отырып, өз ойын баяндаған. Тілге жан бітіріп, өз мұңын адамша баяндататын көркемдік тәсілге құрылған «Қазақ тілінің мұңы» сыни мақаласында «Жақын арада Қазалы дейтін қалада «кәперәтив күн» деген бір күн болып, жұрттың бәрі желігіп көшеге шықты» деп басталатын жеке бір оқиға сөз арасында баяндалып кетеді.

Байқап отырғанымыздай, тіл тақырыбына арналған аталмыш мақалаларының сипатына, мазмұнына сәйкес қарастырғанда, М. Дулатов қоғамдық жағдайдан, қоғамдық пікірден көрініс беретін иллюстрацияларды алға тартуға бейім және бұл тұрғыда нарративтік құзыреттігі туралы сөз қозғауға болады деп ойлаймыз.

Өмірдегі типтік жағдаяттар және соған сәйкес әлеуметтік стереотиптер М. Дулатовтың қарастырылып отырған мақалаларына тән ерекшелік деуге болады. Мысалы, «Қазақ ішінде болыстарға песір болғандар екі-үш жылдың ішінде еріксіз байыды. «Ел билеген», бір-екі ауыз орысша былдырлап оттай білген атқа мінгендердің алды, омыраулары медальға толды. Надан халықтың көзіне «Құдай тілегін берген, аруақ орнап, нар шөккен орын» болды [«Алаштың» тілдік мұрасы 2009: 151]. Бұл үзіндідегі «Құдай тілегін берген, аруақ орнап, нар шөккен орын» фразасы стереотип ретінде сол уақыттағы қоғамды құрайтын бір әлеуметтік топқа байланысты бағдарды білдіреді.

М. Дулатовтың аталмыш мақалаларында «лингвистикалық, әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамаларда ақпараттың және білімнің өңделу формасы» [Актуальные проблемы современной лингвистики 2009: 246] ретінде қарастырылатын стереотиптер әдеттегі я күнделікті өмірде орын алатын өзара ұқсас типтік жағдаяттарды түсіндіру үшін жиі қолданылған: «Ол саясат пәлесі Россиядағы бұратаналардың бәрінің басына бірдей келгендіктен, «айлас қатын – мұңдас» дегендей, діні бір, қаны бір, тіл негізі бір түрік қауымдары көңілдесіп, «шын орыс саясатынан» құтылу үшін «жалпы түрік тілін біріктіру» деген пікірге келе бастады» [«Алаштың» тілдік мұрасы 2009: 152].

Бұл келтірілген мысалдармен бірге, тіл мәселесіне орай орын алған дау-дамайлардың уәждемесі М. Дулатовтың талдау нысанына алынған мәтіндерінде *жұрттың көбі, газет басқармаларының көбі, біздің жазушыларымыздың көбі* сияқты әлеумет бөлігіне бағытталуымен танылады. Сонымен бірге жазушы аталмыш тіл мәселесін талдауда нақты деректерді үнемі алға тартады және олар көбінесе сыни сипатта келеді: «... Басқармалар ... басылған мақалалардың иә хабардың маңызын мағына жағынан тексереді де, тілінің кемшілігін байқамай, ескермей жібере береді. Бірнеше мысал келтірейін: ... «Қазақ тілінің» 58-санында «губернелік соттың шығыс билігі» деген сөз басылыпты. «Шығыс билігі» дегені выездная сессия» («Газет тілі оңды болсын» мақаласынан); ... Жазушыларымыздың қазақша деп жазған сөзіне басқа тілдердің жұрнағын жалғап жібереді. Мәселен, «социализм» деген сөз қазақша «сатсиал» деп қабылданған, сондықтан «сатсиал»деп, «сатсиал» жолын жақтайтын кісі «сатсиалшыл» болуы керек еді. Бірақ жазушыларымыз олай демейді, – «сатсиалист» иә «сотсиалист» деп жазады, – қазақ тілінде «ист» деген жұрнақ жоқ екенін елең қылмайды («Орысшалаған қазақ тілі» мақаласы).

М. Дулатовтың осы қарастырылған мақалалары тұлғаның нақты деректерді, біліктілікті жоғары қоятыны көрінеді. Және нақты деректердің

дағдылы сипатта екенін білдіруде осы шақ формасын жиі қолданатыны аңғарылды. Жалпы «аса сыншыл, кемшілікке төзімсіз, деректі, тәжірибе мен біліктілікті жоғары қоятын тұлғалар» реалистер [Мегедь 1998: 15] ретінде бағаланады.

Ж. Аймауытовтың жоғарыда аталған шығармаларында оның тіл мәселелеріне айтылатын уәждемесі нақты бір әлеуметтік топтарға бағытталмай, тілдің ішкі жүйесі, тілдік заңдылықтар, тілдің сыртқы факторларға байланысты өзгерімпаздық табиғаты тұрғысынан қарастырылады: «Тіл» деген нәрсе біліммен бірге өсетін, өрбитін жанды нәрсе. ... жат ұғым жат сөзді өзі кіргізетін көрнеді; Жаңадан жасалған сөздер күшпен тіл бола алмайды; Төңкерістен бері еріксіз кіріп кеткен жат сөздер бар. Оларды халық сіңіріп алып қойды. Жұрттың миына орнап қалды. Енді олардың орнына жаңадан қазақ сөзін тауып кіргізіп, жат тілді қуып шығарамыз деп талпынғанмен болмайды» («Пән сөздері қалай табылады» мақаласы); ...қай ел болса да көрші елінің тіл әсерінен сау емес. Біздің тексеретініміз – бөгде, бөтен жұрттан өзіміздегі бар тілдің орнына тіл кіріп бара жатса; соны алып тастап, қазақ тілін аршып тазартып отыруымыз керек («Тіл туралы» мақаласы).

Бұл тұрғыда, яғни басы ашық, даулауға келмейтін, сөзсіз анық деп табылатын уәждер мен тұжырымдамалардан (жат сөздерді қабылдамау, көрші елдер тілінің ықпалына берілмеу) қайшылықтарды аңғаруы оның «синтезатор» [Мегедь 1998: 15] терминімен белгіленген ойлау стилінің иесі ретінде көрсетеді.

Ж. Аймауытовтың аталмыш мақалаларында тіл мәселесін қарастыру барысында өмірден алынған нақтылы жеке деректер, иллюстрациялар алға тартыла бермейді, жалпы сипаттар түрінде келеді: «Мұғалім тіл сабағында сөйлеуге, жазуға, оқуға, қысқасы, әңгімеге жаттықтырады екен. Ал басқа пәндерді оқытқанда не істемек? Физиканы, жағрафияны, тарихты оқыту дегеніміз осы пәндердің құбылысы туралы әңгіме ету емес пе? Ендеше, тілге төселдіру ғой» («Ана тілі» мақаласы).

Жалпы, Ж. Аймауытовтың аталған мақалаларын қарастыра келгенде, олардың барлығына дерлік мынандай құрылымның тән екенін аңғардық: сөз етілетін нысанға я құбылысқа сипаттама бере келіп, соның негізінде тұжырым жасау; және мұнда тұжырым жасау, себеп-салдарлық, логикалық т.б. модалдық қатынастарды білдіруде *олай болса, ендеше, сөйтіп, сөйтпесек, үйткені, сонда барып, сонымен сияқты* метажаңғаулықтарды және *мұнан шығатын нәтиже* құрылымын қолдануы басым.

Ал М. Әуезов тіл мәселесін қарастыруда, алдымен, өзге елдердің тілге қатысты тәжірибелеріне талдау жасайды: «Орыс әдебиетіне негіз салушы Ломоносов, Кантемир, Тредьяковскийлер жұрттың бетін бұра алмай, өлеңі, қара сөзі болсын бәрін де сол тілмен («церковнославянский») аламыштап былған жазған. Орыс ол қатесін бері келген соң зорға түзетті. ... Бұдан кейін Жапония жұрты надан күнінде жазу, оқу, аз-аз өнер үлгілерін берген апасы

Қытай болып, ... қытай тілін әдеби тіл қылып ұстады. Бұл күнде ... қытай тілі әдеби тіл болып қалып, Жапонияға дерт болып, құтыла алмай әуреді жүр» («Ғылым тілі» мақаласы).

Сонымен қатар М. Әуезов тіл мәселесіне қатысты басқа да қажетті мәліметтерді жинастырады, мысалы, сол кездегі қазақ тіліндегі оқудағы екі әдіске тоқталып талдау жасаған. Яғни, барлық деректерді, оның ішінде, өзгелердің сол мәселеге қатысты тәжірибелеріне логикалық талдау жасай келіп, тұжырымдарын алға тарту сипатына қарағанда, оның «идеалист, аналитик» [Мегедь 1998: 15] ойлау жүйесіне сәйкес келетінін көреміз.

М. Әуезов қарастырылып отырған мақалаларында басқа тұлғалар қолданысына тән емес я кездеспейтін «жә» модаль мәнді бірлігіне өз тарапынан ұсынылып отырған деректерге қатысты субъективті қатынасын білдіру үшін таңдау салады. Және тіл туралы аталмыш мақалаларында салаласа байланысқан сөйлемдер үлесі басым. Соған орай, *бірақ, себебі, егер* жалғаулықтары басқаларға қарағанда жиі. Сабаятас бағыныңқы құрылымды сөйлемдерден шартты райдың үлесі басым. Сондай-ақ М. Дулатов, Ж. Аймауытов мақалаларында *рас* сөзінің сөйлемнің соңында келу позициясы басым болса, М. Әуезовте басқы позицияда орын алатыны байқалды.

Жалпы тілдік тұлғаны жазбаша сөзі бойынша сыртқы сәйкестендіруде нақты нәтижелерге қол жеткізуде сандық әдістің орны ерекше деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие / сост. Л. Н. Чурилина. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 416 с.
2. «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. / Құраст.: С. Шүкірұлы, Е. Тілешов. – Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 364 б.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
4. Крысин Л.П. Социоллингвистика как учебная дисциплина // Психоллингвистика и социоллингвистика: состояние и перспективы: Материалы международной конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 45-52.
5. Мегедь В.В. Стили мышления и типы личности. – Киев, 1995.
6. Фомина Н.А., Гишенина Ю.А. Возможности речевой диагностики этнокультурных особенностей языковой личности // Педагогическое образование. 2009. №4. – С. 108-115.
7. Шахматов А.А., Очерк современного русского языка. – М., 1941. -
8. Юнг К. Г. Психологические типы. Перевод: София Лорие (под. ред. В. Зеленского). – СПб.: Азбука, 2001. – 400 с.

DİVAN Ü LÜGAT-İT-TÜRK'E GÖRE TÜRKLER'DE YEMEK KÜLTÜRÜ

MEAL CULTURE IN TURKS ACCORDING TO DİVAN-U LUGAT-IT TURK

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ ТЮРКОВ ПО ДИВАН-У ЛЮГАТ-ИТ ТЮРК

Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Özet

1068-1072 yıllarına tarihlenen Divan-ı Lügat-it-Türk, Türklerin İslamiyet'i henüz kabul ettikleri, bu kültürünün etkilerinin görülmeye başladığı dönemin eseridir. Yemekle ilgili çok sayıda kelime olması Türk kültüründeki birikimin ve yemek kültürünün ulaştığı seviyeyi gösterir.

Divan ü Lügat-it-Türk'te geçen kelimeler; sofraya ve yemek disiplini, yemekli törenler ve töreler, et ve etli gıdalar, süt ve süt ürünleri, sebze ve meyveler, ot, kök ve baharatlar, tahıllar ve hamurlu gıdalar, içecekler, pişirme ve saklama usûlleri, mutfak araç ve gereçleri, yemekler, şeklinde alt başlıklarla incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Yemek kültürü, yemek, Türk mutfak, Divan-ı Lügat-it-Türk, Türk kültürü

Abstract

Divanı Lügat-it Turk written between 1068 - 1072 is the literature of the period during which Islam had already been accepted by Turks and effects of Islamic culture started to be observed on them. Inclusion of a lot of words in this work in relation to the meal demonstrates the cultural accumulation of meal and level of meal culture.

The words mentioned in Divan ü Lügat-it Türk have been analyzed as subtitles of dinner table and meal discipline, dining ceremony and traditions, meat and meat food, milk and milk products, vegetables and fruits, plant, roots and spice,

* Sarıköy Çok Programlı Lisesi Tarih Öğretmeni (derinderya@hotmail.com) Gönen-Balıkesir/TÜRKİYE

cereals and leavened nutritions, beverages, cooking and conserving methods, kitchen equipment and meals.

Key words: Meal culture, meal, Turkish kitchen, Divanı Lûgat-it Türk, Turkish Culture

Toplamlar arasında benzerlikler ve farklılıklar gösteren yemek kültürü, geçmiştin günümüze her toplumun yaşadığı coğrafyaya, çevre şartlarına, sosyal yaşantılarına ve alışkanlıklarına göre değişen, kendine özgü bir gelişim sürecidir. Yüzyıllardır süregelen Türk kültüründe önemli bir yeri olan yemek kültürü, yemek için kullanılan malzemeden, pişirme ve saklama usullerine, kullanılan araç ve gereçlerden, servis yapılmasına ve yemekli törenlere kadar oldukça geniş bir alanı kapsar.

Bir milletin dilinde yer alan yemek ile ilgili her kelime, bu dili kullanan milletin ta dillerin yapılışı, oluşması devrinde yemek konusundaki düzeyini, bilgisini ve kültürünü gösterir. Eski Türklerde yemek kültürü hakkında en detaylı bilgileri, Dede Korkut hikayelerinden, Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lûgat-it-Türk'ünden ve Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig'inden alıyoruz.

Türk yemek kültürüne baktığımızda dikkat çekici bir şekilde çok farklı unsurların etkilerini görürüz. Bunların ilki Orta Asya'da yaşayan Türklerin göçebe yaşam tarzının etkisi altında geliştirdikleri kültürdür, ikincisi göç ettikleri yerlerdeki halkların kültürü, üçüncüsü yerleşik hayata geçtiklerinde ortaya çıkan kültür ve son olarak İslamiyet'i kabul etmeleri ile başlayan İslam kültürüdür. Türk yemek kültürü bütün bu unsurlara ait özellikleri açıkça görebileceğimiz, kendine has bir sentezdir.

Orta Asya'da yaşayan Türklerin mutfak kültürüne ait bilgiler kısıtlıdır. Türklerle ait ilk yazılı kaynaklardan biri olan Orhun Abideleri'nde, Orhun ve Selenga Bölgesi'nde göçebe hayat yaşayan Türklerin yemek ve mutfak kültürüne ait az da olsa bilgiye rastlanır. Bu yapıtlarda geyik ve tavşan etlerinin yenildiği ve Bilge Kağan'ın ölen kardeşi için yas töreni yapıp, konuklar davet ettiği ve ölü yemeği verdiği belirtilir. Orhun Abidelerinde "tok", "aç" ve "azuk" gibi kelimelere rastlanmıştır (Ersoy 2002: 223).

Bozkırlı Türklerin başlıca gıda maddesi ettir ve en çok da at ve koyun eti makbul sayılmıştır. Bizans tarihçisi Priskos'un hazır bulunduğu meşhur ziyafette Atilla yalnız et yemiştir. Bulgar hükümdarı tarafından İbn Fadlan'a verilen yemekte de sofrada yalnızca kızartılmış et vardır. Yine İbn Fadlan'ın bildirdiğine göre Oğuzlar, İslamiyetten önce koyunları keserek değil başlarına vurarak öldürmektedirler. Bol miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişlerdir. Konserve et Çin'e ihraç edilen başlıca maddelerdendir. Hunlar'dan günümüze kadar gelen en ünlü Türk içkisi, kısrak sütünden imal edilen kımızdır ki bundan hem Çin kaynakları hem de batılı kaynaklar sıklıkla bahsetmişlerdir. İçkilerden, buğday ve darıdan yapılanına Göktürkler,

bengi demişlerdir. Oğuzlar, boza da yapmışlardır. Sütü darı, peynir ve yoğurt bozkır yemekleridir. Türk bozkırlarından dünyaya yayılan yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlandırılması şeklinde hazırlanan ve Çince’de lo adı ile geçen bir içki Hunlar arasında oldukça yaygındır. Çinliler yağ yemesini Türklerden öğrenmişlerdir. Ancak bu dönemlerde sebze ye fazla istek duymayan göçebe yaşayan Türkler, IX. yüzyılda tarım bölgelerinde yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve bu dönemde yemek ve mutfak kültürleri büyük ölçüde değişme ve gelişme göstermiştir. Uygurlar, Türkistan’da üzüm yetiştirmeye başlamışlar, pekmez ve şarap üretmişlerdir (Kafesoğlu 1986: 305)

Türklerin yemek kültürüne geçmeden önce kaynağımızın hangi döneme ve hangi bölgeye ait olduğunun belirlenmesi ve bu bölgenin coğrafi özelliklerinin, insanların sosyal hayatlarının ve yaşam tarzlarının ortaya konması gereklidir.

1068-1072 yıllarına tarihlenen Divan-ı Lügat-it-Türk yazıldığı dönem itibarı ile Türklerin İslamiyet’i henüz kabul ettikleri ve İslam kültürünün etkilerinin görülmeye başladığı bir dönemin eseridir. Eserin nerede yazıldığı konusunda, eser üzerinde hiçbir bilgi yoksa da halifeye sunulması bunun Bağdat’ta yazılmış olma ihtimalini kuvvetlendirir. Bağdat’ta yazılmamışsa da Kaşgar’da yazılmış ve Bağdat’ta genişletilmiş olabileceği zayıf bir ihtimalde olsa düşünülebilir (Atalay 1998: XV). Bu da bize İslam etkisinin eserde çok rahat hissedilebileceğine işaret eder ki eserde Türklerin yemek kültürüne ilişkin çok sayıda kelimeye rastlanmıştır. Kaşgarlı’nın bu yüzyılda Türk ülkelerini gezerek buralarda kullanılan kelimeleri ele aldığı bilinmektedir.

Bu yüzyıldaki kurulan şehirlerin kuruldukları yerler incelendiğinde ağırlıklı olarak nehir kenarlarında ve özellikle Maveraünnehir, İli Nehri ve Balkaş Gölü çevresinde olduğu göz ardı edilmemelidir. Divan’da sebze, meyve ve bağcılıkla ilgili kelimelerin çokluğu bu bölgelerin, sulama sıkıntısı çekmeyen, tarıma elverişli yerler olduğunun göstergesidir. Eserde at eti ve at eti ile yapılan yemek kelimelerine rastlanmamış olması, eserin yazıldığı dönemde İslamiyet’in etkisinin görüldüğünün işaretidir.

Gerek Türklerde yemek kültürü konusunun oldukça geniş kapsamlı olması gerekse Divan ü Lügat-it-Türk’te bu alanla ilgili çok sayıda kelime olması Türk kültüründeki birikimi ve yemek kültürünün ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. Divan ü Lügat-it-Türk’te bulunan yemekle ilgili kelimeler çıkarılıp, aşağıdaki alt başlıklar altında toplanarak incelenmiştir;¹

- Sofra ve yemek disiplini, yemekli törenler ve töreler,
- Et ve etli gıdalar
- Süt ve süt ürünleri

¹ Besim Atalay; Divanü Lügat-it-Türk Dizini, c.IV, Ankara, 1999. bütün dizin alfabetik olarak taranmıştır. Çalışmadaki italik olarak verilen kelimeler ve açıklamaların tamamı bu eserden alınmış olup, yazının hacmini artırdığı için dipnotta eser ve yazar adı verilmeden sadece sayfa numaraları verilmiştir.

- Sebze ve meyveler,
- Ot, kök ve baharatlar,
- Tahıllar ve hamurlu gıdalar,
- İçecekler,
- Pişirme ve saklama usûlleri,
- Mutfak araç ve gereçleri,
- Yemekler.

1. SOFRA VE YEMEK DİSİPLİNİ, YEMEKLİ TÖRENLER VE TÖRELER

Türk yemek kültürünün temel unsurlarından biri, sofraya ve yemek disiplini. Türkler tarih boyunca sosyal bir düzen ve disiplin çerçevesinde yaşamış ve gelişmişlerdir. Yemek yalnızca yenen ve onların karnını doyuran bir madde değildir. Yemek aynı zamanda topluluk düzeni ve disiplini sağlayan, onurları kurtaran bir vasıta, statü simgesi, saygınlık göstergesi olmuştur.

Aş, aş: yemek (42),

Saçlı: aşçı (aşçı, mutfakta bulunan kimse (485),

Aşat; yemek yedirmek (yalnızca büyüklerin sofrası için kullanılır) (43),

Ağırlık; ikram, ağırlayış. (10),

Etliğ kişi: et sahibi olan kişi (201),

Kenç liyü: hanların düğünlerinde veya bayramlarda yağma edilmek üzere yapılan sofraya (300),

Uwut; yemeğe veya beyin yanına davet (704),

Tamgalış, tamgalık: bir kişilik sofraya; hakanlardan başkasının yemek yememesi için damgalanmış (567),

Türklerde yemek, misafiri ağırlama, birbirlerine karşı sevgi, saygı ve hürmetlerini gösterme hatta yardımlaşma aracı olarak kullanılmıştır;

Amuç: doyumluktan verilen armağan (23),

Ketsem: geceleyin davetsiz gelen adamlara verilen içki ziyafeti (306),

şenbuy: başka bir ziyafetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti (557)

Tuzgu: yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek (666),

Tuzgulan; yemek hediye etmek (666),

Kefeng; zahire armağanı (294),

Türklerde yemek, toplumsal dayanışmanın ve birlikteliğin yaşandığı, acıların ve mutlulukların paylaşıldığı sosyal bir etkinlik olmuştur;

Basan, yog, yogla; ölü gömüldükten sonra, ölü için üç veya yedi güne kadar verilen yemek, (yog basan, yog basan) (71)

Küden; düğün yemeği (394), örneklerinde görüldüğü üzere.

“Türklerde çok çeşitli davetçiler ve konukluk aşları vardır. Bunlardan bazıları; düğün aş (küdenke aş), oğlunun doğuşu (toğarsa oğul) aş, Türk-İslam sentezinde gördüğümüz sünnet aş, ölen kişinin ardından yapılan *yog aş* ve eş dost ve yakın akraba ve arkadaşların çağrıldığı sohbet aşıdır. (Ögel 1988: 283) Davetler konusunda Divanü Lûgat-it-Türk’deki kelimelerin çeşitliliği, Türklerde yemekli ikramların ne kadar yaygın olduğunu gösterir niteliktedir.

Topluluk halinde yenilen yemeklerde, herkes yemeğin neresinden yiyeceğini a-talarından gelen mirasla bilmektedir. (Ersoy 2002: 223)

Ülüş (712), eski Türklerde et payı yada yemek payı anlamına gelen bir kelimedir. Kökü üleşmek, pay etmekten gelir. Ailede veya büyük devlet ziyafetlerinde, devletin ileri gelenleri ile beyler bu paylara uymak zorunda idiler. Oğuz destanına göre bu düzen, Oğuz Han’ın veziri İrkıl Hoca tarafında kurulmuştur. (Ögel 1988: 281) İrkıl Hoca kesilen atın etinden boylara hangi parçaların verileceğini belirleyip hiçbir kavga ve anlaşmazlık olmaması için de şöyle demiştir: “Bir toy yapılacağı zaman iki at kessinler. Atı on iki parçaya ayırsınlar ve atın birini Bozoklar’a diğerini de Üçoklar’a versinler. Hakanın veya milletin büyüğünün payı “boyuna yakın olan arka kemiği, arkaya yakın olan sırt ve bir sağ kol olsun. Diğer parçalar her boya ve Oğuz Han oğullarına “has ülüş” olarak ayrılıp verilsin. Ta ki hiç kimsenin başkasının payını yemeğe hakkı olmasın, bu bilgiler her kabilenin kendi adı altına yazılsın,” demiştir. (Ögel 1988: 287)

Ayrıca eti doğrayan ve pay eden kimsenin de toplum içerisinde yüksekçe ve saygıdeğer bir yeri vardır. Eğer eti doğrayan bir suç işlerse bu üstünlüğünü kaybeder ve onun yerine, yeteneği ile saygı kazanmış başka birisi geçer. Evde aile içinde ise, sofrada baba varken hiç kimse koyunun baş kemiğine el süremez. (Ögel 1988: 282)

Öte yandan bu yemekli tören ve ziyafetlerde uyulması gereken bir takım töreler vardır ki bunlar günümüze kadar ulaşarak günümüz Türk sofrada adabının temel taşları olmuşlardır.

“Hangi türlü aşaya varır isen edep ile aş ye, senden büyük kişi aşaya elini uzattıktan sonra sen elini uzat (sun). Yemeğe sağ elini sun, Tanrı adını an, başkasının önündeki lokmaya dokunma, sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma, ne kadar tok olsan da verilen yemeği ye, aş dürtme, küçük küçük ye...” Ziyafet verme töresinde ise; “hazırlığını iyi yap, temiz ol, kişileri davet (oku) etmek istersen davet et, işini, hazırlığını tam yap, kadehlerini, sofranı (terki), ev ve barkını, döşeyini temiz tut, aş ve içkiyi, arı ve temiz yap. Tadı yerinde olsun, ellerini sunup (yemek alanlar), arzu ile yesinler”. Bu törelerde de görüldüğü üzere Türklerde ziyafet verme ve ziyafete gitme başlı başına bir kültür unsurudur.

Ziyafete giden insanların tarzları çeşitlendirilerek toplum içerisindeki insan tiplerinin belirlenmesinde bu tarzlar esas alınmıştır şöyle ki; ziyafete gidenler de

davet edenler de dört türlüdür. Bunlardan ilki; “hangi aşı çağrılısalar giderler. Aşı yerler, içkiyi içerler, ne ki verseler. Ancak öz evlerine çağırılmazlar, başlarını bürünüp (saklanıp), evde aşı yalnız yerler.” İkincisi; “görürse ziyafete gider, yemeği yer ancak, karşılığında onu da yemeğe davet eder (okur).” Üçüncüsü; “ne yemeğe gider, ne de kimseyi evine davet eder. Böyle bir insan ölüdür. Onu dirilerden sayma, böylelerine katılma onlarla birlikte (tiriglik) bulunma.” Dördüncüsü; davete yemeğe gitmez çağrılısa da, ancak kendisi insanları yemeğe çağırır, hayvanlar keser. Bunların içinde en iyisi en karakterlisi (yorık), bu kişidir. Filozof (böğü) ve bilgelelerin öğdükleri, kişi karakteri, kılıkta budur” (Ögel 1988: 283)

Sofrada yer alma konusunda Dede Korkut’a baktığımızda; “hanlar hanı Han Bayındır... yine toy edip, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırmış idi. Bir yere, ağ otağ, bir yere, kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuş idi. Kimin ki oğlu kızı yok, “kara otağa” kondurun, altına kara keçe döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin.” Anlaşılabacağı üzere, koyundan koç kesmek konukları ağırlama ve hatırlarını sayma, üstün tutma anlamına gelirken, kara koyun yahnisinden yemek vermek ise toplum içinde mevki ve onurun düşmesi anlamına gelmektedir. (Ögel 2000: 290)

Yemeklerin sadece yenmesi değil, hazırlanması da toplumsal birliktelik ve sosyal dayanışma ve yardımlaşma örneği sergilemektedir. Özellikle kış için, büyük çaplı, yorucu hazırlıkların yapılmasında yardımlaşmanın öne çıkmaktadır.

Lüçnüt: imece, buğday ve buğdaya benzer şeyleri temizlemekte köylülerin yardımlaşması (405),

Kavruş: kavurmakta yardım etmek (283),

Tewiş: şişe et dizmekte yardım ve yarış etmek (609),

Ügüş: öğetmekte yardım ve yarış etmek (710),

Üzüş: üzüm toplamakta yardım ve yarış etmek (721),

2. ET VE ETLİ GIDALAR

Türk yemek kültürünün temel taşı olan et ve etli gıdalar, göçebe yaşamdan getirdikleri, yerleşik kültürle çeşitlendirdikleri vazgeçilmezleridir. Kullandıkları et çeşidi genellikle koyun, kuzu, keçi, tavuğun yanı sıra, balık ve eti yenebilen av hayvanlarıdır. Koyun ve kuzu eti konusunda Türklerin oldukça seçici olduğunu söyleyebiliriz. Koyun ve kuzuların etlik ve kebaplık olacakları ayırdıklarını ve farklı isimler verdiklerini görüyoruz.

Balık: balık (65)

balıksa: balık yemek istemek (65)

Eçkü:keçi(167),

Et: et (200)

Etlik: kesilmek için hazırlanan koyun (201),

Etlik koy: etlik koyun (201),

Erkek takağı: horoz (562),

Keyik: geyik, yaban hayvanı, aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi, gibi hayvanlar, av hayvanı ve av (309),

Küwşek et: gevşek, yumuşak, sölpük et (402),

Sağlık: dişi koyun (481),

Söğüş: kebab etmeğe yarar oğlak veya kuzu (532),

Takuk-takagu: horoz, tavuk (562, 563),

Tışı takagu: tavuk (562),

Piştirme usullerinde de görüleceği üzere eti çok çeşitli piştirme yöntemlerine tabi tutarak değişik tatlar elde etmişlerdir. Günümüzde en sağlıklı ve makbul et piştirme yöntemi olarak popüler olan canlı gıda tarzının Türklerde çaglan şeklinde kullanıldığını görüyoruz.

Çaglan: börtmek, yarı pişirmek –eti- (130),

Sökül-söklün: kebab etmek (533, 534),

Söklünçü: kebab (533),

Söküş: suda haşlanmış et.

Kagur, kugur, kogur; kavurmak (251),

Kawrul; kavurmak (283),

Kürile, kürple: kebab kızartmak, kuzu küriledi (kuzu kızarttı, bir yerde çukur açarak kuzuyu kebab etti) (400),

Özle: külde pişirmek, közleme yapmak (472),

Pışıkla, pışur: pişirmek (474),

Sökül; kızartılmak, kebab edilmek (534),

Tew; eti şişe saplamak, dizmek (608),

Eti taze tüketmenin yanı sıra, bozulmasına fırsat vermemişler; pastırma, sucuk yapmışlar ve kurutmuşlardır. Böylece farklı tatlar elde etmenin yanı sıra kolayca taşımışlar, uzun süre muhafaza edebilmişlerdir. Hayvansal yağları da kullanmışlardır.

Kakuk-kakkuk: kurutulmuş et veya meyva (252, 253),

Kak et: kurutulmuş et

Yazok et: pastırma (766),

Kedhir: hayvan derisi yüzmek, bir hayvanı kakaç –pastırma- yapmak (293),

Kıyak: et suyu yağı, tereyağı, kaymak (324),

Yağ: iç yağ (725),

Yakrı: yağ, iç yağı (732),

Koyunun sadece etinden yararlanmakla kalmayıp, sakatatını, başını (kelle), beynini ve bağırsaklarını, ekşi ve baharatlarla işleyerek farklı tat ve lezzetler üretmişlerdir.

Menğile: beyin yemek, beyni için koyun kesilmek; yanında güzel gıdalar bulunmak (411),

Sımsımrak: bir çeşit yemek, baş pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak bir gövece konur, baharat karıştırılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür, olması için bir müddet bırakılır, sonra yenir (515),

Sogut: bumbar dolması, bumbar yemeği (527),

Soktu: sucuk, karaciğer et ve baharat karıştırılarak doldurulan ve pişirildikten sonra yenen bağırsak dolması (528).

3. SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ

Türk yemek kültürünün temel taşı olan etin yanı sıra, göçebe yaşamdan gelen ve hayvancılığın gerek besin gerek geçim kaynağı olan süt ve süt ürünleri günümüze kadar önemini ve çeşitliliğini artırarak gelmiştir. Sütü peynir yaparak ve *kor* adı verilen yoğurt mayası ile mayalayıp, yoğurt yaparak tüketmişlerdir. Hem sütün hem yoğurdun yağını alarak kaymak üretmişler; bir yandan yağ ihtiyaçlarını karşılamak için yandan yağ alınmış yoğurttan ve süttten peynir yaparak yağsız peynir elde etmişler ve böylece peyniri daha dayanıklı hale getirmişlerdir. Gerek kış için gerekse uzun yol için saklanabilir kılmışlardır. Yoğurdu dayanıklı hale getirmek için tıpkı et gibi kurutmuşlardır. Ekşiyen sütleri dahi değerlendirerek peynir elde etmişlerdir. Peynir ve yoğurdun azık olarak kullanılması, sağlıklı beslenmede dikkate değer bir ayrıntıdır.

Aguz-aguj: ağız, memli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt (13),

Ayran: ayran (55),

İkdük: peynir gibi süt ve yoğurttan yapılan bir azık (228),

Kayak: kaymak, yenecek yağ (284),

Kor: yoğurt mayası (346),

Kurut: keş, çökelek, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri (386),

Kurut: kuru yoğurt (386),

Sağ yağ: sade yağ, temiz halis yağ (480),

Sogut: ekşi süttten yapılan peynir (527),

Sağmal: sağılan hayvan

Sağın: sağılan deve (481),

Süzme: keş denilen yağsız kuru peynir, ayran süzmesi (555),

Yogurt: yoğurt (797).

4. SEBZE VE MEYVELER

Sağlık yaşamın gereği olan dengeli beslenme vücudun ihtiyacı olan protein, karbonhidrat, mineral ve vitaminlerin yeteri kadar ve dengeli tüketilmesidir. Bu beslenmenin vazgeçilmez unsurları meyve ve sebzelerdir. Divan'daki sebze ve meyve isimlerinin çeşitliliği, üretime ilişkin araç gereçlerle ilgili kelimeler ve kış için saklanması bu vazgeçilmezliğin korunduğunu gösterir.

a. Sebzeler

Yerleşik kültüre geçildiğinin bir göstergesi de olan *burduz: bahçe, bostan* (117), kelimesi, Türklerin bu alanda ulaştıkları seviyenin ileriliğini de ortaya koyar. Bu seviyenin bir diğer göstergesi de yetiştirilen sadece bir ürünle ilgili farklı isimlerin kullanılmasıdır; rengi veya büyüklüklerine göre farklı isim almaları bu ürünün bölgede yaygın olarak yetiştirildiğine ve kullanıldığına işaret etmektedir.

Yeşür: havuç (

Sap-turma: havuç (491),

gizri: havuç (211),

uglı: Kaşgar'da yetişen ve yenen beyaz ve tatlı bir havuç (687),

büken: karpuz, hint kavunu (123),

xüçünek: kırlangıç da denilen benekli, güzel kokulu küçük kavun, yılkıç, örneklerinde görüldüğü gibi. Kullanılan diğer sebzeler:

Büsteli, püstüli: karapazı denen sebze (126),

Bütüge: patlıcan (127),

dünüşge: süslüklü pancar denilen sebze (166)

kabak: yaşken yemeği yapılan bir sebze (242),

sagnagu: kurumuş kabak (482),

samursak (sarmusak): sarımsak (486),

sogan, sogun: soğan (526, 527) ,

kewürgen kümürgen: dağ soğanı (403), bütün bunların genel adına *yaş: sebze, yeşillik* (756), adı verilmiştir.

b. Meyveler

Meyve isimlerindeki çeşitliliğe dayanarak, meyveciliğin, sebzecilikten daha gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu çeşitlilik sadece farklı meyvelerin yetiştirilmesi olarak değil, bir meyvenin farklı türlerinin de yetiştirilmesi olarak da ele alınmalıdır. Bir meyve veya sebzenin çeşitlerine ve büyüme aşamalarına ait isimlerin farklılığı bu ürünün yaygın olarak üretilip, kullanıldığına işaret etmektedir.

Alma: elma (21),

Almıla: elma (21),

kımız almıla: ekşi elma (21),

senkeç: fındık gibi küçük ve tatlı bir elma (506),

erük: şeftali, erik, kaysı, erik gibi meyvelere verilen genel ad (193),

amşuy: sarı erik (23),

limgen: sarı erik (405),

kara erük: erik (193),

sarığ erük: kayısı, zerdali (193),

üzüm: üzüm (721),

talka, tarka: koruk (564),

bag: bağ, üzüm asması (59),

büşinçek: üzüm salkımı (126),

meşiç üzüm: kara üzüm (412),

şuglu: tilki üzümü (557), örneklerinde görüldüğü gibi sadece üç meyva; elma, erik ve üzümle ilgili olarak ondan fazla kelimeye rastladık.

Bilinen diğer meyveler;

Aluç: şeftali, alıç (22),

Armut: armut (36),

Awıtku: kırmızı meyveleri olan ve meyvesinin suyu tutmaca katılan bir ağaç, afılgı (51)

Awya: ayva (52),

Bargan: mersin ağacı yemişi, bazgan (69),

çiniş türük: bir ağaç meyvesi, fındığa benzer kırmızısı ve beyazı olur, ilk yazda yetişir ve yenir (153),

dava: Ilgın ağacı meyvesi (165),

kagun: kavun (250),

şekirtük: fıstık (557),

tawılguç: tabarhun, innap dedikleri meyve, kızılbaş, balcam ağacı, tarhun denen sebze (587),

tülüş erük: şeftali (193),

üjme: dut ağacı (711),

yafışgu- yumuşga: kızılçık veya güren denen dağ yemişi (725),

yagak: ceviz (726),

ak-yagak: iç ceviz, iyi ceviz (15),

yakrıkan: fındık büyüklüğünde meyvesi olan bir bitki (732),

yigde, yikde: içde (788), divanda geçen meyveler olup,

yemiş: meyve (772) kelimesi meyveler için kullanılan genel ifadedir.

Çok çeşitli sebze ve meyvelerin kullanılması yanı sıra bunların tazeliği, meyve mevsimi, olgunlaşma dönemleri, çürümeleri ile ilgili;

körpe yemiş:vakti geçtikten sonra çıkan taze meyve (772),

Türk üzüm ödi: üzümün olgunluk vakti (674),

Kidhizgek: tazeliği gidip keçeleşmiş, kavun için,(329),

mayıl: olgun, meyvelerde çürümeye yaklaşma hali (408), şeklinde farklı isimlerin kullanılması sebze ve meyvelerin üretimi ve ürünlerin değerlendirmesi konusunda ileri bir kültüre sahip olduğunu gösterir.

Öte yandan meyve ile ilgili kelimeler arasında üzüm, bağ, şarap ve bağcılık ile ilgili kelimelerde dikkat çekici bir yoğunluk gözlenmiştir.

Adaklık: üzüm çardaklarına ayak yapılacak ağaç (5),

Bağ: üzüm asması (59),

Bekmes, pekmes: pekmez (473),

büşinçek: üzüm salkımı (126),

çagır: şarap, şıra (130),

çagırlı: şaraplı, şarabı olan (130),

kavuz: şaraptaki çör çöp, tortu (282),

kebit: içki içilen yer, meyhane (289),

mandu: bir çeşit sirke (406),

tim: şarap dolu tulum (624),

timci: şarap satan, meyhaneci (624),

süçük, sücik: tatlı, içilecek şey, şarap (548),

şuglu: tilki üzümü (557),

kızıl: şarap (

talka: koruk (564),

meşiç üzüm: kara üzüm (412),

sıkman: üzüm sıkma zamanı (515), kelimeleri, Türklerin bu dönemde yaygın bir üzüm bağcılığı yaptıkları ve üretilen üzümlerin pekmez, şarap gibi farklı şekillerde işleyerek, kullanıma sundukları söylenebilir.

Bağ kelimesinin üzüm asması anlamına gelmesi ve *kagıl: üzüm asmaları bağlanan yaş söğüt dalı (250), tapçanğ, tapcan: erişilemeyen üzüm salkımlarını kesmek için toplayanın üzerine çıktığı sofra biçimindeki üç ayaklı nesne (573),* adlı eşyaların kullanılması üzüm üretiminde teknik olarak, asma yöntemini kullandıklarının bir delilidir ve günümüzde üzümlerin asmaya kaldırılmasının, teknik bağcılıkta kullanılan profesyonel bir yöntem olduğu bilinmektedir. Öte yandan *timci: şarap satan, meyhaneci (624), kebit: içki içilen yer, meyhane (289),* kelimeleri üretilen şarapların, sadece kendi tüketimlerini karşılamak üzere ev için üretilmeyip, ticari değeri olan bir meta olarak üretilip, satıldığını gösterir ki bu durum, bağcılığın yaygın üretimini ve gereken, üretim tekniklerine ve donanımına sahip olmayı gerekli kılmaktadır.

5. OT, KÖK VE BAHARATLAR

Sebze ve meyve kültürü, sadece üretilen meyve ve sebzelerle sınırlı kalmayıp, doğada yetişen ot ve köklerden de yaygın bir şekilde yararlanmayı da kapsamıştır. Doğada doğal olarak yetişen ot ve bitkileri ilaç yapımında kullanmalarının yanı sıra gündelik hayatlarında besin kaynağı olarak da tüketmişlerdir.

Aba başı: dağlarda yetişip dağlıkların yediği, hıyar gibi dikenli bir ot, yer mürveri (1),

Aluçın: yenilen boğumlu bir bitki (22)

Basar: dağ sarımsağı (71),

Boy-poy otu: yenilen bir ot (105),

Eğürge: taneleri olan bir bitki bunu Karluklar yerler (173),

İngiliz: kebabla yenir, sarımsağa benzer bir dağ otu (233),

kayaçuk: güzel kokulu bir dağ otu (safran olma ihtimali var)(284),

şamuşa: yenilen bir ot, poy otu (556),

süt örtüm: mercimeğe benzer, ishal veren bir ot (554),

şüngle: Argu diyarında biten ve kökü yenen bir ot (558),

ulyan: Kokulu bir bitkinin köküdür ve yenilir (692),

uşgun-kuşgun: ekişi bir ot (701),

yarpuz: güzel kokulu bir ot, kır nanesi (752),

zerenze: yaban mersini (828), kelimeleri bunlardan bazılarıdır.

Türk mutfağında, yemeğe tat veren, bitki köklerinin ve çok çeşitli baharatların kullanıldığı görülmektedir. Bu katkıları kendileri yetiştirmekten ziyade doğada var olan tohum, bitki ve köklerden elde etmişlerdir. Yaygın olarak kullandıkları;

Batmul, butmul: karabibere benzer bir bitki, darü fülful, (75),

Kürküm: safran (400),

Murç: karabiber (415),

ot yem: karabiber, kimyon gibi tohum ve baharlar (444),

kıçı: hardal (311),

küç: susam, künçü (393),

kat, sınçgan katı: muğaylan dikeninin meyvesi, sıkılarak yoğurda katılır, sonra renk vermek için tutmaça katılır (278),

sipüt: karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir ot (524),

sunu: çörek otu (541),

tagna yawa: kasnı ağacı püsesi olup yoğurtla karıştırılarak tutmaca katılan ve ona renk veren bir deva (562),

yava: kolgan diken, hint ayvası, suyu tutmaca renk veren bir bitki, yafa, yawa (760),

zargunçmud: bir çeşit güzel kokulu ot, fesleğen (828),

olup, bu kök ve bitkilerin genel ifadesi ot yem: baharat (771)'dir.

6. TAHILLAR VE HAMURLU GIDALAR

Türk kültürünün temel tüketim maddelerinden biri de tahıllardır. Ancak gerek tahıl haliyle gerekse un ve ekmek yapılarak çok çeşitli formlarda karşımıza çıkmaları tahıllar arasında buğday, arpa ve darının özel bir yeri olduğunu göstermektedir.

Aşlık: buğday (43),

Kawurmaç, kogurmaç, ütme: kavrulmuş buğday (283),

Katut: kak, yarma (282),

Kawık, kavık: kepek, darı kepeği (282),

Suruş: buğday başaklarındaki taneler sertleşmeden önce başak alevde ütüdür, sonra döğülecek yeni, ütme, firik (542),

Suma: önce ıslatılıp, sonra kurutulularak öğütülen ve bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılan buğday, aynı surette hazırlanıp şerbet hamurunda kullanılan arpa (540),

Taklan: kavut-kavrulmuş, döğülmüş arpa (564),

Konak: bir çeşit kaba darı, Konakla: darı yemek (343),

Ügür, yügür: darı (710),

Ügit: buğday ve benzeri şeyleri öğütme (709),

Tuturkan: pirinç, döğü (663),

Bugün Türk mutfağının en önemli unsurlarından biri olan hamur ve ekmeğin, Türk kültüründeki bu yerini en başından beri hiç kaybetmeden koruduğunu söyleyebiliriz. Ekmek ve çörek çeşitlerinin çokluğu, kullanılan malzemelerin çeşitliliği, hamurun yemeklerde kullanılması, ekmeğin pişirilmesinde kullanılan farklı yöntemler ve hamur yapımında kullanılan eşyalar, bu alanda gösterilen ustalığın ifadesidir. Öte yandan bu çeşitlilik, bugün ekmeğin Türk yemek kültüründeki vazgeçilmezliğinin tesadüfi olmadığını göstergesidir.

Ekmek ve çörek çeşitleri;

awzuru: buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan ekmek, karışık ekmek, (52),

büskeç, püşkel: çörek (26),

çörek: çörek (159),

Çörekle: çörek yapmak (159),

çukmın: kurabiye biçiminde yapılan bir ekmek, çömlekte su buğusunda pişirilir (159),

ebek: çocuk dilinde ekmek (167),

epmek: ekmek (184),

ötmek: yenecek, ekmek (468),

esberi: külde pişirilen ekmek (194),

kakurgan: yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur, fırında veya tandırda pişirilir (253),

Kara etmek: bir çeşit ekmek (265),

katma yuga: yağda pişirilen ufalanmış ekmek (281),

kıyma ügre: hamuru serçe dili gibi iğri kesilen bir çeşit erişte (325),

közmen: közde pişirilen ekmek, közleme, gömme (371),

kuyma (koyma): bir çeşit yağlı ekmek (390),

küwşek (kewşek) etmek: iyi hamurdan yapılan ekmek (403),

ötmek (etmek): yenecek ekmek (468),

püşkel: yufka, pide gibi ince ekmek (476),

sinçü: somunla yufka arası bir çeşit ekmek, pide (523),

uwuş etmek: ufalanmış ekmek (704),

yalaçı yuga (yarma yuga): bir çeşit ince katmerli ekmek, yufka (733, 808),

yamata: yağlı tavuk veya yağlı et kızartılacağı zaman yağın dışarı sızmaması için içine sarılan kadayıf hamuru gibi ince hamur (739),

yarmaş: iri öğüdülmüş bulgur ve buna benzer şeyler (752),

yarmaş un: ince un (752),

yarma yuga: bir çeşit katmer (751, 808),

yuga (yuka, yufka): katmer (808),

yupka: yufka (816),

yuvga, yuga: katmerli yufka (818),

un: un (693),

ugut: içki yapılan bir çeşit hamur (687),

Un ve hamur yapma, hamur açma ve işleme konusunda araç gereçlerdeki çeşitlilik ve detaylar bu alanda oldukça uzman olduklarını gösterir.

İtegü: değirmende dönen taşın üzerine bindirilen ağaç parçası. Unun biraz kalın olması istenirse, taş bununla biraz yukarı kaldırılır, ince olması istenirse aşağı indirilir (240),

yası-yığaç, yastığaç, yasgaç: hamur tahtası (754, 755),

yerküç: tahtadan yapılmış kılıç gibi uzunca enli bir ağaç parçasıdır, fırında ekmeği çevirmek için kullanılır (775),

tiküç: ekmeççilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne, kuş yeleği (622),

yoğurguç: şehriye ve benzeri şeylerin açılmasında kullanılan oklağı (797),

çançu: erişte açılan oklava (135),

awran: demirci ocağı biçiminde yapılan ekmek fırını (52),

Özellikle *tiküç: ekmeççilerin, ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne, kuş yeleği (622)* adı verilen aletin kullanılması, ekmeğe, yalnızca hamurun pişirilmesi ve bir gıdanın ortaya konmasından öte el becerisinin, kültürün, sanatın sergilendiği bir unsur olarak yaklaşılmışının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Yogur: yoğurmak (797),

Yogrum: bir defada yoğrulacak kadar olan (796), sözcükleri ise hamur yoğurma ulaşılabilir sıradanlığın standart oluşturma seviyesine geldiğini ifade etmektedir.

Farklı pişirme usullerinin kullanıldığını görüyoruz; çömlekte su buğusunda, közde, külde, fırında ve tandırda pişirme. Aynı malzemeyi farklı pişirme şekillerine tabi tutmak Türklerin damak tadının zenginliğini, kültürel çeşitliliği ve çok yönlülüğü gösterir.

7. İÇECEKLER

Türklerin içecek ile ilgili kullandıkları kelimeler çok çeşitlilik göstermez. Geleneksel Türk içkisi olan ve kısarak sütünden elde edilen kımızın yanı sıra buğday, darı ve arpadan elde edilen içkiler tüketilmiştir. Üzümden elde edilen şarabın yaygın olarak üretildiği ve diğer meyvelerin de sularından faydalandığı görülmektedir. Yapım aşaması ile ilgili kelimeler ve yapımda kullanılan araç-gereçlere dayanarak Türklerin içeceklerini kendilerinin ürettiğini ve yaygın bir üretim yaptıklarını söyleyebiliriz.

agartgu: şerbet gibi buğdaydan yapılan bir içki, buğday birası (9),

ayran: ayran (55),

Bor: şarap, süci (103),

Buxsum: darıdan yapılan bir içki (111),

bekni: buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki, boza (80),

çagmur: şalgam (130),

çagır: şarap, şıra (130),

Çagırlı: şaraplı, şarabı olan (130),

çağırla: şıra yapmak, şıra içmek (130),

çagırlan: şıra vey şarap sahibi olmak (130),

çöp: şarabın tortusu (158),

esgürük: cılk sarhoş, bütün bütün sarhoş (194),

İç kü: içki, içilen şey (224),

Kımız: kımız (315),

Kızıl süçik: şarap (548),

Korluk, kurluk: içinde kımız biriktirilen küçük testi (346),

Pış: kımız tulumunu olması için sallamak (473),

Süçik, süçük: tatlı, içilecek şey, şarap (547),

Suwsuş: buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu, üzerine su katılmış ayran (547),

Tuma-buxsun: küpte bulunan darı şarabının köpüren, fışkıran kısmı (651),

Ugut: içki yapılan bir çeşit hamur (687),

Uxak: kaysı, erik gibi meyvelerin sıkılmış suyu (687).

8. PİŞİRME VE SAKLAMA USÛLLERİ

Türk mutfağının yemeklere lezzet veren en önemli özelliği pişirme şeklidir. Tencere yemeği adı verilen ve toprak tencerde, kömür ateşinde pişirilen ve asıl

malzemesi soğan ve et özellikle de kuzu eti olan yemeklerin Türk yemek kültüründe çok önemli bir yeri vardır. Tencere yemeği dışında açık havada yakılan ateş üzerinde etin çevrilerek pişirilmesi özellikle kalabalık topluluklar için yapılan törenlerin vazgeçilmezidir. Bunların yanı sıra Türkler çok farklı pişirme teknikleri kullanmışlardır. Bu tekniklerle ilgili kelimeler;

Bula; pişirmek (113),

Buladh, bulat; tencere buğusunda pişirmek (113),

Çaglan: börtmek, yarı pişirmek -eti-(130),

Çuwla: börtmek, iyi pişirmemek (162),

Çukmın; çömlekte, su buğusunda pişirilen ekmek (159),

Kürile, kürple: kebab kızartmak (400),

Közmen; közde pişirilen ekmek, közleme, götme (371),

Kagur, kugur, kogur; kavurmak (251),

Özle; külde pişirmek, közleme yapmak (72),

Kawrul; kavrulmak (283),

Pışıgla: pişirmek (474),

Söklün; kebab etmek (533),

Tew; eti şişe saplamak, dizmek (608),

Isrın; sebzelerin iyi pişmeden soğuk su konmasıyla pişmeyerek çiğ kalması, sinirsek olması (220),

Ayrıca *kakurgan*: (yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur, fırında veya tandırda pişirilir (253), adlı hamurun fırında ve tandırda pişirilmesiyle, fırın ve tandır kültürünün varlığını pişirme usullerine ekleyebiliriz.

Etin ve ekmeğin, külde, közde, su buğusunda, yağda, ateş üzerinde pişirilmesi gibi aynı besinin farklı şekillerde pişirilmesi, farklı tatları ortaya koyar. Damak tadının zenginliğini ve hassasiyetini gerekli kılar.

En yaygın saklama şekli kurutmak ve tuzlamaktır.

Sebzelerin, meyvelerin yanı sıra etin ve yoğurdun da kurutularak saklandığını görüyoruz. Hamur ise erişte yapılıp, kurutularak saklanmıştır.

Çaxşak: kurutulmuş, kayısı, üzüm gibi meyvalar (131),

Kakuk-kakkuk: kurutulmuş et veya meyva (252, 253),

Kak: kurutmak (251),

Kurut: kuru yoğurt, kurutmak (386),

Sagnagu: kurumuş kabak (482),

Tuzla: tuzlamak (666),

kıyma ügre: hamuru serçe dili gibi iğri kesilen bir çeşit erişte (325).

Kedhrış: et soyup, kurutmakta yardım etmek (293),

9. MUTFAK ARAÇ VE GEREÇLERİ

Aşlık: aş evi, mutfak; yemeklik (43),

Ekdi: sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer, mezbaha (173),

İç etçi: kasap (201),

Salçı: aşçı (485),

Ügitçi: un öğüten kimse (709),

Günümüzdeki gibi bir mekanın mezbaha olarak kullanılması ve yine ayrı bir mekanın yemek pişirmek için mutfak olarak kullanılması; temiz ve sağlıklı yemek hazırlamaya ortam hazırlamanın ilk adımı olup, öte yandan tertip ve düzene gereken hassasiyetin gösterildiğinin ifadesidir. Kasap ve aşçı kelimeleri bu konuda profesyonelleşmenin ve yemek hazırlamaya gösterilen özel ilgi ve seviyenin geldiği noktayı gösterir.

Türklerin kullandıkları mutfak araç gereçleri, kap kacaklar, ağırlıklı olarak; toprak, ağaç, bakır, boynuz ve deriden yapılmıştır. Mutfak araç gereçlerinin yapımı için hammadde özenle seçilmiştir. Gerektiğinde sırlanarak kullanılmıştır. Bunlar özellikle kolay taşınabilen, dayanıklı ve gün içinde sıklıkla kullanılabilecek nitelikte araç ve gereçlerdir.

Andığ: elek, kalbur gibi şeylerin kasnağı (25),

Anğut: içecek şeylerde kullanılan huni (27),

Argağ: balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir olta (31),

Arkar: boynuzundan bıçak yapılan dişi dağ keçisi (35),

Aşaç-Aşıç- eşiç: tencere (42, 43)

Ayak: çanak, kase, kadeh (53),

Bart: su içilen bardak (70),

Biçek: bıçak (90),

Bukaç: su kabı, topraktan yapılan çömlek ve benzeri şeyler (112),

Butık: küçük testi, kırba, boduç (120),

Butık: atın ayak derisi çıkarılarak yapılan tulum (120),

Çanak: kap, kacak, çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap (134),

Çeşkel: çanak, çömlek (143),

Çowlı: tutmaç süzgeci, taze dallardan kepçe gibi örülerek yapılır (157),

Çömçe, çömüç, çemçe:kepçe, çömçe (158),

Etlik: et asılacak çengel (201),

eskü: kalbur, elek (196),

idhiş: kadeh, tas, bardak, tencere (226),

izdenğ: balık avlanan bir çeşit ağ (241),

kakaça: içine akarlar konan kap kacak (252),

kamıç: kepçe, kaşık (258),

- kasuk*: at derisinden yapılan tulum (276),
kaşuk, kaşık: kaşık (277, 278),
kaşıklık münğüz: kaşık yapmak için hazırlanan boynuz (277),
keçe: karpuz ve hıyara benzer şeylerin taşındığı sele sepet (290),
Kendük: küp gibi topraktan yapılan büyükçe bir kap (300),
Kürin: içerisinde kavun, karpuz, hıyar gibi şeyler taşınan küfe (400),
Kırluk, korluk: içinde kırmızı biriktirilen küçük testi (346, 282),
köçürme ocak: bir yerden öbür yere göçürülebilen ocak (354),
ködheç, közeç: bardak, testi (355, 370),
könek: matara, ibrik, kırba, su tulumu (360),
körke: ağaçtan yapılmış tabak (363),
közegü: küsgü, ataş çekmek ve ya aktarmak için kullanılan aygıt (370),
közüç: çömlek (370),
lagun: ölçek gibi oyulmuş bir şey olup, ayran ve süt gibi şeyler içilir (404),
saç: tava (478),
sagır: içerisine şarap konulan havana benzer sübû bir kap (481),
sagrak: sürahi, kase, kap (482),
sal: kaplardaki sır (485),
salçı: aşçı, mutfakta bulunan kimse (485),
salçı bıçek: aşçı bıçağı (485)
sarım: ibrik testi gibi şeylerden içilecek olan nesnenin süzülmesi için bu kapların ağzına gerilen ipek kumaş parçası (492),
sarnıç: deve derisinden yapılan su tulumu, ağaçtan oyulmuş kap (495)
sawdıç: sepet, sele (499),
senğek: su içilen testi, ağaçtan oyulmuş su kabı (505),
şiş: şiş, tutmaç yenen şiş (557),
sokku: havan, soku (529),
tanğ: elek (570),
tergi, *tergü*: sofras, sofras üzerindeki çeşitli yemek (604),
tewsi: tepsi, sofras (610),
toy: çanak yapılan çamur (642),
toy eşiç: toprak tencere (642),
tugaklık: süzgeç yapılacak ağaç (649),
ulma: testi, çanak, çömlek (691),
yart: su içilen bardak (753),
yasıman: su boşaltılırken boğazı gır gır eden testi (755),

yemecük: buğday taşınan küçük çuval (771),

yogru: çanak (796), gibi araç ve gereçler kullanılmıştır.

Yemek, yapımında kullanılan araç gereçlerin niteliği, sayısı, türü, düzenlenişi, pişirilen maddenin kendisi, pişiriliş biçimi, doğadan olduğu gibi elde edilip yenip yenmediği gibi hususlar o ülkenin uygarlık düzeyi ve yaşam zevki hakkında bir fikir verebilir. Yemek yeme alışkanlıkları, antropolojik deyimle bir kültür karmaşığı ve uygarlık belirtisidir. (Tezcan; 2000 s.14)

10. YEMEKLER

Türklerin yerleşik hayata geçmeleri ile gerek yemek türleri artmış gerekse mutfak ve mutfak araçlarına ihtiyaç kendini göstermiş ve sonuçta Türk mutfağı her yönden çeşitlenmiştir.

Tutguç: kahvealtı, bir parça yemek (662),

Açığ: nimet içinde yaşayış (3),

Açığlığ tut: İyi gıdalarla beslenme (3), kelimelerinin varlığı, Türklerin gıda seçiminde itinalı olduklarını ve sağlıklı beslenmeye, mideyi az da olsa bir şeyler yiyerek boş bırakmamaya özen gösterdiklerini ortaya koyar ve özellikle de çok çeşitli sebze ve meyveleri kullanmaları bunu destekler niteliktedir.

Temelde eski Türk mutfağının en belirgin özelliği et, un ve hayvani gıdalara dayanmasıdır. Ancak daha sonraları gerek göçlerle gidilen farklı bölgelerde kültür etkileşimi gerekse yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaları zaman içerisinde bu mutfağı çeşitlendirmiş ve tarımsal üretim malzemelerini de bünyesine almıştır.

Divan'da geçen Türk yemekleri:

Buxsı: pişmiş buğday ile badem içinin üzerine bal ve süt ile yapılmış bulamaç dökülerek yapılan yemek (111). Günümüzün hazır tahıllı kahvaltılıkları ile birebir benzerlik gösteren bol lifli, besleyici ve sağlıklı bir yemek olduğunu düşünüyoruz.

Buldunı: içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim (114), Hoşmerimin içine yaş veya kuru meyve ekleyerek, yiyeceği hafifletmişler, hem de dengelemişlerdir.

Bulgama: yağsız ve tatsız bulamaç (114),

Bün, mün: çorba (125),

Litü (Latu):kar, buz gibi şeylerle soğutulup, içerisine baharat konarak soğukluk yerine yenen bir çeşit şehriye çorbası (404, 405),

Ügre: tutmaca benzer ondan daha sulu şehriye çorbası, erişte (709),

To: bulamaç gibi pişirilen bir un (629),

Çorbalarda çok fazla çeşit göremiyoruz. Ancak temel malzeme olarak un, şehriye ve eriştenin, soğuk, sıcak ve sulu versiyonları yapılmış, tercihe göre baharat, buz, kar, yağ eklenerek tüketilmiştir.

İkdük: peynir gibi süt ve yoğurttan yapılp yenen bir azık (228),

Yem: azık, yemek, taam (771),

Türklerde evden uzakta geçirilen öğün için azık taşıma kültürü vardır. Bu azıkta yenmeye hazır, kolay taşınabilen, dayanıklı gıdalar tercih edilmiştir. Kurutulmuş yoğurt, et ve peynir gibi, protein kaynağı, besleyici ve doyurucu gıdalar azık için tercih edilmiştir.

Kürşek: darı özü, suda veya sütte kaynatıldıktan sonra üzerine yağ dökülerek yenen bir yemek (401),

Kagut, kavut: darıdan yapılan bir yemek, darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür ve un gibi inceltir, yağla ve şekerle karıştırılır. Yeni doğurmuş kadınlara verilen bir yemektir. (251),

Uwa, uva: soğuk olarak yenen bir çeşit şekerli pirinç yemeği (703),

Uva, uwa: içine şeker ufalanan bir çeşit yemek (703),

Türmek: kadın budu denilen yemek, dürüm. (ayrıca tikim türmek: içerisine peynir veya yağ konularak dürülen yufka ekmeği (I-396), (675),

Tahıllardan buğday ve arpa daha çok ekmek yapımında kullanılırken, nişasta oranı yüksek, oldukça besleyici olan darının yemeği yapılmıştır. Pirinç çok sık geçmemekle birlikte soğuk ve şekerli yemek yapılarak günlük tüketimde mutfakta yerini aldığını söyleyebiliriz.

Sımsımrak: bir çeşit yemek, baş pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak bir gövece konur, baharat karıştırılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür, olması için bir müddet bırakılır, sonra yenir (515),

Soktu, sogut: sucuk, karaciğer et ve baharat karıştırılarak doldurulan ve pişirildikten sonra yenen bağırsak dolması (528),

Söklünçü: kebab (533),

Togril: et ve baharatla doldurulan bağırsak, bumber dolması (633),

Top: buğday su ile kaynatılır, arpa hamuru ile yoğrularak bir keçeğe sarılır, sıcak bir yere bırakılır, erdikten sonra yenir (640),

Tutmaç: herkesçe bilinen Türk yemeği, tutma aç, kendini açiktırma demektir. Tutmaç çöpi: tutmaç yapılmak için kıyılan yufka parçalarının her biri, (662), 'dir

Türk yemeklerinde yağ oldukça önemli bir unsurdur. İç yağın yanı sıra, kaymak ve sade yağ kullanmışlardır. Ancak, sade yağ, temiz ve halis yağdır. Yemeğin yağsız olması tatsız ve lezzetsizdir. Yağlı yemek, doyurucu ve besleyicidir.

Kıyak: et suyu yağı, tereyağı, kaymak (324),

Yağ: iç yağ (725),

Yakrı: yağ, iç yağı (732),

Kayak: kaymak, yenecek yağ (284),

Sağ yağ: sade yağ, temiz halis yağ (480),

Bulgama: yağsız ve tatsız bulamaç (114),

Çiwgin (aş, ot): yağlı, doyurucu, besleyici (154),

Yalınçga, Yılınçga aş: tadı, tuzu, yağı olmayan yemek (735, 784),

Üzlen: yemekte yağ üste çıkmak, kabarmak (720),

Divanda özel bir tatlı ismine rastlamadık, sadece şeker, bal ve pekmezin yaygın bir kullanımı olduğunu söyleyebiliriz; şekerli yemekler, tahılların içine bal veya meyve koyulması şeklinde.

Arı yağı: bal (32),

Bekmes, pekmes: pekmez (473),

Buxsı: pişmiş buğday ile badem içinin üzerine bal ve süt ile yapılmış bulamaç dökülerek yapılan yemek (111),

Buldunı: içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim (114),

Kagut, kavut: darıdan yapılan bir yemek, darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür ve un gibi inceltir, yağla ve şekerle karıştırılır. Yeni doğurmuş kadınlara verilen bir yemektir. (251),

Uwa, uva: soğuk olarak yenen bir çeşit şekerli pirinç yemeği (703),

Uva, uwa: içine şeker ufalanan bir çeşit yemek (703),

Sonuç

Tarih ve kültür birbiriyle iç içe geçmiş iki olgudur. Tarihi süreç içerisinde Orta Asya göçebe kültüründen gelen Türkler yaşadıkları ve yayıldıkları her coğrafyadan ve her inanç sisteminden farklı unsurları alıp, bunları kendi bünyelerinde özümseyip, damak tadındaki hassasiyetle sentez bir kültür ortaya koymuşlardır. Türk yemek kültürünün özellikleri;

- Hayvansal gıdalar temel tüketim kaynağıdır. Pişirme ve saklama usullerine göre sade olarak tüketimin özel bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Pişirme usullerindeki hassas çeşitlilik, damak hassasiyetini vurgular niteliktedir.

- Hamurlu yemekler ve ekmekler çok çeşitli ve yaygındır. Hamur ve hayvansal gıdalar iç içe geçmiş ve genellikle birlikte kullanılmıştır. Böylece yemekler de besleyicilik, doyuruculuk ön plana çıkmıştır.

- Sağlıklı yaşamın esası olan dengeli beslenmenin temel unsuru sebze ve meyveler taze olarak tüketilmesinin yanı sıra mevsimi dışında da kurutulmuş formlarıyla tüketilmiştir. Öte yandan doğada bulunan ot, kök ve bitkileri de günlük yaşamda sebze gibi tüketerek, hamur ve hayvansal gıdaları dengelemişlerdir.

- Doğadan elde edilen baharatların yaygın kullanımıyla ve aynı besinin farklı usullerde pişirilmesiyle, damak tadı ve lezzetin ihmal edilmediğini görüyoruz.

- Yemek, Türklerde toplumsal bir paylaşım, birliktelik, yardımlaşma, dayanışma ve hatta statüdür.

KAYNAKÇA

ARSAL, Sadri Maksudi; 1947, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.

ATALAY, Besim; 1999, *Divanü Lûgat-it-Türk*, c.I-II-III-IV, Ankara.

DUVARCI, Ayşe; 2002, “Türklerde Yiyecek ve İçecek Kültürü”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt:8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, , s. 230-232.

ERSOY, Yasemin; 2002, “Türk Mutfak Kültürü”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 222-229

ÖGEL, Bahaeddin; 1998, *Buluntulara Göre Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin; 2000, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim; 1986, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.

KUT, Günay; 2002, “Türklerde Yemek Kültürü”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.215-221.

TEZCAN, Mahmut; 2000, *Türk Yemek Antropolojisi Yazıları*, Ankara.

DEGREES OF ENGLISH ADJECTIVES

İNGİLİZCE'DE SIFATIN DERECELERİ

СТЕПЕНИ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

Leyla SAFAROVA*

Summary

Firstly, a brief survey has been had on the formation and usage of degrees of adjectives in English in the paper. Then the rules of the formation and usage of degrees of adjectives in modern grammar have been explained broadly. Herein, sometimes confused moments and exceptions have been touched upon, too. In the paper it is also noticed that, in English there exist adjectives that doesn't have comparison and the information has been given about them.

Key words: adjective, degree, positive degree, comparative degree, superlative degree

Özet

Makalede, öncelikle İngilizce'de sıfatın derecelerinin sıralanması ve işlenmesine kısaca tarihsel bir bakış verilmiştir. Daha sonra çağdaş dilbilimde sıfatın derecelerinin sıralanması ve işlenme kuralları geniş bir biçimde açıklanmaktadır. Burada, herkesin bazen dolaşık ortadaki makamlara, istisnalara da değinilmiştir. Makalede İngilizce'deki derece formasına sahip olmayan sıfatların da var olduğu kaydedilmiş ve onlar hakkında da bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: sıfat, derece, adi derece, mukayese derecesi, üstünlük derecesi

Резюме

В статье сначала дан краткий исторический обзор составлению степеней имени прилагательного в английском языке и их применениям. Далее подробно разъяснено составление степеней имени прилагательного и их применение в современном грамматике. Здесь также были затронуты

* Nakhchivan Branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan/AZERBAYCAN

некоторые спорные моменты и исключения. В статье также отмечено, что в английском языке есть прилагательные, не имеющие степени, и дана информация о них.

Ключевые слова: имя прилагательное, степень, положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень

Comparison is an inflection not possessed by nouns and pronouns: it belongs to adjectives and adverbs. And in this paper it is going to be searched the comparison of adjectives.

When we place two objects side by side, we notice some differences between them as to size, weight, color, etc. Thus, it is said that a cow is *larger* than a sheep, gold is *heavier* than iron, a sapphire is *bluer* than the sky. All these have certain qualities; and when we compare the objects, we do so by means of their qualities, – cow and sheep by the quality of largeness, or size; gold and iron by the quality of heaviness, or weight, etc. So, the degrees belong to any beings or ideas that may be known or conceived of as possessing quality.

Also words of quantity may be compared: for example, "more matter, with less wit", "no fewer than a hundred."

The degrees of comparison is the only set of forms which the adjectives has preserved through all historical periods. Like adjectives in many other languages, most Old English adjectives distinguished between three degrees of comparison: positive, comparative and superlative. The regular means used to form the comparative and the superlative from the positive were the suffixes *-ra* and *-est/ost*. Sometimes the suffixation was accompanied by an interchange of the root vowel and a few adjectives had suppletive forms. eg: (5, p.107)

Means of form building	Positive	Comparative	Superlative	NE
Suffixation	soft	softra	softrost	soft
Suffixation plus vowel interchange	ʒlæd lonʒ eald	ʒlædra lenʒra ieldra ealdra	ʒladost lenʒest ieldest ealdost, ealdest	glad long old
Suppletion	ʒōd micel	bettra māra	bet(e)st mæst	good much

The root-vowel interchanges in **lonʒ**, **ʒlæd** and **eald** go back to different sources. The variation [a~æ] is a purely phonetic phenomenon; retraction of [æ] before the back vowel in the suffix *-ost* is not peculiar to the adjective. The interchange in **lonʒ** and **eald** is of an entirely different nature: the narrowed or fronted

root-vowel is regularly employed as a maker of the comparative and the superlative degrees, together with the suffixes. The mutation of the root vowel was caused by i umlaut in Early OE. At that stage the suffixes were either *-ira*, *-ist* or *-ora*, *-ost*. In the forms with *-i-* root vowel was fronted and/or made narrower; later *-i-* was lost or weakened to *-e-* – but the mutated root vowel survived as an additional formal marker of the comparative and superlative degrees. (5, p.108)

Some adjectives had parallel sets of forms: with and without a vowel interchange. These sets could arise if the adjective had originally employed both kinds of suffixes; or else the noun mutated vowel was restored on the analogy of the positive degree and other adjectives without sound interchanges. (5, p.108)

The adjective **3ōd** had suppletive forms. Suppletion was a very old way of building the degrees of comparison (it can be illustrated by the forms of adjectives in other IE languages: G *gut*, *besser*, *beste*, Fr *mal*, *piere*, R *хороший*, *лучше*). (5, p.108)

However, the means employed to build up the forms of the degrees of comparison have considerably altered. In OE the forms of the comparative and the superlative degree, like all the grammatical forms, were synthetic: they were built by adding the suffixes above mentioned to the form of the positive degree. In ME the degrees of comparison could be built in the same way, only the suffixes had been weakened to *-er*, *-est* and the interchange of the root vowel was less common than before. Since most adjectives with the alternation had parallel forms without it, the forms with an interchange soon fell into disuse. – ME *long*, *lenger*, *longest* and *long*, *longer*, *longest* (the latter set replaced the former).

In the course of the ME period the adjective underwent greater simplifying changes than any other part of speech. It lost all its grammatical categories with the exception of the degrees of comparison.

The most important innovation in the adjective system in the ME period was the growth of analytical forms of degrees of comparison. And when the phrases with ME *more* and *most* became more and more common, they were used with all kinds of adjective, regardless of the number of syllable and even preferred with mono and disyllabic words. Thus Chaucer has *more swete*, Gower has *more hard*. The two sets of forms (synthetic and analytical) were used until the 17th and 18th c., when the modern standard usage was established. (5, p.240)

Another curious peculiarity observed in Early NE texts is the use of the so-called “double comparatives” and “double superlatives”. Shakespeare uses *worser*, *most unkindest*. But Shakespeare was condemned for this in “Age of Correctness” (18th c.) and double comparatives were banned as illogical and incorrect. (5, p.240)

It appears that in the course of history the adjective has lost all the dependent grammatical categories but has preserved only *specifically adjectival category – the comparison*.

Comparison means the changes that words undergo to express degrees in quality, or amounts in quantity. As for W.M.Baskervill and J.W.Sewell there are two

forms for this inflection: the **comparative**, expressing a greater degree of quality; and the **superlative**, expressing the greatest degree of quality. These are called **degrees of comparison**. These are properly the only degrees, though the simple, uninflected form is usually called the **positive degree**. (<http://www.classiclit.about.com>)

But in the modern English grammar books three degrees of adjectives – positive degree, comparative degree and superlative degree are mentioned. There is no any morphological sign of positive degree and the simple, qualitative adjectives are in positive degree. The comparative degree denotes that a person or a thing is more than another in quality. As in the Azerbaijan language in English the superlative denotes that a person or a thing is superior in quality in the class they belong.

There are three ways of forming degrees of adjectives: the synthetic, analytic and suppletive (irregular) ways.

As we know the general rule is, that the comparative of monosyllabic words is formed in synthetical way, by adding *-er*, and the superlative by adding *-est* to the simple form of adjectives as, *red, redder, reddest; blue, bluer, bluest; easy, easier, easiest*. In the sentences superlative forms of adjectives are usually preceded by the definite article “the”.

And the following disyllabic adjectives also form their comparative by the above rule.

1. in which the stress falls on the last syllable as, (2, p.218)

polite	politer	politest
profound	profounder	profoundest

2. in which the second syllable is the syllabic [I] as, (2, p.218)

able	abler	ablest
noble	nobler	noblest

3. with adjectives in **-er, -y, -some, -ow, -ly** as, (2, p.219; 1, p.33)

happy	happier	happiest
handsome	handsomer	handsomest
narrow	narrower	narrowest
early	earlier	earliest

We usually add *-er* to one syllable adjectives to make their comparative form. However, we use more with monosyllabic: a) with one syllable past participle adjectives such as *bored, tired, creased, pleased, worn*; b) with *fun, real, right, wrong*; c) when we are comparing two qualities. (3, p.144) eg:

a) *After she'd returned from sanatorium she looked more tired than before.*

b) *I expected you to be rather temperate but I couldn't have been more wrong. (not ... wronger...)*

c) *'Don't you think Murad is brave to go to battle-front?' 'I think he is more mad than brave.'*

Even monosyllabic adjectives used in postposition or predicatively have a greater tendency towards analytic forms of comparison than when used attributively. (2, p.218) eg:

He is a man more clever than you.

He is a cleverer man.

Adjectives of three or more syllables form their comparative and superlative in analytical way. Here, the simple, uninflected forms of the adjectives are preceded by more and most as,

difficult	more difficult	most difficult
interesting	more interesting	most interesting
curious	more curious	most curious

Several adjectives form their degrees of comparison (suppletive forms) irregularly. They are:

good/well	better	best
bad	worse	worst
little	less	least
many/much	more	most

A few adjectives have two forms of comparison: the second form has a special meaning and actually a different word.

far	further	furthest (of distance and time)
farther		farthest (of distance only)
old	older	oldest (of people and things)
	elder	eldest (of people only)
near	nearer	nearest (of distance)
		next (of order)
late	later	latest (of time)
	latter	last (of order)

Both further (furthest) and farther (farthest) are used with the meaning of "remote", but only further may be used with the meaning "subsequent, additional" as, further information, further details, until further notice etc. *Elder (eldest)* imply seniority rather than age. They are chiefly used for comparison within a family as, *his eldest boy/girl/nephew, my elder brother/sister*; but *elder* cannot be placed before *than*, so *older* must be used here (1, p.33; 2, p.219) as,

My sister is older than me.

Nearest is used with the meaning "closest" belonging to distance, but next means "following, forthcoming" following in the specified order. (4, p.42)

Later is used with the reference to time in the future, afterwards. *Latter* is nearer to the end of a period than to the beginning. It has also a meaning of order.

Latest denotes the meaning of no later than the time or date specified. *Last* means coming after all others in time or order, most recent. (4, p.43) eg:

The delegation arrived later than we expected.

Imran and Nurlan are brothers. The latter is an economist.

The latest news was horrible.

She had an accident last month.

The last day for the submission of proposals is September 15, 2010.

Adjectival compounds can be inflected in two ways, either the first element (if it is an adjective or adverb) is inflected, or comparison is with more and most, but forms with more and most are more common; eg: (1, p.33; 2, p.219)

well-known

better-known

best-known

dull-witted

more dull-witted

most dull-witted

There exist some constructions with comparison in English.

Comparison of equals is expressed by **as + adjective + as** for positive comparison, **not as + adjective + as** or **not so + adjective + as** for negative comparison (in formal speech and writing **less + adjective + than** is more common). Here we can also use **the same + adjective + as**, **not the same + adjective + as**. (1, p.34; 3, p.146; 7, p.88)

The adjective is as interesting as the noun.

Morphology is not so difficult as syntax. (or less difficult than)

Vafa is the same age as Gulnara.

If we put a singular countable noun between an adjective and the second **as**, we use **a/an** in front of the noun. The negative form of the sentences like this can use either **not as** or sometimes **not such**. We can use *how*, *so* and *too* followed by adjective in a similar way. (3, p.144) eg:

It was as quite a place as it used to be (not ...as quite place as...).

I am not as patient a teacher as (or not such a patient teacher) anyone could have had. (not ...as patient teacher as...)

How significant a role did this detail play in your research work?

It is not serious a problem as it seen.

"Knaveish" was perhaps too strong a word. So it hurt Zahra's heart.

Comparison of two unequal persons or things is expressed by the comparative with **than**.

He is taller than his brother.

Twice (five times, etc.), as big (long, etc.) as... is used to show that one exceeds the other several times.

This computer is twice times cheaper than mine.

When **than** or **as** is followed by a third person pronoun, we usually repeat the verb. But when they are followed by a first or second person pronoun, it is usually possible to omit the verb. (1, p.34) eg:

She is as talented as my cousin is.

We are not so lucky as they are.

He is better-bred than you.

The pronoun, in formal English, remains in the nominative case as it is still considered to be the subject of the verb, even though the verb is not expressed. But in informal English, however, the pronoun is often put in the objective case. When the infinitive is used after **than**, **to** of the infinitive can be omitted. (1, p.34)

You are more persistent than me.

To advise is easier than follow it.

Before comparatives **much**, **a lot**, **far** (=a lot), **a bit**, **a little**, **slightly** (=a little) can be used. But these are not of the degree indicators; they are used only in quantitative meaning. (6, p.210)

Let's go by bus. It is much cheaper.

We can repeat comparatives like this "... **and** ..." as "**harder and harder/ more and more/more and more difficult** to say that something is changing continuously. (6, p.210) eg:

It is becoming harder and harder to earn money.

It is becoming more and more difficult to find a job.

– *You are recovering.* – *Yes, I feel better and better day by day.*

These days more and more people are learning English.

The model of "**the ...the better**" in the meaning "**as...as possible**" is used. (6, p.210) eg:

– *What time are you leaving?* – *The sooner the better.*

– *How much butter do you have?* – *The less the better.*

We can use "**the ...the...**" with two comparatives to say that one thing depends on another thing. (6, p.210) Eg:

The younger you begin the easier you learn English.

The more expensive the clothes the better the quality.

Any + comparatives and **no + comparatives** can also be used; (6, p.210)

You outraged him. To me he will not stay here any longer.

I expected your answer to be perfect, but I think it is no better than ours.

There also exist some rules for using superlatives. We usually use **the**, possessive form (with 's), or a possessive pronoun before a superlative adjective. In informal contexts we sometimes omit **the** before **-est** or **most + adjective** superlative after a linking verb, particularly when the superlative is at the end of a sentence, (3, p.144) as,

"Why did you buy these jeans?" "These were (the) cheapest."

However, we can't leave out **the** when we go on to say what group of things is being compared. (3, p.144)

"Why did you buy these jeans?" "These were the cheapest ones I could find."
(not *These were cheapest ones...*)

The superlative is sometimes used without **the**, when the adjective denotes highest degree of quality and no comparison with other objects is implied; here **most** means something like '**very**'. (2, p.218)

Thank you for help. It was most generous (very generous) of you.

After superlatives we use **in** with places (towns, buildings etc.), organizations and groups of people (class, team, company etc). We use **of** for a period of time, also present perfect is often used after superlatives. (1, p.35; 6, p.214) eg:

What is the longest highest mountain in Azerbaijan?

As for me Mammad Said Ordubadi is the best writer in the world.

Who is the most intelligent student in this group?

This summer is the hottest summer of the recent years.

"Dumanli Tabriz" was the best work I had ever read when I went to college.

of + a plural noun phrase is used to name the objects being compared. Here we can put **of-phrase** at the beginning to emphasize it. (3, p.144) eg:

Ali is oldest of his three brothers. or Of his three brothers, Ali is the oldest.

When we give the location or context within which the comparison is made we usually use **in + a singular noun phrase**, (3, p.144) as,

Jamila was the tallest girl in our class (not ...the tallest girl of our class.)

There are some comparative phrases and clauses in English; **not + adjective + enough + to-infinitive** is used to mean that there isn't as much as is necessary to do something. **Sufficiently** is used before adjectives to express a similar meaning to enough. (3, p.146) eg:

Armenians are not wise enough to find other way out of this situation.

Nigar didn't make good progress sufficient well to qualify. (or ...well enough to qualify.)

We can use **too + adjective + to-infinitive** to mean 'more than necessary, possible, etc.' to do something. If we need to mention the things or people involved in the action, we do this with **for**. In rather formal English we can use **too + adjective + a/an + noun**. (3, p.146)

It is too late to apologize. I have brought an action against you.

The room is too small (for you) to get all your furniture in.

I hope you have had too exciting a vacation. (not ...a too exciting vacation.)
(In a less formal style we might say 'I hope your vacation has been exciting')

so + adjective + that-clause can be used to say that something existed or happened to such a degree that a specified result occurred. Less often we use **so + adjective + to-infinitive** with a similar meaning. (3, p.146) Let's compare:

The problem was so serious that it was worth arguing about.

The problem was so serious as to be worth arguing about. = Because the problem was so serious, it was worth arguing about.

We can also use **go so/as far as + to-infinitive** to talk about actions that are surprising or extreme. (3, p.146) eg:

The Iraqi journalist went so/as far as to through his boot at Bush.

There also exist emphatic constructions in English grammar. Adjectives in the comparative and the superlative can be made more emphatic by adding some adverbs. Comparatives are preceded by *much, far, still, even* and superlatives are followed by *possible or imaginable*, as, much larger, far more difficult, still bigger, even more dangerous, the most interesting paper possible, etc. (1, p.35) eg:

That was the most difficult task imaginable.

I have mentioned on ways of forming degrees of comparison of adjectives and tried to show the exceptions that we confuse while using degrees of comparison of adjectives and while even translating. Adjectives in modern English have no grammatical categories other than degrees of comparison. But it doesn't mean that all the adjectives in English form degrees of comparison; however, these are found only within a group of adjectives which denote qualities varying in intensity.

Limiting qualitative adjectives which single out or determine the type of things or persons, as, previous, middle, left, childless, medical, dead, married, etc.; relative adjectives (which are also limiting in their meaning), as, woolen, wooden, ashen, flaxen, etc.; adjectives already denoting gradation of quality, as, darkish, greenish, etc.; adjectives with comparative and superlative meaning (so-called gradables) which are of Latin origin, as, former, inner, upper, junior, senior, superior, prior, etc. (originally with comparative meaning) and minimal, optimal, proximal, etc. (originally with superlative meaning) have no degrees of comparison. With most of them the comparative meaning has been lost and they are used as positive forms, as, the inner wall, the upper jaw, superior quality, minimal losses etc. However, some comparatives borrowed from Latin (major, minor, exterior, interior, junior, senior) may form their own comparatives with a change of meaning. (2, p.220)

REFERENCES

- 1.Barabash T.A. A Guide to Better English. Moscow, 1975
- 2.Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovsckaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar – Morphology. Moscow, 1985
- 3.Martin Hewings. Advanced Grammar in Use. Cambridge University Press, 2005

4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1979
5. Rastorguyeva T.A. History of English. Moscow, 1983
6. Raymond Murphy. English Grammar in Use. Cambridge University Press, 2002
7. Şirməmməd Qüdrətoğlu. İngilis dili (Universitetlərə hazırlıq vəsaiti). Naxçıvan, 2008
8. <http://www.classiclit.about.com> (W.M. Baskervill and J.W.Sewell. An English grammar. 1896)

СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

DİL ÖĞRETİMİ SONUÇLARININ MODEL YAPILMASI

MAKING A MODEL FROM THE LANGUAGE INSTRUCTION RESULTS

Yrd. Doç. Dr. A. M. İBRAEVA*

Отзыв

В статье «Моделирование результата обучения языку» автором анализируются отдельные подходы к уровням владения языком. В процессе исследования автор опирался на труды таких ученых как: Азнаурова Т. Н., Аписилюва Е. Е., Бельчиков Ю. А., Богин Г. И., Борисонков В.П., Гукаленко О.В., Данилюк А.Я., Караулов Ю. Н., Красных В.В., Назаров С. И., Тарасова И. П., Ярецкий В. Ю., а также на приоритетные задачи системы образования Республики Казахстан указанных в законе РК «Об образовании».

Основываясь на исследованиях ученых, автор приходит к выводу о необходимости при формировании уровней владения личностью иностранным языком рассматривать не только знания личностью языка, но и готовности личности к позитивной межкультурной коммуникации. Предложенные автором уровни готовности многоязычной, поликультурной личности к позитивной межкультурной коммуникации ранжируют не только по знаниям языка и умениям личности вступать в коммуникацию, но и по: направленности личности к поддержке принципов мирного сосуществования и взаимодействия представителей различных культурных групп; получению личностью эстетического и эмоционального удовлетворения от позитивной коммуникации.

Ключевые слова: методика языка, степень знания языка, многоязычие, многокультурие.

Özet

Makalede; dil öğretimin sonunda dil bilme düzeylerinin değişik yaklaşımla nasıl tespit edileceği analiz edilmektedir.

* Kaspiyskiy Obhestvennyy Universiteti/KAZAKİSTAN

Araştırma sürecinde yazar; T.N. Aznalarova, E.E. Apisilüva, U.A. Belçikov, G.I. Bogin, V.P. Borisonkov, O.V. Gukalenko, A.Y. Daniluk, Y.N. Karaulov, V.Y.Krasnih, S.İ. Nazarov, I.P. Tarasova, V.Y. Yazarkey gibi bilim adamlarının çalışmalarına ve Kazakistan Cumhuriyeti eğitim sistemine dayanarak anlatmaktadır.

Yazar, kişinin yabancı dil bilme seviyesi sayesinde onun sadece dil öğrenmiş olmasını değil, kültürlerarası ulaşımına hazırladığı gerçeğini ortaya koyuyor.

Anahtar kelimeler: dil öğretimi, dil bilme seviyesi, çok dillilik, çok kültürlülük

Abstract

In the article, at the end of language instruction, levels of knowing a language are analyzed in terms of how to set the way through a different approach.)

The author expresses his views based on the work of scientists such as T.N. Aznalarova, E.E. Apisilüva, U.A. Belçikov, G.I. Bogin, V.P. Borisonkov, O.V. Gukalenko, A.Y. Daniluk, Y.N. Karaulov, V.Y.Krasnih, S.İ. Nazarov, I.P. Tarasova, V.Y. Yazarkey and on the educational system of Kazakhstan Republic.

The author communicates the fact on not only learning a language through knowing a foreign language but also on reaching access to inter-cultural relations.

Key words: language instruction, multi language process, level of language knowing, multi cultural process

В настоящее время в теории и практике обучения языкам, одной из наиболее разработанных моделей результата обучения языку является теория Караулова Ю. Н., который обосновал следующие три уровня языковой личности¹, с. 56]:

- нулевой, вербально-семантический уровень, предполагающего для носителя нормальное владение естественным языком. В качестве единиц фигурируют отдельные слова; отношения между ними охватывают разнообразие их грамматико-парадигматических, семантико-синтаксических и ассоциативных связей, совокупность которых суммируется единой «вербальной сетью».

- первый уровень, лингвокогнитивный, тезаурусный. В качестве единиц выступают обобщённые (теоретические или обыденно-житейские) понятия, крупные концепты, идеи, выразителями которых оказываются те же слова нулевого уровня, но облечённые дескрипторным статусом. Отношения между этими единицами (подчинительно-координативного плана) тоже принципиально меняются и выстраиваются у каждой языковой

¹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность –М, 1987

индивидуальности в упорядоченную систему, в какой-то мере отражающую структуру мира. Известным (хотя и отдаленным) аналогом этой системы может служить обыкновенный тезаурус.

- второй уровень (высший) - мотивационный, прагматический. Он отражает мотивы, интересы, цели и устремления языковой личности. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире.

Караулов Ю. Н. отмечает, что границы между уровнями условны и зависимость между ними не однозначная. Для перехода от одного уровня к другому необходима экстралингвистическая информация, «поставляемая социальной составляющей языка и связанная с «историей» языковой социализации данной личности, «историей» ее приобщения к принятым в данном обществе стереотипам в отношении жизненно важных понятий, идей, представлений, «историей» их усвоения и присвоения в процессе социализации» [1, с. 45]. Переход от одного уровня к другому может осуществляться с помощью субъектного модуса, поскольку обмен содержанием осуществляется коммуникантами, являющимися «носителями определенных характеристик (среди них важное место занимают социальные, физические, психологические, интеллектуальные и речемыслительные) и которые ставят перед собой в акте общения те или иные цели, а также применяют для их достижения те или иные речевые средства» [², с. 11].

Автор отмечает также, что «концепция трехуровневого устройства языковой личности определенным образом коррелирует с тремя типами коммуникативных потребностей (контактоустанавливающей, информационной и воздействующей) и тремя сторонами процесса общения (коммуникативной, интерактивной и перцептивной)», подчеркивая при этом, что речь идет о коммуникативно-деятельностных потребностях личности [1, с. 214-215], аналогичные рассуждения — уже в лингводидактическом плане были сформированы Азнауровой Т. Н. [³].

Бельчиков Ю. А. дополняя модель языковой личности Караулова Ю. Н., отмечает неоднородность уровня нормального владения естественным языком. В частности ученый пишет, что «Нормальный уровень владения языком может рассматриваться, во-первых, как явление чисто лингвистическое, понимаемое, по крайней мере, в трех направлениях:

1) регламентирующе-регулирующая функция нормы по отношению к конкретным языковым единицам и речевым фактам из сферы литературного языка;

² Тарасова И. П. Смысл предложения-высказывания и коммуникация: автореф... д-ра филол. наук. - М., 1992.- 44 с.

³ Азнаурова Т. Н. Стратегия коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистические и дидактические аспекты): автореф... д-ра пед. наук. - М., 1997. 41 с.

2) функционально-стилевой аспект нормы, предполагающий рассмотрение и установление известных регламентации в использовании языковых единиц в рамках того или иного стиля, а также принципы организации композиционно-речевой структуры соответствующих текстов;

3) норма как общий принцип построения литературных текстов и организации языкового материала в них» [⁴, с. 9].

Клобуков Л.П. предлагает три критерия дифференциации языковой личности, однако, они, по сути, видоизмененная трактовка ее составляющих «по Караулову». Первые два уровня в его определении относятся к нормальному владению естественным языком, что подразумевает как языковые знания, так и виды речевой деятельности. Третий критерий охватывает второй и третий уровни, так как связан с когнитивными и прагматическими параметрами общения, хотя специфику речевой личности, очевидно, и следует искать в этих параметрах.

Если признать правомерной схему организации языковой/речевой личности, как ее предлагают Караулов Ю. Н. и Клобуков Л. Н., то ее трехмерность позволяет говорить о том, что эта личность реализуется в языковом/речевом пространстве, под которым может пониматься определенным образом структурированная совокупность языковых знаний и умений их реализации, необходимо присваиваемая личностью в процессе ее речевой деятельности в данной лингво-культурной общности.

Существует модель Г.И. Богина, в которой человек рассматривается с точки зрения его «готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи разной степени сложности» [⁵, с. 1]. В этой модели выделяется три уровня владения языком:

- нулевой (владение обыденным языком),
- первый (позволяющий строить «картину мира»),
- второй (позволяющий осознавать систему мотивов и ценностей в языковой модели мира).

Данная модель есть трехмерное образование на пересечении трех осей — уровней языковой структуры, уровней владения языком и уровней видов речевой деятельности. При этом эта модель не рассматривает саму структуру коммуникаций, особенности ее организации и проявления в определенной культурно-языковой общности.

По нашему мнению, для описания уровней владения личностью иностранным языком необходимо рассматривать не только знания личностью

⁴ Бельчиков Ю. А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения — М, 1988 — 157 с.

⁵ Богин Г. И. Модель языковой личности и ее отношение к разновидностям текстов: автореф... д-ра филол. наук. М., 1984 - 44 с.

языка, но и готовности личности к позитивной межкультурной коммуникации.

Моделирование готовности многоязычной, поликультурной личности к активной и позитивной межкультурной коммуникации нами проводится исходя из следующих приоритетных задач системы образования Республики Казахстан указанных в законе РК «Об образовании»^[6]:

- развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности;

- воспитание гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине - Республике Казахстан, уважения к государственным символам, почитания народных традиций, нетерпимости к любым антиконституционным и антиобщественным проявлениям;

- приобщение к достижениям мировой и отечественной культуры; изучение истории, обычаев и традиций казахского и других народов республики; овладение государственным, русским, иностранным языками.

Для описания уровней сформированности личности к межкультурной коммуникации необходимо выделить шкалы характеризующий уровень. В психологических исследованиях, по замечанию Ермолаевой О. Ю. «в порядковой (ранговой шкале) должно быть не меньше трех классов (групп) – низкий, средний высокий»^[7], с. 17].

По нашему мнению, речь может идти о трех уровнях владения языком и речью: «низком уровне», «нормальном или достаточном уровне», «высоком уровне». Можно также отметить, что в работах последнего времени все более отчетливо прослеживается мысль о том, что уровни владения языком и речью — явления многомерные, при рассмотрении которых объективно необходим учет реализации «языка в речи». Речь идет о «нормативности языкового сознания» — нормативной (для данного времени) уровне языковой рефлексии личности^[8]. Под нормой понимается также «правила отбора языковых средств и построения высказываний (текстов) в различных типичных ситуациях общения с разной коммуникативной интенцией в определенном обществе в данный исторический период его развития»^[9], с. 65]. Назаров С. И. в этом отношении пишет, что «Языковая норма может

⁶ Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года N 319-III ЗРК – Алматы: Юрист, 2009.

⁷ Ярецкий В.Ю. Формирование профессиональной компетентности социального работника в образовательном пространстве вуза: автореф. дис... канд. пед. наук. - М. 2006.

⁸ Борисонков В.П., Гукаленко О.В., Данилюк А.Я. Поликультурное образовательное пространство России: история, теория, основы проектирования. - М., 2006.

⁹ Аписилова Е.Е. Коммуникативно-прагматические нормы // Философские науки. 1988. № 6. С. 64-69.

быть определена как комплекс представлений носителя данного языка о том, какие языковые и речевые формы в различных коммуникативных ситуациях являются наиболее адекватными для осуществления интенций говорящего»^[10], с. 20].

К нормальному уровню владения языком и реализации его в речи относится, по нашему мнению, и определенная, национально-специфическая совокупность понятий, идей, концептов складывающаяся у личности в некоторую картину мира и которые «формируют совокупность знаний и представлений о феноменах экстралингвистической...природы» ^[11], с. 63].

Таким образом, можно вывести следующие уровни готовности многоязычной поликультурной личности к позитивной, межкультурной коммуникации.

Таблица 1 – Описание уровней готовности многоязычной, поликультурной личности к позитивной межкультурной коммуникации

Низкий уровень готовности	Нормальный (достаточный) уровень готовности	Высокий уровень готовности
неразвитая потребность и направленность к познавательной, профессиональной деятельности, к изучению иностранному языку	развитая потребность и направленность к познавательной, профессиональной деятельности, к изучению иностранному языку	ярко выраженная потребность и направленность к познавательной, профессиональной деятельности, к изучению иностранному языку
непонимание принципов мирного сосуществования и взаимодействия представителей различных культурных групп и как следствие неразвитая потребность к межкультурной коммуникации	проявление познавательного интереса к принципам мирного сосуществования и взаимодействия представителей различных культурных групп;	поддержка принципов мирного сосуществования и взаимодействия представителей различных культурных групп; получение эстетического и эмоционального удовлетворения от позитивной коммуникации;
неумение противостоять эмоциональным раздражителям; не проявление настойчивости в достижении цели, апатичное отношение к акту коммуникации	противостояние эмоциональным раздражителям; проявлять настойчивость в	крепкая эмоциональная устойчивость; проявление настойчивости в достижении цели; быстрое уяснение настроения

¹⁰ Назаров С. И. Языковая норма и языковая культура с позиции психолингвистики // Нормы человеческого общения. Тезисы докладов научн. конф. Горький, 1990. С. 19-20

¹¹ Красных В.В. Коммуникация в свете лингво-когнитивного подхода//Функциональные исследования: Сб. статей по лингвистике. М., 1997. Вып. 3. С. 67-83.

	достижении цели; умение настроится эмоциональную волну собеседника	собеседника
эпизодические знания о культуре народа изучаемого языка и родной культуры и как следствие не понимание национально-культурных особенностях речевого поведения носителей языка и неумении пользоваться в процессе коммуникации социокультурными знаниями;	знание культуры поведения, его видов и форм, соответствующих поликультурной среде;	проявление отличных знаний в области культуры народа изучаемого языка, родной культуры, культуры поведения, культуры речи;
	владение знаниями о системе языка, о правилах функционирования единиц языка в речи; знание способов формирования и формулирования мыслей с помощью языка, обеспечи- вающих возможность реализовать коммуникативное намерение; национально- культурных особенностях речевого поведения носителей языка;	проявление высоких знаний о системе языка, о правилах функционирования единиц языка в речи, национально- культурных особенностях речевого поведения носителей языка; речь безукоризненна по языковой форме, содержательна, связана, логична и лаконична; стилистические приемы, применяемые в речи взаимосвязаны и создают сложную картину выразительных средств в языке;
неуверенность в своих знаниях о системе языка и о правилах функционирования единиц языка в речи и как следствие низкая самооценка, которая не позволяет непринужденно вести беседу и ориентироваться в ситуации общения;	умение вступать в коммуникацию и пользоваться в процессе коммуникации социокультурными знаниями;	умение без труда вступать в коммуникацию и пользоваться в процессе коммуникации социокультурными знаниями;
	умение ориентироваться в ситуации общения, анализировать и оценивать контекст коммуникации;	хорошо ориентироваться в ситуации общения, анализировать и оценивать контекст коммуникации;
завышенная оценка собеседника, и как следствие и зависимость результата коммуникации от собеседника.	умение угадывать намерения собеседника	угадывать намерения собеседника и направлять коммуникацию в нужное для себя направление;
		умение в процессе коммуникации погашать конфликтную ситуацию;
	умение анализировать свои недостатки, и уметь в процессе коммуникации компенсировать их.	отчетливо видеть свои изъяны и недостатки собеседника, и уметь в процессе коммуникации быстро компенсировать их.

Как видно из приведенной таблицы уровни готовности многоязычной, поликультурной личности к позитивной межкультурной коммуникации ранжируют не только по знаниям языка и умениям личности вступать в коммуникацию, но и по: направленности личности к поддержке принципов мирного сосуществования и взаимодействия представителей различных культурных групп; получению личностью эстетического и эмоционального удовлетворения от позитивной коммуникации.

Список использованной литературы

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность –М, 1987
2. Тарасова И. П. Смысл предложения-высказывания и коммуникация: автореф...д-ра филол.наук. - М., 1992.- 44 с.
3. Азнаурова Т. Н. Стратегия коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистические и дидактические аспекты): автореф...д-ра пед.наук. - М., 1997. 41 с.
4. Бельчиков Ю. А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения – М, 1988 – 157 с.
5. Богин Г. И. Модель языковой личности и ее отношение к разновидностям текстов: автореф...д-ра филол.наук. М., 1984 - 44 с.
6. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года N 319-III ЗРК – Алматы: Юрист, 2009.
7. Ярецкий В. Ю. Формирование профессиональной компетентности социального работника в образовательном пространстве вуза: автореф. дис... канд. пед. наук. - М. 2006.
8. Борисонков В.П., Гукаленко О.В., Данилюк А.Я. Поликультурное образовательное пространство России: история, теория, основы проектирования. - М., 2006.
9. Аписилюва Е. Е. Коммуникативно-прагматические нормы // Философские науки. 1988. № 6. С. 64-69.
10. Назаров С. И. Языковая норма и языковая культура с позиции психолингвистики // Нормы человеческого общения. Тезисы докладов научн. конф. Горький, 1990. С. 19-20
11. Красных В.В. Коммуникация в свете лингво-когнитивного подхода//Функциональные исследования: Сб. статей по лингвистике. М., 1997. Вып. 3. С. 67-83.

KIBRIS ATASÖZLERİNİN TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİ ARASINDAKİ YERİ

PLACE OF CYPRUS PROVERBS IN THE PROVERBS OF THE TURKISH WORLD

МЕСТО ПОСЛОВИЦ КИПРА В СИСТЕМЕ ПОСЛОВИЦ МИРА

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI* - Esra USLU**

Özet

Atasözleri, atalarımızın uzun denemelerde elde ettiği bilgi birikimini; tarihi, toplumsal, kültürel tecrübeyi yansıtan kalıplaşmış sözlerdir. Kıbrıs'ta söylenen atasözleri, tıpkı diğer Türk Yurtlarında söylenen atasözlerinde olduğu gibi Türk kültürünün geleneklerinin, yaşam biçiminin izlerini taşır. Bu nedenle, Kıbrıs atasözlerini bilmek, Kıbrıslı Türklerin dünya görüşünü bilmek demektir.

Bu çalışmamızda, Kıbrıs atasözlerinin biçim ve içerik özellikleri, hayatı yorumlama tarzı, diğer Türk yurtlarında söylenen atasözleriyle benzeşen ve ayrılan yönleri tanıtılacaktır. Buradan hareketle, her türlü siyasi olaya rağmen, Kıbrıs ve diğer coğrafyalarda yaşayan Türklerin ortak mirası yaşattıkları ileri sürülecektir.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, Türk dünyası, atasözü

Abstract

Proverbs are stereotyped words which reflect the cultural, social, historical experience and knowle that our ancestors achieved through long practices and experimentations. Just like proverbs spoken in other Turkish nations, proverbs that are spoken in Cyprus possess the traditions and habits of the Turkish culture. Therefore, to know Cyprus proverbs means to know the world-view of the Turkish people in Cyprus.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölüm Başkanı, İzmir/ TÜRKİYE

** DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Türkçe Eğitimi Tez Öğrencisi. İzmir/TÜRKİYE

In this study, forms and characteristics of Cyprus proverbs, way of their interpretation of life and their aspects which resembles and separates from proverbs spoken in other Turkish nations will be introduced. Henceforth, in spite of every political incident, the argument of “Cyprus and Turkish people living in other places keeps the common cultural legacy alive” will be asserted.

Key words: Cyprus, Turkish People, proverb

1- GİRİŞ

Ne zaman ve kim tarafından söylendiği belli olmayan, atalarımızın uzun deneyimlerine dayanan yargıların genel kural biçiminde söylenişine atasözü denir. Atasözleri, milli geçmişimizin hudutsuz tarihi boyunca sözlü gelenek içinde nakledilmiş öz ve gerçek anlamlar taşıyan yüksek değerdeki kısa cümlelerdir.

Atasözleri, insanların deneyimlerini, yıllarca edindikleri bilgileri, doğa ve toplum hakkındaki görüşlerini dile getiren özlü sözler olup, köklü bir geçmişe bağlı kültürel değerlerin ifadesidir. Yüzyıllar içinden süzüle süzüle gelerek kısa ve dolgun söz kalıbı biçiminde dilin en yalın ifadesini kazanan atasözleri, konuşmalarda, küçük söyleyiş kalıpları konumunda, dili süsleme ve anlatıma canlılık verme görevini yerine getirirler.

Dünyada her ulusun ve topluluğun kendine özgü atasözleri vardır. Uzun yaşam deneyimleriyle kazanılan bilgiler, hayata dair genel görüş ve düşünceler atasözlerinde kalıplaşır ve o ulusun yeni nesillerine yol gösterici olur. Yeni nesiller de bu eşsiz atasözü hazinesini koruyup yaşatarak kendinden sonraki nesillere bırakır. Böylece kültürel devamlılık sağlanmış, ulusal birlik ve bütünlük korunmuş olur. Bu düşünceden hareketle atasözü için bir nevi halk felsefesi denir. Bu sözler yüzyıllar boyu halkın gördüğü ve yaşadığı olaylar karşısında gözlem ve deneyimlerden sonuca bağlanan yaşam kuralı olup yanlışları düzeltmeye yarayan özgün söylemlerdir. Bu nedenle atasözleri hangi yönden incelenirse incelensin her birinin hayati olgularda gerçeğin açık ifadesini taşıdığı görülür.

Alınması gereken ibret derslerini, öğütleri sergileyen halk kültürümüzün bu eşsiz hazinesi tüm Türk halklarına yol gösterici görevini en iyi biçimde yerine getirmiştir.

Tarihin bilinen en eski uygarlıklarından birine ve övünülecek bir geçmişe sahip Türk ulusu, yeryüzünde çok geniş alanlara yayılması nedeniyle kapsamlı bir halk kültürü geleneği oluşturmuş ve zengin bir atasözü hazinesi geliştirmiştir. Yüzyıllardır, değişik coğrafi bölgelerde 250 milyondan fazla Türk’ün konuştuğu Türkçe köklü ve zengin atasözü kadrosuna sahiptir. Türk ulusunun geniş dünya görüşü, duygu ve düşünce biçimi, atasözlerinde kalıplaşmış halde yer almakta ve kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.

Türklerin, en eski yazılı metinlerden itibaren takip edilebilen çok zengin ve köklü bir kültürü vardır. Bu köklü kültür, özellikle sözlü geleneğin bir parçası olan

gelir” gibi Kıbrıs ve çeşitli Türk yurtlarında benzer biçimde söylenen atasözleri bunlardır.

Sözlü halk edebiyatı ürünleri içersinde en anlamlı, en yaygın ve en kalıcı olanı atasözleridir. Halkın gözlemlerini, insanı ve doğayı algılama biçimini ve çeşitli konulardaki düşüncelerini dile getiren bir kural niteliğindedir. Kıbrıs’ta söylenen “*Can çıgmassa huy çıgmaz.*”³ atasözü de insanoğlunun genel karakterini yansıtan, değişmeyecek bir ilkeyi ifade eder. İnsanın söz ve eylemleriyle kendine özgü bir kişiliğe sahip olduğunu ve bu kişiliğin ölene dek değişmeyeceğini dile getirir. Bu atasözü diğer Türk yurtlarında da benzer şekillerde söylenmektedir.

Özbeklerde: “*Can çıkadı, huy çıkmadı.*”

Kerkük’te: “*Can çıhar, huy çıhmar.*”

Makedonya’da: “*Can çıkmadan huy çıkmaz.*”

Türk atasözleri, anlatım özellikleri bakımından çeşitli yollarla oluşturulmuştur; fakat bu atasözlerinin genelinde “açık anlatım” hâkimdir. Atasözünün ne anlatmak istediği, okuyanın veya dinleyenin zihninde rahatlıkla anlaşılır. Kıbrıs atasözlerinin çoğunda da anlatım oldukça açıktır. Kapalı ve karmaşık söz kalabalığı bulunmaz; aksine kısa ve özlü ifadelerden oluşan anlam belirgindir.

Örneğin Kıbrıs’ta, misafirin kendisine ikram edilenin dışında bir şey ummamasını işaret eden “*Misafir umduğunu yemez, bulduğunu yer.*” atasözünde anlatım oldukça açıktır. Anadolu’da “*Misafir umduğunu değil bulduğunu yer.*”⁴ biçiminde kullanılan bu atasözü diğer Türk yurtlarında da benzer şekilde kullanılmaktadır.

Kosova’da: “*Misafir umduguni dil, bulduguni yer.*”

Makedonya’da: “*Misafir umduğunu dil da bulduğunu yer.*”

Kerkük’te: “*Misafir umduğunu yok, bulduğunu yer.*”

Yine, en açık anlatımlı atasözlerimizden Kıbrıs ve Anadolu’da: “*Açın karnı doyar ama gözü doymaz.*” biçiminde söylenen atasözünün diğer Türk yurtlarında da hemen hemen hiç değişmeden

Azerbaycan’da: “*Açın garnı doyar, gözü doymaz.*”

Başkurt Türkçesi’nde: “*Üze toygan, küze toymagan.*”

Dobruca Türkçesi’nde: “*Açın karnı toyar, közi toymaz.*”

Gagauz Türkçesi’nde: “*Açın karnı doyar gözü doymaz.*”

Kazak Türkçesi’nde: “*Aş adam karnı toysa da közi toymaydı.*

biçiminde söylendiği görülmektedir.

Yine açık anlatımın güzel örneklerinden Kıbrıs ve Anadolu’da aynı biçimde söylenen: “*Gülme komşuna gelir başına*” biçimindeki Atasözünün de diğer Türk yurtlarından;

Azerbaycan’da: “*Gülme gonşuna gelir başına.*”

³ Mahmut İslamoğlu, Atasözlerimiz, Kıbrıs Türk Folkloru, Ank., 2004, s.187.

⁴ Mahmut İslamoğlu, Atasözlerimiz, Kıbrıs Türk Folkloru, Ank., 2004, s.190.

Başkurt Türkçesi'nde: "*Külgenge köle yiter, artınan höre yiter.*"

Bulgaristan Türkleri arasında: "*Gülme komşuna gelir başına.*"

Gagauz Türkleri arasında : "*Gülme komşuna gelir başına*"

Karaçay – Malkar Türkleri arasında: "*Gülme goşha-kelir başha.*"

Özbek Türkleri arasında: "*Kumla qoşninga, qaytib kelar boşinga.*"⁵

Türkmenistan'da: "*Gülme gonşina, gelir başına*"⁶

biçiminde benzer ifadelerle söylendiği görülmektedir.

Kıbrıs ve çeşitli Türk yurtlarında benzer biçimde söylenen "*Demir tavında dövülür.*" "*Çağrılmadan gelen, sormadan gider.*" ve "*İşi olmayanın aşı olmaz.*" biçimindeki atasözleri de açık anlatımın hâkim olduğu ilginç atasözlerindendir.

Bu atasözlerinde bir dış anlam bir de iç anlam vardır. Amaç dış anlam aracılığıyla iç anlamı vurgulamaktır. Örnek olarak, Kıbrıs'ta "*Balığ baştan kokar.*" atasözü dolaylı bir anlatımla kurulmuştur. Dış anlam, balıkların ilk önce başlarından bayatlayacağıdır. İç anlam ise, yapılan hataların genelde başta bulunan insanlar veya yöneticiler tarafından yapıldığıdır. Bu gibi atasözlerinde dış anlam aracılığıyla iç anlam vurgulanır.

Özbekistan'da: "*Baliq başidan sasiydi.*"

Türkmenistan'da: "*Balık kellesinden posar.*" biçiminde kullanılmaktadır.

Dolaylı anlatımın ön plana çıktığı bir atasözümüz de Kıbrıs'ta ve Anadolu'da "*Ağaç yaş iken eğilir*" biçiminde kullandığımız, dış anlamı kuru ağacın eğilemeyeceği, iç anlamı ise insanların bazı şeyleri ileri yaşlarda yapmasının zorluğu olan atasözüdür.

Bu atasözü Divanü Lügati't Türk'te: "*Kuru yığaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmes.*" biçiminde yer alırken, Azerbaycan'da: "*Ağaç yaş iken eğilir.*" biçiminde, Başkurt Türkçesi'nde: "*Ağast yas sağında bök, kuru ağas eyelmes.*" biçiminde, Kumuk Türkçesi'nde: "*Çubuğunda iyelmese, gaziğında sınmes.*" , Kerkük Türkleri arasında da: "*Ağaç yaş iken eğilir.*" biçiminde görülmektedir.

Kimi atasözlerimizde de bir olay, bir gözlem, bir yargı kanıt gösterilerek anlatılır. Kıbrıs'ta: "*Yel esmese yaprak gımıldamaz.*" Biçiminde söylenen atasözünün;

Azerbaycan'da: "*El esmeyince, yarpaq terpenmez.*",

Balkanlarda: "*Yel esmeden dal sallanmaz.*",

Başkurtça'da: "*Cel urmasa, dal sallanmaz.*",

Kazak Türkçesi'nde: "*Cel sokpasa şöptin bası kıymıldamazdı.*"

biçiminde Kıbrıs ve Anadolu söylemine uygun olması bu yörelerde de atasözlerindeki anlatım özelliklerinin benzerliklerindendir. "*Duvarı nem, insanı gam yıkar.*"

⁵ Prof. Dr. İbrahim Yoldaşev-Muhittin Gümüş, Ank., 1995, s.92

⁶ Prof. Dr. Sapar Küenoş- Muhittin Gümüş, Ank.,1995, s.70

gibi ortak atasözleri de bu benzerliği taşıyanlardır.

Kimi atasözlerinin karşılaştırmalı anlatım yoluyla oluştuğu görülmektedir. Kıbrıs'ta söylenen "*Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.*" atasözü karşılaştırma yoluyla temel bir yargıya varılan bir söylem olup Türk dünyası atasözleri arasında örneğin:

Türkmenistan'da: "*Dag daga sataşmaz, adam adama sataşar.*",

Özbek atasözleri arasında da: "*Tağ tağ bilan gavuşmas, adam adam bilan gavuşar.*" biçiminde görüldüğü gibi ortak görünüm sergilemektedir.

Atasözleri özlü sözler olduğu için edebi sanatlarla kurulmuş ya da örülmüşlerdir. Atasözlerinde anlamı kuvvetlendirmek ve dinleyenlerde güçlü bir etki bırakmak için mecz, cinas, tezat, tevriye, kinaye, hüsn-ü talil gibi edebi sanatlardan bolca yararlanılır. Bu nedenle atasözlerinin sözlük ve mecazî olmak üzere iki anlamı vardır. Kıbrıs'ta söylenen "*Aç tavuk düşünde darı görür.*" atasözünde mecazî bir anlatım yapılmıştır. Ulaşmak istediği şeye çalışarak, belli bir uğraş vererek varma yerine hayal kurmakla yetinenler aç tavuğa benzetilmiş ve bu atasözünde söz sanatlarından açık istiare kullanılmıştır. Anadolu'da "*Aç tavuk rüyasında kendisini darı ambarında görür.*" şeklinde kullandığımız bu atasözü diğer Türk yurtlarında da şu şekillerdedir:

Azerbaycan'da: "*Aç toyug yuhusunda darı görer.*"

Dobruca'da: "*Aç tavık tişinde tarı küre.*"

Gagavuzlar'da: "*Aç tavuk düşünde em görür.*"

Türkmenistan'da: "*Aç towuk düşyünde darı görer.*"

Kıbrıs ve diğer Türk yurtlarında benzer söylenişlerine rastladığımız "*Mühür kimde ise Süleyman odur.*" atasözünde telmih, "*İki canbaz bir ipte oynamaz.*" atasözünde tevriye, "*Gönül kimi severse güzel odur.*" atasözünde hüsnü talil, "*İnsanın sözünden, hayvanın yularından tutulur.*" leffü neşr biçimindeki atasözlerinde işaret ettiğimiz sanatlar sadece birkaçıdır.

Atasözleri az sözde çok anlam barındıran özlü ve kalıplaşmış sözlerdir. Kimi zaman uzun uzadıya anlatılan bir hikâyeyi kimi zamansa çok uzun ve zorlu deneyimlerle elde edilecek bir bilgiyi birkaç sözle ifade edebilecek kadar yetkin ve güçlüdür.

Anadolu'da "*Büyük lokma ye büyük söz konuşma*" biçiminde kullanılan atasözü Kıbrıs'ta "*Büyük ye büyük konuşma.*" biçiminde kullanılmaktadır. "*Büyük konuşmak*" deyiminin bir söz grubuyla birleşmesiyle oluşan bu atasözü, köklü bir tecrübenin bilgisidir. Binlerce defa denenmiş ve doğruluğu ispatlanmış genel bir gerçeği ifade etmektedir.

Bir insan, geri dönüşü olmayacak sözlerden kaçınmayı ve büyük yeminler etmekten uzak durmayı belki tüm hayatına bedel bir tecrübeyle kazanabilir. Oysa ataların çok önceden ve çok kere tecrübe ettiği ve her defasında gerçekliğini kanıtladığı bu bilgi "*Büyük ye büyük konuşma.*" atasözünde birkaç sözcükle anlatılmaktadır. Bu atasözü diğer Türk yurtlarında

Makedonya'da: "*Büyük lokma yut, büyük söz söyleme.*"

Bulgaristan'da: "*Büyük lokma yut, büyük laf söyleme.*"

Özbekistan'da: "*Katta ye, katta gapırma.*" biçimlerinde söylenmektedir."

Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir; kullanılan sözcükler ve bu sözcüklerin cümle içinde dizilişi klişeleşmiştir. Bu nedenle atasözünü oluşturan sözcüklerin yeri değiştirilemez, yerine bir başka söz konulamaz, ekleme veya çıkarma yapılamaz. Atasözleri toplumun benimsediği genel bir kabul olduğu için kimse bu sözlerle, kendi beğenisine göre yeni biçim ve anlamlar yükleyemez.

Ancak Kıbrıs'ta konuşulan Türkçenin ifade olanakları diğer Türk yurtlarında konuşulan Türkçenin ifade olanaklarından farklıdır. Kurallı cümle, Türkçenin temel özelliği olmasına ve diğer Türk yurtlarında kurallı cümle kullanılmasına rağmen Kıbrıs'ta devrik cümle yapısı kullanılmaktadır.

Bu durum elbette ki atasözlerinin öge dizilişini de etkilemiştir. Kıbrıs'ta atasözleri günlük konuşma diline yaklaşarak ve devrik bir yapıya dönüşerek yaşamıştır. Bu durum devrikleşen atasözünün artık yeni bir atasözü sayılacağı anlamına gelmez. Bu değişimi; coğrafyanın, dil özelliklerinin ve diğer dillerle etkileşimin doğal bir sonucu olarak görmek gerekir.

Örneğin, Türkiye'de "*Başına vur ekmeğini ağzından al.*", "*Kafasına vur ekmeğini elinden al.*", "*Eline vur ekmeğini ağzından al.*" biçimlerinde olan ve haklarını savunamayacak kadar uysal kişilere söylenen bu söz, Kıbrıs'ta aynı anlamıyla fakat devrik söz dizimiyle "*Vur eline al ekmeğini ağzından.*" biçiminde kullanılmaktadır.

Türkiye'de, insanların kendi karakterlerine uygun kişilerle arkadaşlık yaptığını, kişinin arkadaşını bilirse o kişinin de karakterini anlayabileceğimizi ifade eden "*Arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim.*" atasözünün Kıbrıs'taki söylenişine baktığımızda, Kıbrıs'taki biçiminin öge dizilişinin Türkiye'deki öge dizilişinden farklı olduğu görülür. Aynı atasözü, Kıbrıs'ta "*De bana arkadaşını, söyleyeyim sana kim olduğunu.*" biçiminde söylenmektedir. Örnekteki "de" ve "söyleyeyim" sözcükleri, yani eylem bildiren yüklem atasözünün baş kısmına çekilerek daha vurgulu söylenmiştir.

Kıbrıs'ta atasözü ve deyimlerdeki öge dizimi sırası değişirken çoğu kez yüklem veya önemli sözcükler cümlenin baş tarafına çekilmiştir. Vurgulanmak istenen kavram diğer öğelerin önüne geçerek devrik bir çizgisel sıra oluşturmuştur.

Kıbrıs Türklerinin, diğer Türk yurtlarından ayrılarak adaya göç ettirilmeleri ve farklı siyasî/ideolojik politikalarla yönetilmesi, elbette ki dillerinde birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Cümle öğelerinin çizgisel sıralaması değiştiği gibi atasözü ve deyimlerin de çizgisel sıralaması değişmiş ve devrik bir biçim almıştır. Kıbrıs atasözlerinin diğer Türk topluluklarının atasözlerinden farklılaşmasını, bu sürecin doğal bir sonucu olarak görmek gerekir.

Kıbrıs ve diğer Türk dünyasında söylenen atasözlerinin bu benzerliği, bugüne kadar devam eden gelen ortak dil ve kültür değerlerinin hala korunduğunun bir gös-

tergesidir. Farklı bölgelerde farklı şartlarda da olsalar, Türk boylarının ulusal kültür mirasını devamlı olarak yaşattıklarını ve yeni nesillere aktardığını ifade emektedir.

Sözcükler atasözlerinin önemli birer parçasıdır. Atasözlerindeki sözcük dağılışı incelendiğinde o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürü, dünya görüşü bir ayna gibi görülebilir. Atasözlerindeki sözcükler, o toplumun yaşam biçimi, dinsel inançları, diğer uluslarla ilişkileri ve duygu/düşünce dünyası hakkında ipuçları verir.

Kıbrıs atasözleri zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu atasözleri incelediğinde, Kıbrıs Türklerinin; insan, doğa, toplum, din, tarih, yönetim... vb. konulardaki bakış açılarını görmek mümkündür.

Örnek olarak, Kıbrıs bitki varlığında narenciye önemli bir yer tutmaktadır. Buna paralel olarak Kıbrıs atasözlerinde leymon (limon), portakal. gibi meyveler sıkça geçmektedir. “*Sararıp leymon olmak*”, “*limon gibi sararmak*” deyimlerinde ve “*Portakal ağaçta, bu laf buraşta(burada)*” atasözünde bunun örneklerini görmekteyiz.

Kıbrıs’taki hayvan varlığı da diğer coğrafi bölgelerden farklılık göstermektedir. Adada bolca domuz beslendiği için atasözü ve deyimler de ona göre şekillenmiştir. “*Domuzun kuyruğunu mengineye koymuşlar gene doğrulmamış.*” atasözünde olduğu gibi domuz ile ilgili benzetmelerden yararlanılmıştır. Türkiye’de “*katır inadı keçi inadı*” biçiminde kullanılan deyim Kıbrıs’ta “*domuz inadı tutmak*” biçiminde kullanılmaktadır. Bir başka örnek verecek olursak, Türkiye’de “*eşegin kuyruğu gibi ne uzar ne kısalır*” deyimindeki “*eşek*” sözcüğü de yerini Kıbrıs’ta “*domuz*” sözcüğüne bırakmıştır.

“Domuz kuyruğu gibi ne uzar ne kısalır.”

Burada örneksediğimiz bitki ve hayvan varlığı dışında diğer pek çok konuda söylenen atasözlerini incelemek, Kıbrıs kültürü, dili, siyaseti, alışkanlıkları ve yeni nesillerinden beklentileri hakkında veri sağlayacaktır. Renklerden sayılara, mesleklerden nüfusa, tarihten doğaya kadar pek çok bilgiyi atasözleri içinde keşfetmek mümkündür.

3- SONUÇ

Türk dünyasındaki ortak atasözleri, Türklerin ortak tarihlerini, kültürlerini ve öz benliklerinin söze yansımış biçimleridir. Kıbrıs atasözlerini diğer Türk yurtlarında söylenen atasözleriyle karşılaştırdığımızda, biçimsel farklılıklar olmasına kısmen anlamsal birlik ve bütünlüğün olduğunu görmekteyiz. Kıbrıs atasözlerinin varyantları arasındaki ortaklıklar bize gösteriyor ki her türlü bölme, parçalama ve asimilasyon politikalarına rağmen Kıbrıs, diğer Türk topluluklarıyla bağlarını sağlam tutmuş, atasözleriyle gelen tarihi/ulusal mirası yaşatmıştır.

Türk dünyası atasözlerinin konu ve sözcük kadrosu bakımından birbirlerinden farksız görünüm içinde olması onların aynı kaynaktan geldiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Acaroğlu, Türker. Türk Atasözleri, İletişim Yay., İst., 1993
2. Gökçeoğlu, Mustafa. Bildiriler, Gökçeoğlu Yay., Lefkoşa, 2000
3. Gökçeoğlu, Mustafa, Bilmecelerimiz, Gökçeoğlu Yay.
4. Köklügiller, Ahmet. Açıklamalı Atasözleri, ABeCe Yay., İst., 1979
5. İslamoğlu, Mahmut. Kıbrıs Türk Folkloru, Ürün Yay., Ank., 2004
6. Kürenov, Sapar - Gümüş, Muhittin. Türkmen Atasözleri, İletişim Yay., İst., 1993
7. Par, Arif Hikmet. Atasözleri, Gül Mat., İst., 1982
8. Parlatır, İsmail. Atasözleri, Yargı Yay., Ank., 2008
9. Saatçi Suphi. Kerkük Çocuk Folkloru, Fuzulu Yay., İst., 1984
10. Sağlam, Musa Yaşar. Atasözleri, Kaybolan Kültür Mirasımız, Ürün Yay., Ank., 2004
11. Sarıca, Salih, Atasözleri ve özdeyişler, Fil Yay., İst., (Tarihsiz)
12. Soykut, İ. Hilmi. Türk Atalar Sözü Hazinesi, Ülker Yay., İst., 1974
13. Yardımcı, Mehmet. Yazılı Anlatım İlkeleri, Ürün Yay., İzm., 2010.
14. Yardımcı, Mehmet. Makedonya ve Diğer Türk Yurtlarında Söylenen Ortak Atasözleri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1988
15. Yoldaşev İbrahim.-Gümüş Muhittin. Türkmen Atasözleri, Engin Yay., Ank., 1995

ТЕМЫ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ, МОРАЛИ И ЭТИКИ В ТЮРКСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (XI-XII)

ORTA ASIR TÜRK SOYLU HALKLARIN ESERLERİNDEKİ (XI-XII AA)
İNSANİYET, AHLAK VE ETİK KONULARI

THE PROBLEM OF HUMANITY, MORALS AND ETHICS IN LITERARY
HERITAGES OF THE MIDDLE AGES (XI-XII CENTURIES)

Bakıtgul KULCANOVA*

Özet

Orta asırlarda yaşamış Türk soylu halkları gelecek nesil için pek çok miras bırakmıştır. XI-XII. yüzyıllarda Müslüman halklarının “Yükseliş Devri” başlamıştır. Örneğin, Orta Asya’da Karahanlılar devrinden itibaren edebiyat, medeniyet ve güzel sanat hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya, gelişmeye başlamıştır. Türk soylu halklarının tarihî, manevî ve kültürel gelişmesine o devirlerde yaşamış bilim adamları, söz ustaları, düşünürler çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev halkımızın çok eskiden gelen bu tarihî mirasları konusuna değinerek, *“Büyük bir topraklarda kadim zamanlardan yaşayan halkımızın tarihî yaşam kaynağı çok eskilerden başlamıştır. Kendisinin derin kavramı, oluşmuş halk gelenek-adetleri, gelişmiş büyük bir medeniyeti vardır. Belirsizi çok kadim çağlara varmadan, Türki Kağanlığı esnasında yazılmış ve günümüze toplu bi şekilde ulaşan tarihi-kültürel anıtlarımız bile Türk soylu halklarının medeniyetin dünyaya tanıtmaya yeterlidir. Yusuf Balasagun’un “Kutadgu Biligi”, Mahmut Kaşkarlı’nın “Divan-ı Lügat-it Türk”, Hoca Ahmet Yesevî’nin “Danâlık Kitabı”, Ahmet İğuneki’nin “Atabet-ül Hakayık” gibi büyük eserleri, Aristo’dan sonra dünyanın “ikinci öğretmeni” olarak tanınan al-Farabi’nin bol mirasları halkımızın tarihî-kültürel bakımından zenginliğinin bir göstergesidir”* – diyerek bu tarihi eserlerin yeni nesil terbiyesindeki alacağı rolünün büyüklüğüne dikkat etmiştir. Atalarımızın bizlere miras olarak bıraktığı altın mirasları inceleyip, gelecek nesil terbiyesinde faydalanabilmek bütün Türk soylu halkları için büyük bir görevdir. Bu devirlerdeki Türk soylu halklarının kültürel gelişmesini betimleyen çok önemli eserler – Yusuf Balasagun’un “Kutadgu Bilig”(XI yy.) ve Ahmet İğuneki’nin “Atabet-ül Hakayık” (XII yy.). Yusuf Balasagun ve Ahmet İğuneki XI-

* Fakultet mejdunarodnix otnoşeniy KazNU im.alu-Farabi, K.f.n. /KAZAKİSTAN

XII. asırlarda Jetisu bölgesindeki önemli şahıslardır. “Kutadgu Bilig” ve “Atabet-ül Hakayık” eserleri – Türk soylu sözlerle yazılmış hayat düşüncelerinin felsefi görüşüdür. Bu iki eser de didaktik incelemedir. Türk soylu alimlerin hepsi kendi eserlerinde Türk soylu halklarının, Türk soylu toplumlarının birleşmesi, bir devlet olması yolundaki fikirleri söz ettiler. Destanlar anlam bakımından kendi devrindeki siyasi-toplum, ahlakî meselerden de kapsamlı bir şekilde söz ederek, devleti yönetme konusunda da çok değerli fikirleri de meydana getiriyorlar. Eserlerde devleti yöneten beylerden başlayıp, kapı bekçilerine kadar, onların her birinin toplumdaki yeri, etik normları, her türlü toplumsal derecedeki tarafların görevleri ve hizmetlerinin belirtiyor. Devleti nasıl yönetmek lazım, nasıl bir insanla ilişkide bulunmak gerek, insan nasıl yaşamalı vb. meselerden söz ediliyor. Adaleti özlemek, insanlığı öğütlemek – destanların ana konusudur.

Zaman geçtikçe, toplum değişmesine rağmen insan yapısı devamlı tekrarlanır. Bu nedenle de Türk bilim adamlarının söz ettikleri meseleler hangi devrin insanı olmasına bakmayarak her zaman kendi esaslığını, kaybetmemiştir. Destanlarda insanın karakteri, insaniyet, etik ve edep vb. ahlakî meseleler söz edilerek, şairler didaktik üslupta kendinden sonraki nesile nesihat ediyor.

Bu makalemizde halk düşüncesinin gelişme devirlerinde bile ahlak, insaniyet, etik meselelerden söz eden Türklerin toplumdaki ahlakî anlayış ve karakter normlarından bahsetmesi, dünya medeniyetinin altın hazinesine giren – “Kutadgu Bilig” ve “Atabet-ül Hakayık” eserleri o devirde bile Türk halklarının manevî-medenî düşünce derecesinin ne kadar yükseklerde olduğunu göstermeyi amaçladık. Bundan on asır önce söz edilen atalar sözünün günümüze dek kendi esaslığını kaybetmemesine, Türk halklarının ahlakî-etik yapısına, manevî biçimine, çağdaş insan terbiyesine ne kadar katkıda bulunduğuna değinmek istiyoruz.

Anahtar kelimeler: Türk soylu halklar, Atabet-ül Hakayık, Kutadgu Bilig, etik, insanlık, düşünce

Resume

The Turkic people have inherited a great amount of cultural values from turkic ancestors. The “Renaissance” period of the Muslims started in XI-XII centuries, and lots of evidence can be brought forward in this connection. For instance, when Karakhanids ruled in Central Asia, the development of literature, culture and the applied arts reached its peak. A lot of contribution was made by people of wisdom, eloquent people and scientists who lived during these centuries. N. Nazarbaev, the president of the Republic of Kazakhstan has greatly appreciated the true value of the deep-rooted national heritage and said: *“The historical background of our nation goes too far that it has well-established national traditions and customs, well-developed culture. It is not necessary for us to talk about the historical and cultural values, which we inherited from the Turkic khanate, and which demonstrates the Turkic development before the world. The ‘Kutadgu bilig’ of Zh.Balasaghuni, ‘The Turkish Dictionary’ of M.Kashkhari, ‘The Book of Wisdom’ of Kh.A.Yassau,*

A.Iughineki's 'The Gift of Truth' and A.Farabi's wonderful philosophical works are symbols of great history and culture".

The President has also stated the role of these values in educating the new generation. It is the duty of all Turkic people to study these priceless values and popularize it. The two main poems that described the development of Turkic culture of that period are 'Kutadgu bilig' of Zh.balasaghuni (XIc.) and 'Khibat-ul khakaiik' of A.Iughineki (XIIc.). Zh.balasaghuni and A.Iughineki are great personalities that had their own outlooks about the social life. The two well-known works, which were written in Turkish language, are the philosophical monuments about life, both of them are didactic treatises. Both of the Turkic scientists called for the united nation, united state and bright future. The poems give a detailed description of social and political problems of that period; they shared with their ideas on ruling the state. The works described in detail the social roles, ethic norms, functions and duties of any single member of the society. It speaks about the ways to rule the state, the people one should work with and the mode of life. The main plots of the poems are the wish for justice, for humanity.

Time passes, but the nature of a man remains unchanged. Therefore, the problems raised by these wise people remain urgent till now. In this article we wanted to show the role of above mentioned two poems in the development of spiritual and cultural values of people, in introducing the moral and ethic features of the nation to the world, and that the problems raised in the work still remain urgent and needs a close investigation.

Key Words: Peoples of Turkish race, "Atabet-ül Hakayik", "Kutadgu Biliğ", Humanity, thought

Предки тюркских народов оставили своим потомкам богатейшее культурное наследие. XI-XII вв. были «эпохой расцвета» у мусульман. Существует немало доказательств этого факта. Так, в Средней Азии в эпоху караханидов литература, культура, ремесленное искусство достигли небывалого уровня расцвета. XI-XII вв. были новой ступенью в развитии и процветании родного языка и литературы народов Казахстана и Средней Азии (Келимбетов, 1991:134). Выдающиеся фигуры в духовно-культурной, исторической жизни указанного периода, исследователи художественного слова и ученые-языковеды внесли значительный вклад в развитие художественной литературы на тюркском языке. Президент РК Н.А. Назарбаев дал высокую оценку драгоценному наследию нашего народа, уходящему корнями вглубь веков: «... *Исторические корни нашего народа, издревле населяющего бескрайние степи, уходят в глубокую древность. Он имеет свое глубокое познание, сформировавшиеся народные традиции и обряды, развитую высокую культуру. Не всматриваясь в глубину неизвестных древних веков, а обращаясь к культурно-историческим памятникам*

известного нам Тюркского каганата, дошедшим до нас в огромном количестве, понимаешь, что они являются свидетельствами высокоразвитой тюркской цивилизации. Такие великие творения, как «Кутадгу билиг» Юусупа Баласагуни, «Тюркский словарь» Махмуда Кашигари, «Книга мудрости» Ходжи Ахмеда Яссауи, «Акикат сыйы» Ахмеда Югнеки, а также удивительное наследие, освоенное до Второго Учителя Абу Насыра аль-Фараби, представляют собой значительные плоды огромных знаний, великой культуры, истории (Н.А. Назарбаев, 1997: 2). Особое внимание он обратил на огромное воспитательное значение этих памятников для современного человека. Освоение оставленного предками драгоценного наследия, использование для нужд потомков – это общая задача всех тюркских народов. Среди памятников, описывающих высокий уровень культурного развития тюркского народа данного периода – уникальные поэмы Юусупа Баласагуни «Кутадгу билиг» (XI в.) и Ахмеда Югнеки «Хибат-ул хакайик» (XII в.). Ю. Баласагуни и А. Югнеки были видными фигурами в идейно-общественной жизни Жетысу XI-XII веков. Они оказали непосредственное влияние на развитие литературы и науки, философских воззрений исторической эпохи. Поэмы «Кутадгу билиг» и «Хибат-ул хакайик» – философские памятники о жизненной мудрости, написанные тюркскими словами. Оба произведения – дидактические трактаты. Все тюркские ученые в своих трудах проповедовали идеи о путях становления тюркского государства. Стремясь понять место человека и его деятельности в обществе, Баласагуни в своем произведении излагал свои философские идеалы о безупречном обществе (М. Орынбеков, 1995:58). Ученые дали следующую оценку поэмы: «Исключительная ценность поэмы в том, что впервые она написана на тюркском языке и дает обстоятельные ответы на передовые вопросы эпохи» (А. Егеубаев, 1986: 4). «Кутадгу билиг» - это произведение, в котором путем собственных исканий автор дает глубокие ответы на вопросы о здравомыслии, справедливости и счастье. Поэма была написана с целью решения вызванных самой жизнью различных проблем, вопросов об укреплении государственности династии Караханидов, владевшей обширными землями, о том, «какими должны быть внутренние и внешние правила, какими должны быть нормы взаимоотношения между правящим беком и членами общества, какие нужны законы для сохранения государства. Какие же цели преследовал «Акын акынов, Подбирающий слова из бриллиантов» Ахмед Югнеки, создавая свою поэму «Хибат-ул хакайик»? Какие истины озвучил? В поэме, содержащей поучительные примеры для любой эпохи, сотканной из глубоких идей, автор отвечает на вопросы, какими должны быть моральные ценности и нормы поведения в современном автору обществе, как должен жить человек. Он дает читателю завет, наставление, рифмуя в стихах примеры о воспитании, гуманности, культуре. Философские выводы ученых являются плодами одного общества, миропонимания и одной цивилизации. Благодаря общности среды, взрастившей ученых, их идеи созвучны и сходятся в едином русле. В

содержании поэм путем всестороннего анализа и раскрытия общественно-политических вопросов, вопросов морали той эпохи высказываются ценные идеи об управлении государством. В произведениях определяются обязанности и функции как бека, управляющего страной, так и сторожа у ворот, а также различных общественных групп различных уровней, их место в обществе, этические нормы. Они останавливаются на следующих вопросах: Как управлять государством, с какими людьми строить взаимоотношения, как жить человеку? Основная идея поэм – мечта о справедливости, воспитание человечности. И Юусуп, и Ахмед стремились путем определения этических норм сформировать культурных людей идеального общества. «Надменность, горделивость – это недостойные понятия в любом языке» – говорили они, убежденные в том, что исправление поведения каждого человека ведет к улучшению общества в целом. Оба мыслителя начинали свои произведения с обращения к Аллаху, прося его поддержки. Подобное начало поэм – это традиция, которая присуща всем восточным поэтам. Можно предположить, что в произведениях не только Юусупа и Ахмеда, но и других восточных поэтов ощущается влияние Корана и хадисов. Так, Ахмед писал: «Аллах возвышает честь скромного и добродушного, а надменного лишает богатства», «Надо усмирять гнев, прощать человеку его ошибки», «Аллах любит благие дела». На основе завета пророка «Надеешься на добро – будь терпелив» Ахмед создал стихотворные строки. Высказывая идеи о религии, шариате, мыслители-софисты (у Юусупа это видно в образе Огдырмуша) восхваляли религиозную этику, и через нее – этику проживания в обществе. Каждый мыслитель искал свой ответ на важные вопросы, волновавшие общество, в котором он жил. Каждый ученый обращался к вопросам морали, этики, воспитания и обучения, взаимоотношения, взаимопонимания, взаимного уважения людей в обществе, в особенности языковой вежливости. Они приводили поучительные примеры о правилах поведения людей, призывая читателей быть справедливыми, уважительными, благосклонными. Предостерегают от отрицательных качеств. «Живи честно, будь щедрым, не будь скупым, от хорошего – польза, от плохого – вред» – призывают они.

Идет время, меняется общество, но не меняется человеческая суть. Поэтому вопросы, поднятые тюркскими учеными, никогда не утрачивают значение и смысл для человека любой эпохи. Качества, описанные в поэмах, советы и наставления не являются истиной, характерной только для одной эпохи, они дают исчерпывающие ответы на социальные вопросы современности, что свидетельствует о значимости и ценности рассматриваемых произведений.

Из названий, тем поэм видно многообразие рассматриваемых вопросов. Ни один из них не остался без внимания выдающихся ученых того общества. Эти темы были широко затронуты в тюркской литературе и раскрыты на всех уровнях. Назидания ученых поучительны и полезны для людей любой эпохи, так как отрицательные и положительные качества человеческой природы

неизбежно повторяются. Поэты очень точно говорили о недолговечности богатства и карьеры, а доброта, отзывчивость, добрые, благие поступки – вечны. Человечность, гуманность – единственная основная философская категория. Юусуп утверждал: «Добрый человек никогда не стареет» или «Доброта не прерывается, не стареет, Живет она долго, слава ее не меркнет». Ахмед писал: «Совершившему зло отплати добром» или «Украшение характера – доброта». Человечные люди всегда пользуются уважением. Там, где есть воспитанность, всегда благополучие. Он приходит к выводу о том, что любовь – начало человечности. «Настоящий признак человечности – человечность» (Юусуп). «Проявляют к тебе милосердие – будь любезен и ты, прояви милость» (Ахмед).

Юусуп Баласагуни, мечтающий о справедливом обществе, в своем творении опирался на четырех героев: Кунтуды – справедливость, Айтолды – счастье, Огдулмыш – здравомыслие, Огдурмыш – неприхотливость. Эти четыре качества были основополагающими в этической концепции Баласагуни. Другие категории и понятия гуманности дополняют их. Настоящее счастье он ищет в человечности, справедливости и знании. «Человеку, сделавшему тебе плохо, отплати добром. Усвой это основательно. Это начало человечности» или «Мужчиной считай человеческого», – говорил Ахмед. «Мужчина с добрым именем «окружен» благодарностью», – писал Юусуп Баласагуни напоминает о большой роли воспитания в семье для формирования высоких моральных качеств и гуманности у детей. Высота моральных качеств родителей оказывает мощное воздействие на формирование Человека (с большой буквы) в обществе. Родители должны прививать детям уважение к традиции, к святым вещам. Помогают понять традиционную этику. Формирование моральных качеств человека – основная задача воспитания и обучения, которые измеряются качественным знанием и учтивостью, почтительностью. Только обучаясь люди совершенствуют свой ум и повышают рассудительность. В основе формирования здравомыслящего человека лежит знание. Автор призывает брать пример с человека с высокими моральными качествами, всесторонне совершенствующегося, обладающего большими знаниями, аккуратного в своих действиях и поступках. Знание, воспитание, умение вести себя достойно приносят с собой рассудительность, духовное и моральное созревание. В этих произведениях высказываются суждения о честности в отношениях, о разных видах характера, даются моральные понятия о том, к чему стремиться и чего следует избегать. Дидактические наставления, высказанные в поэмах, сыграли большую роль в формировании этико-эстетических взглядов последующих поколений людей. У Ахмеда Югнеки находим такие слова: «У человека благородного происхождения приятный характер», «Приятный нрав поневоле вызывает симпатию», «Став правителем, не сбивайся с пути, Носишь атлас, не забывай о хлопке», «Зло не связано с добрым делом, Стремясь к добру, не делай зла, Сажая колючки, не соберешь виноград». Или у Юусупа Баласагуни: «От добра – польза. Приноси пользу в своей жизни»,

«Не уставай словами и делами приносить пользу». Он считал, что человек, особенно правитель, может быть примером для народа благодаря добрым делам, соблюдению норм морали. Особенно он призывал правителей избавиться от «рабской морали». Богатство непостоянно, постоянно лишь добро, сделанное для людей, человечность.

Говоря о необходимости и господстве стабильности, гармонии, изобилии и справедливых законов в государстве, Баласагуни отмечал место людей в обществе в связи с выполняемой функцией, общественным положением, описал взаимоотношения различных социальных групп. Он дал свои ответы на вопросы том, какие с кем строить взаимоотношения, где чье место. Он касается как проблемы воспитания ребенка, взаимоотношения в каждой социальной группе, так и вопросов приглашения гостей, похода в гости, этики принятия пищи. Из всего этого видна глубина этической концепции мыслителя, а также то, что основы многих правил, применяемых в жизни человека, были оставлены нашими тюркскими предками. Поэт Югнеки, язык которого изящен, вначале также хвалил Аллаха, затем останавливался на таких вопросах, как невежество и знание, бренность, изменчивость бытия, различные качества человеческой природы.

Оба ученых воспевали в своих трудах различные виды вежливости, этики и особое внимание обращали на речевую этику. Ей посвятили целый раздел. «Главное искусство – красноречие» – так оценивал наш народ силу языка, он давно понял силу, достоинство владения языком, придавал большое значение тому, чтобы культура речи, языковая вежливость были на высоком уровне. «Язык – это грозный лев, стерегущий двери. Заеваешься – проглотит тебя целиком» (Ю. Баласагунский (превод С.Н. Иванова), 1983: 42. 164-бейт) или «Попридержи язык – останешься с зубами. Говори меньше. Будешь следить за языком – останешься невредим. Неуместно сказанное языком лишает зубов» (А. Югнеки (превод Б.Сагындыкулы), 1985: 17. 149-150 бейт) – своим потомкам они оставили много суждений на основе различных примеров. Заповеди ученых о морали, этике, человечности, вежливости играют огромную роль в формировании современной ЛИЧНОСТИ.

Ученые Средневековья Ж.Баласагуни и А. Югнеки на протяжении многих веков считаются образцом не только для тюркского народа, но и для всего человечества. В их творениях «Кутадгу билик» и «Хибат-ул хакайик» представлены примеры, наставления, затронуты вопросы морали, человечности, этики в эпоху, считавшуюся периодом незрелости народного сознания. Они создали моральные понятия и нормы поведения человека в тюркском обществе и тем самым были внесены в золотой фонд мировой культуры. Эти поэмы уже в то время подняли на высокий уровень духовность, культуру, сознание тюркских народов. Поэмы – духовная основа всех тюркских народов. Доказательством этому служит то, что слова, сказанные нашими предками 10 веков назад, прошли через века, не утратив своей актуальности, оставаясь жизнеспособными, актуальными. В них узнаются морально-этическая основа, духовные черты тюркского народа.

Кроме того, они вносят огромный вклад в воспитание современного человека.

Источники

1. Егеубаев А. Құтты білік. Алматы . Жазушы, 1986 ж.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Ана тілі, 1991 ж.
3. Қашқари Махмұт. Түрік сөздігі. Алматы қ. «Хант» баспасы, 1997 ж.
4. Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. Алматы, 2001 ж.
5. Орынбеков М. Қазақ даласының ойшылдары. Алматы қ. Ғылым, 1995 ж.
6. Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хақайық» – XII ғасыр ескерткіші. Алматы 2002 ж.

METOPHORICAL SOMATIC PHRASEOLOGY

METAFORİK SOMATİK FRAZEOLJİ

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ СОМАТИЧЕСКАЯ ФРАЗАЛОГИЯ

Aziza Hüseynqızı HACIYEVA *

Summary

Somatic phraseology has the meaning of all set-expressions of a language with somatic elements. Somatic elements are the words which is known as parts of body. Somatic phraseology consists of set-expressions with somatic element, therefore they are different from words, even from compound words. Words have several structural forms, but in somatic phraseology only one of the components has all the forms of the paradigm of the part of speech it belongs to.

Key words: somatic, metaphoric, set-expression, phraseological fusion.

Özet

Somatik frazeoloji dilde somatik elementlerle işlenen değişmez birleşiklerdir. Somatik elementler beden uzuvları manasındadır. Somatik frazeoloji sözlerden ve hatta birleşik sözlerden farklı terimdir. Sözler muhtelif formaya malik olur, somatik frazeolojide ise yalnız bir taraf mahsus olduğu nutuk hislerinin paradigmaları bütün formalara malik olur.

Anahtar kelimeler: beden uzuvları ile ilgili sözler, benzetme manalı mecazi anlam, değişmez birleşik, frazeoloji kavuşma

Somatic phraseology has the meaning of all set-expressions of a language with somatic elements. Somatic elements are the words which is known as parts of body. Somatic phraseology consists of set-expressions with somatic element, therefore they are different from words, even from compound words. Words have several structural forms, but in somatic phraseology only one of the components has all the forms of the paradigm of the part of speech it belongs to. E.g. *to laugh one's*

* Baku Azerbaijan University of Languages/AZERBAIJAN

head off, laughed one's head off, will laugh one's head off, laughing one's head off, etc. and the rest of the components do not change their form.

Somatic phraseology is divided into three groups according to the classification of academician V.V. Vinogradov: somatic phraseological combination, somatic phraseological unities, and somatic phraseological fusions.

Somatic phraseological units are often called traditional, because it is usually impossible to account logically for the combination of particular words. It can be explained only on the basis of tradition. E.g.

to skin the lamb (but not to skin the sheep).

In somatic phraseological combinations words retain their full semantic independence in spite of their being limited in their combinative power, E.g.

to hit the bird in the eye (but not to hit the bird in the mouth), albatross around one's neck (but not albatross around one's finger).

In somatic phraseological unities the meaning of the whole word combination is not the sum of the meanings of its components, but it is based on them and the meaning of the whole can be inferred from the image that underlies the whole expression, e.g.

fish begins to stink at the head; one cannot make a silk purse of sow's ear; to have one's heart in one's boots; to have one's heart in the right place; to wear one's heart on one's sleeve, etc.

Somatic phraseological unities are often synonyms of words, e.g.

to get the right sow by the ear (to decide), to pull one's leg (to deceive), etc.

Somatic phraseological unities are word-groups with a completely changed meaning, that is the meaning of the unit does not correspond to the meanings of its constituent parts. They are motivated unities or putting it another way, the meaning of the whole unit can be deduced from the meanings of the constituent parts; the metaphor, on which the shift of meaning is based, is clear and transparent. E.g.

to lose one's head (to be at a loss what to do); to lose one's heart to smb. (to fall in love); to look at a gift horse in the mouth (to examine of all kinds of a present critically), etc.

In somatic phraseological fusions the meaning of the whole word combination can not be derived from the meaning of its components. They are the most idiomatic of all kinds of somatic phraseological units. Somatic phraseological idioms are called the most picturesque, colourful and expressive part of the language's vocabulary

And what a variety of odd images, figures and personalities one finds in this amazing picture gallery: *green-eyed monsters* (jealousy); *wear one's heart on one's sleeve or having it in their mouth* (to expose so that, everyone knows one's most intimate feelings). The origin of the phrase is in a passage in Othello where Yago says:

"...tis not long after

But I will wear my heart upon my sleeve

For daws to peck at" (Othello, act 1, sc.1)

Sometimes the scholars seem not to know whether the leading component of these somatic phraseological unit is expressed by a verb or a noun, e.g.

neck or crop (entirely, altogether, thoroughly), as in:

He was thrown out neck and crop.

The metaphor in these units may seem far-fetched to skeptical minds and yet it applies reflects a very important feature of the linguistic phenomenon under discussion. The linguists are guided by psychological consideration and has to go by the type of association at work in the transfer of the name of one object to another and different one, he will observe that the most frequent transfers are based on associations of similarity. This type of transfer are well-known as figures of speech "metaphor" (Gr.metaphor < meta "change" and pherein "bear").

A metaphore is a transfer of a name based on the association of similarity. It is a hidden comparison. It presents a method of description which likens one thing to another by referring to it as if it were some one another. E.g.

a green eyed monster (jealousy), turn up one's nose at something (to despise), to keep one's ear to the ground (listen and watch out for signs a t future events), bat an eyelid (show no surprise, excitement), etc.

The meanings of these examples show that they come of a purposeful momentary transfer of a name from one object to another belonging to a different sphere of reality.

Metaphore must be borne in mind that the object has another name. The relationship of the direct denotative meaning of the word and the meaning, it has in a particular literary context, is based on similarity of some features in the objects compared.

In a linguistic metaphor, especially when it is dead, as a result of long usage, the comparison is completely forgotten and the thing named often has no other name. There may be a transitory stages: E.g. *a bottleneck* (any thing obstructing an even flow of work) is not *a neck* and does not belong to a bottle. The transfer is possible due to the fact that there are some common features in the narrow top part of the bottle, a narrow outlet for road traffic and so on.

The drawing of sharp demarkation lines between a dead metaphor and one that is alive in the speaker's mind is here impossible.

H. Paul points out, that metaphors may be based upon very different types of similarity, for instance, the similarity of shape: *head of a cabbage, the teeth of a saw, etc.* This similarity of shape may be supported by a similarity of function. The transferred meaning is easily recognized from the context: *the head of the school, foot of the mountain, the leg of the table* and so on are linguistic metaphors and

every philologist must be acquainted with it, even if he doesn't accept it as the best possible grouping.

Numerous cases of metaphoric transfer are based upon the somatic phraseological units as well, such as: *to keep one's head calm (cold, cool)* means to remain calm, but when we say *to lose one's head*, it means to be panic and do something foolish. *To pay through the nose* is to pay a very high price for something, but if we say *to turn up one's nose at something*, it means not to like, dislike something.. *To be all-ears* means to listen very attentively, but *to keep one's ear on the ground* means to listen and watch out for signs of future events. *To have a sweet tooth* is to have a taste for sweet food; *to stick one's neck out* is to do something risky or dangerous; *to be high handed* is to behave in a superior fashion; *to lend somebody a hand* is to help somebody; *to have a finger in a pie* means to be involved in a lot of different projects; *to have green fingers* means to be very good at gardening, etc.

Most participants of the carnival, if we accept the metaphor "wear masks" are disguised at something or somebody else or dropping metaphors, word-groups known as somatic phraseological units or idioms are characterized by a double sense.

The current meanings of the constituent words build up a certain picture, but the actual meaning of the whole unit has a little or nothing to do with that picture in itself creating an entirely new image. So, albatross around one's neck mentioned above is actually not an albatross alive, but a dead bird around the person who had killed it in the ship, and as he had to be punished the dead bird was put around that person's neck.

Sometimes little children often misunderstand somatic phraseological units. E.g. *"You must be pretty strong" said Willie, aged six, to the young widow who had come to call on his mother.*

"Strong? What makes you think so?"

"Dady said you can wrap any man in town around your little finger".

Sometimes somatic phraseological units are partly changed by writers for stylistic purposes. A part of the units is used instead of the whole or some components are replaced by other words. But the meaning of the whole unit is always preserved. It is understood by the reader, because the somatic phraseological units are well-known.

All somatic phraseological units with the exception of some international ones, have a purely national character and therefore their translation is difficult.

LITERATURE

1. Arnold I.V. The English Word, M., 1986.
2. Каменецкайте Т.А., Синонимы в английской фразеологии, М., 1971.
3. Hacıyev T.I. The History of Azerbaijani Literary Language, Baku, 1987.

4. Hajiyeve A.H. Somatic phraseological Combinations in Differentsystemed Languages, Baku, 2007.
5. Hajiyeve A.K. A Dictionary of Zoometaphorizm in English and Azerbaijani Languages, Baku, 2004.
6. Hajiyeve A.H. A Dictionary of Somatic Phraseological Combinations in English and Azerbaijani Languages, Baku, 2006.
7. Hajiyeve A.H. English Phraseology, Baku, 2009.
8. Hajiyeve A.H., Najafli E.B., English Lexicology, Baku, 2010.
9. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
10. Василева И.В., Китеменко И.А., Laugh and Learn to Speak, L., 1970.

AZERBAIJAN PETROLÜNÜN TARİHİNDE HAYDAR ALİYEV ZİRVESİ

HAYDAR ALİYEV'S HEIGHT IN THE AZERBAIJAN OIL HISTORY

ГАЙДАР АЛИЕВСКАЯ ВЕРШИНА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НЕФТИ

Ayaz Vasimoğlu MEMMEDALİYEV *

Özet

Azerbaycanın ekonomik hayatında önemli fonksiyona sahip zengin petrol yatakları Rusya'dan sonra UİS arasında jeoloji-keşif işlerinin yürütülmesi ve gerçekleştirilmesinde rolü büyüktür. SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan devletimizin regionda jeosiyasi vaziyeti çok değişmiş, Azerbaycan, Rusya, ABD, Büyük Britanya, Türkiye ve İran gibi süper devletlerin jeosiyasi ilgilerinin merkezinde olmuştur.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, petrol, UİS, jeosiyasi, jeoloji-keşif

Summary

The oil wealth played and is still playing an enormous role in the Azerbaijan destiny which has the most significant exploring reserves among the UIS after Russia. After the USSR collapse and formation of independent states the geopolitical situation in the region has considerably changed. Azerbaijan has been in the centre of geopolitical interests of regional and super states: Russia, the USA, Great Britain, Turkey and Iran.

At present Azerbaijan owning exploring oil reserves about 4 billion tons (80 percent of them are sea deposits), together with Kazakhstan and Turkmenistan can form the third in the world scale the oil-extracting region after the Siberia and Persian gulf (total sea deposits in the Caspian Sea region reach 10 billion tons of oil

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi/AZERBAIJAN

and 6 billion m² of gas). Therefore, the republic can become as the strongest regional economical, so political state.

Key words: Azerbaijan, oil, UIS, geopolitical, exploring reserves.

Uluslararası ilişkilerin gelişmesini her zaman etkileyen petrol uğruna verilen mücadele son onyıllıklarda uluslararası ilişkilerde daha önemli etkene çevrilmiştir. Petrol sorunu donyanın en zor ve karmaşık meselelerinden biridir. Bilimsel ve teknik gelişim petrolün dünya enerji alanında denge unsuruna çevrilmesini hızlandırmıştır.

Azerbaycan petrol sanayisi dünya enerji pazarının vazgeçilmez unsurudur. Azerbaycan enerji kaynaklarının uluslararası ticaretinin formalaşmasında her zaman aktiftir. Ülkemizin petrolünün asıl satış pazarları Batı Avrupa ülkeleridir. Bu ülkelerin petrol ihtiyaçlarının Azerbaycan'ın kaynakları ile karşılanması faizi giderek artırmaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan'ın coğrafi konumu ona Avrasya hudutlarında enerji rezervlerinin taşınmasında özel önem veriyor. Azerbaycan'ın petrol sanayisinin jeopolitik önemi sadece ülke ekonomisi değil, hem de dünya enerji sahasının gelişimi sürecinde önemli unsurdur.

Azerbaycan'ın en önemli yeraltı serveti sayılan petrol ve doğalgaz rezervleri ülke arazisinin yaklaşık 70%-de bulunmaktadır (5,8). Bir asrı aşkın dönemde sanayi usulü ile petrol üretilen Azerbaycan'da en önemli petrol ve doğalgaz yatakları Hazar denizinde ve Abşeron yarımadasındadır. Şimdiye kadar ülke petrolünün beşte ikisi, doğalgazın ise beşte biri çıkarılmıştır.

Azerbaycan petrol sanayisi 150 yıllık tarihi boyunca büyük gelişim göstermiştir. Ancak Azerbaycan halkı yalnız XX yüzyılın sonlarında bağımsızlık kazandıktan sonra bu servetlerden tam yararlanmak fırsatı kazanmıştır. Bütün dünyada petrol saltanatı gibi bilinen Azerbaycan'da "siyah altın" eski zamanlardan üretilmeğe başlanmıştır. Tarihçilerin araştırmaları neticesinde malum olmuştur ki, milattan önce VII-VI yüzyıllarda Abşeron yarımadasında petrol üretilmiştir (2,4). Azerbaycan'ın petrol ve doğalgazını ise dünyada ilk kez 1386 yılında ordinarius profesör Q.İ. Qessi bilimsel olarak analiz etmiş ve onun içeriğini belirlemiştir. Profesör K.V. Kostrin ise kendi araştırmalarında dünyada yaşam alanında doğalgazdan ilk kez azerbaycanlıların yararlandığını tespit etmiştir. Azerbaycan petrolünün sanayi yöntemi ile üretimine XIX yüzyılın ortalarında başlanmıştır. 1848 yılında Bakü'de, Bibiheybet yatağında kazılan kuyudan çıkan petrol Azerbaycan'da "siyah altının" sanayi yöntemi ile üretilmesinin temelini koymuştur. 1899 yılına gelindiğinde Azerbaycan petrol üretimi ve imalı üzre dünyada birinci yeri tutmuş, dünya petrol üretiminin yarısını oluşturmıştır. 1901-ci yılda Azerbaycan'da 671.2 milyon pud (10 mlyn. ton) neft üretilmiştir. Bu, Rusyada üretilen petrolün 97.7%-sini, dünyada üretilen petrolün ise 51%-ni oluştuyordu (5,9).

XIX yüzyılın 70-li yıllarından itibaren Azerbaycan petrol sanayisine yabancı yatırımın güçlü akını başlamıştır. Petrol sanayisinin gelişimi yerli girişimci nesil

yetiřtirmiřtir. Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şemsi Esedullayev ve diğerkleri kendi kabiliyet, yetenek ve çalışkanlıkları sayesinde büyük petrol üreticileri olmuş, halkın, milletin refahı için büyük faaliyetler göstermişler.

İkinci Dünya savaşı yıllarında Sovyetler Birliğinde üretilen petrolün 75%-ini karşılayan Azerbaycan cephenin yakıt ihtiyacını karşılayarak alman faşizmi üzerindeki zaferde büyük rol almıştır (8,29).

1949 yılında açık denizde, Bakü'den 100 kilometre uzakta, o zamanlar için nadir sayılan Neft taşlarında çıkan petrolden denizde petrol üretiminin yeni aşamasının başlangıcı koyulmuştur. Azerbaycan dünyada ilk kez açık denizde petrol üretmeye başlamıştır.

XX yüzyılın 70-80-li yılları Azerbaycan petrol sanayisinin büyük başarılarla anılarak kendi gelişimi, lojistik desteğinin güçlenmesi yılları olmuştur. O yıllarda ülkemizin petrol sanayisinin bütün başarıları Azerbaycan'a önderlik etmiş Haydar Aliyev'le bağlıdır. Bu yıllar Azerbaycan petrol sanayicileri tarafından denizin derinliklerinin benimsenmesi ile farklanmıştır. İşte bu dönemde alınan tedbirler sayesinde petrol sanayisi güçlenmiş ve onun geniş altyapısı yaranmıştır. Azerbaycan'da deniz yataklarında petrol üretimi için cihazlar, denizdeki inşaat işlerini yürütmek için özel gemiler, teknik donanım getirilmiş, Bakü deniz özülleri fabrikası gibi büyük strateji üretim mekanları yapılmıştır. Bununla birlikte, petrol imalı, petrol-kimya sanayisi ve petrol makineleri üretiminde büyük gelişmeler olmuştur.

70-li yılların başlarından itibaren Hazar denizinde planlı olarak jeoloji-keşif işlerinin yürütülmesi ve gerçekleştirilmesi de Haydar Aliyev'in eşsiz tarihi hizmetlerindendir. Bu gün rahatlıkla diye biliriz ki, Haydar Aliyev'in bu yıllarda ülkenin hayatının bütün alanlarında olduğu gibi petrol sanayisinde de yaptıkları onun uzak görüşlü planlarının – Azerbaycan'ı "Asrın mukavelesi"ne, yani milletimizin bağımsızlığına ve refahına ulaştıran amaçlarının esasını oluştuyordu (6,32).

Bağımsızlık tarihimizin ilk yıllarında petrol ve doğalgaz üretiminin artması ülkenin gelecek ekonomik ve sosyal zorlukların giderilmesinin önemli unsurlardan biri gibi görülüyordu. Bu durumda parasal destek sıkıntısı sebebi ile yabancı şirket ve yatırımcıların ülkeye gelmesi stratejik zaruret olmuştu. Fakat, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı işgalci siyaseti ile birlikte, ülkeyi saran iç çekişmeler, istikrarsızlık ve kargaşa batılı petrol şirketlerini tedirgin etdi. Aynı zamanda yapılan görüşmelerde Azerbaycan'ın ekonomik çıkarları yeterince dikkate alınmıyordu.

Azerbaycan petrolüne ilgi gösteren yabancı petrol şirketleri ile 80-li yılların sonlarından itibaren yapılan görüşmeler 1993 yılının baharında sona ermek üzereydi. Bu dönemde yapılacak anlaşma milletin menfaatini dikkate almamakla birlikte ülkenin değerlerini yok ederek ekonomiye büyük darbe vuracaktı.

1993-cü yılda Haydar Aliyev'in hakimiyete gelmesi Azerbaycan'ın politik ve ekonomik hayatında önemli değişikliklerin başlangıcı oldu. Petrol anlaşmaları müzakerelerine yeniden başlandı ve sonuçta uzun süren müzakerelerden sonra Azerbaycan'ın çıkarlarına uygun anlaşma şartları elde edildi (7,17).

20 Eylül 1994-cü yılda Bakü “Gülüstan” sarayında 7 yabancı ülkeyi temsil eden uluslararası şirketlerle Azerbaycan Devlet Neft Şirketi Hazar denizinin Azerbaycana ait kısmındaki Azeri, Çırac ve Güneşli yataklarındaki petrol yataklarının birlikte çalışılması ve Neft Hasilatının Pay Bölğüsü hakkında Saziş imzalandı. Bu 30 yıllık mükaveleye göre 4.6 milyar barel (620 milyon ton) petrol ve karşılıksız olarak Azerbaycan’ın payına düşen 3.5 trilyon küb fut (99 milyar metre küb) doğalgaz üretilcekti. Mükavele yatırımı 10-12 milyar ABD doları idi. Azerbaycan’ın bağımsızlık kazandıktan sonra yaptığı bu en büyük uluslararası mukavele “Asrın mukavelesi” olarak biliniyor. Mukavele Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi tarafından onaylanarak kanunlaştıktan sonra 21 Aralık 1994 yılında gerçekleştirilmek üzere Azerbaycan Beynelhalk Ameliyyat Şirketi (ABAŞ) kuruldu. ABAŞ-ın ortakları –BP (Büyük Britaniya), Yunokal (ABD), LUKOyl (Rusiya), Statoyl (Norveç), Ekson (ABD), TPAO (Türkiye), Pennzoyl (ABD), İtoçu (Japonya), Remko (Büyük Britaniya) ve Delta Oyl and Amereda Hess (Suudiye Arabistan) şirketleri ARDNŞ (Azerbaycan Respublikası Devlet Neft Şirketi) ile birlikte faaliyete başladı. Halen ABAŞ-ın işlerini BP yönetiyor (4).

“Asrın mukavelesi” olarak bilinen ve bütün dünyada meşhur olan bu sözleşmenin imzalanması ve onun gerçekleşmesi bağımsız Azerbaycan’ın ekonomik gelişimini oluşturan ve büyük siyasetçi Haydar Aliyev tarafından hazırlanmış petrol stratejisinin somut örneğidir.

Azerbaycan’ın “Asrın mukavelesi”nden başlayan yolu hakkında Haydar Aliyev şöyle demişti: “1994-cü yıldan Azerbaycan devleti kendisinin petrol stratejisini gerçekleştiriyor ve bu stratejinin de asıl anlamı, temel ilkeleri Azerbaycan’ın zengin doğal kaynaklarından olan petrol ve doğalgazdan Azerbaycan halkının rifahı için daha verimli yararlanmaktan ibarettir”. Geçen süre zarfında Haydar Aliyev’in bizzat katılımı ile Bakü’de, aynı zamanda dünyanın önemli başkentleri Vaşington, Moskova, Londra, Parisin saraylarında yabancı ülkelerin petrol şirketleri ile 23 petrol anlaşması yapıldı. Bu gün o sözleşmelerin gerçekleştirilmesinde dünyanın 14 ülkesinin 32 petrol şirketi faaliyet gösteriyor. Bu sözleşmelerde Azerbaycan’ın petrol-doğalgaz sanayisine yaklaşık olarak 60 milyar ABD doları hacminde yatırım yapılması öngörülüyor.

6 Haziran 2006-cı yılda Bakü’de 13-cü “Hazar’ın petrol ve doğalgazı-2006” Uluslararası sergi konferansında konuşma yapan Azerbaycan’ın cumhurbaşkanı İ.Aliyev şimdiye kadar Azerbaycan’ın petrol ve doğalgaz yataklarının işlenmesine 20 milyar dolardan çok yatırım yapıldığını bildirdi. Gelecek 20 yılda dünya petrol pazarında petrolün varilinin 50 dolar olacağı takdirde Azerbaycan 140 milyar dolar kazanacaktır (10).

Halen Azerbaycan’ın bütün kategorilerde karbohidrojen ihtiyatları 4 milyar tondan fazladır. Buna göre Azerbaycan dünyanın en büyük nef bölgelerinden biridir.

1995-1996 yıllarında modern uluslararası standartlara uygun altyapı oluşturulduktan sonra ABAŞ İlk Neft Projesini gerçekleştirmeye başladı. Aynı proje bağlamında Hazar denizinde “Çırac-1” yaşayış ve sondaj platformu kuruldu. “Çı-

rak-1”den kıyı şeridine kadar 175 km uzunluğunda sualtı petrol hattı, Neft Daşlarına 50 km uzunluğunda sualtı doğalgaz hattı çekildi, Sengeçal’da ve Supsa’da (Gürcistan) büyük petrol terminalleri yapıldı, Bakü’den Novorossiysk’e kadar Şimal Boru Kemerı onarıldı, Hazar denizi ile Karadeniz birleştiren yeni Qerb İhrac Boru Kemerı hattı yaratıldı. Sengeçal terminali Hazar denizi kıyısında yerleşir. Burada toplam hacmi 100 bin metre kübden fazla olan dört depo mevcuttur. Terminal ham petrolü ölçmek ve ihrac boru hatlarına pompalamak için özel cihazlarla teçhiz edilmiştir.

“Çırak-1” sondaj ve yaşayış platformu Hazar denizinde kıyıdan 120 km doğudadır. Burada derinlik 120 metre kadardır. Platformda 110 kişilik heyet çalışıp yaşayabilir. Platformda günlük 135 bin barel petrol üretmek öngörülmüyor.

7 Kasım 1997-de Çırak yatağından ilk petrol çıkarılmağa başladı ve bu büyük olay 12 Kasım’da ulusal bayram gibi kutlandı. “Çırak”dan üretilen petrol Şimal ve Qerb İhrac hatları ile taşındı (1).

Şimal İhrac Boru Kemerı Sengeçal terminali ile Rusiya’nın Karadeniz kıyısındaki Novorossiysk limanını birleştirmektedir. Bakü-Novorossiysk petrol hattının uzunluğu 1330 km, Azerbaycan sınırlarındaki uzunluğu ise 231 km, borunun çapı 720 mm-dir.

18 Şubat 1996-da Moskova’da Azerbaycan petrolünün RF topraklarından geçmekle Karadeniz Novorossiysk limanının aktarılması hakkında sözleşme imzalandı. ABEŞ, ARDNŞ ve Transneft arasında imzalanan sözleşmede petrolün Novorossiysk limanına kadar taşınmasını öngören bütün yasal ve lojistik altyapı oluşturulmuştur (2,65). Rusiya bu sözleşmede kendi konumunu netleştirerek sözleşmenin 2-ci fıkrasında kabul etmiştir ki, Azerbaycan petrolünün sahibi deydirdir ve Azerbaycan petrolünün mülkiyet hakkı üreticiye aittir. Bu Azerbaycan’ın “Yeni petrol stratejisi”nin kazandığı önemli başarısı olarak görülmelidir. Bu sözleşmenin koşullarına göre 25 Ekim 1997-den itibaren Azerbaycan petrolü kuzey boru hattı ile dünya pazarına çıkarılmış oldu.

24 Mart 1998-de yatırımcılar Novorossiysk limanından Azerbaycan petrolü yüklü ilk gemiyi dünya pazarına çıkardılar. 1997 yılından 2005 yılının sonuna kadar olan sürede petrol hattı ile 13,1 milyon ton petrol ARDNŞ tarafından ihrac edildi. Petrol boru hattı ile naklolan petrol Rusiya topraklarına Transneft ŞŞ-nin boru hattında Rusiya petrolü ile karışarak Novorossiysk limanından Urals ham petrolü markası adı altında satılıyor. Urals ham petrolünün bazı özellikleri şöyledir: API sıklığı 30,4-31,85, Sıklık (20 C, G/cm küp) 0,8701-0,8623, kükürtün oranı - 1,8% kadardır.

Bakü-Novorossiysk hattı ile hap petrolün ihracı aşağıda gösterilmiştir:

2006: ARDNŞ – 1,172,483.0 ton, ABAŞ – 3,227,063.6 ton.

2007: ARDNŞ – 1,228,728.8 ton, ABAŞ – 999,983.5 ton.

2008 yılının Ocak-Mart aylarında 249,166.1 ton.

2006 yılında Novorossiysk limanından yüklenen ARDNŞ petrolü İtalya, İsrail, Türkiye, Fransa, Romanya, İspanya ve başka ülkelere ihrac olunmuştur. 2007 yılında ise Türkiye, Hırvatistan, Romanya, İspanya, ve Ukrayna'ya ihrac edilmiştir.

Azerbaycan petrol stratejisinin önemli unsurlarından biri de petrol hatlarının alternatiflerine sahip olmaktır. Petrol hatlarının alternatifliyi Azerbaycan'ın her hangi bir ülkeye ekonomik bağımlılığını aradan kaldırmakla birlikte ülkenin milli çıkarlarına da uygundur. 8 Mart 1996-da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Gürcistan Cumhurbaşkanı E. Şevardnadze Tiflis'de Bakü-Supsa petrol hattı konusunda anlaşma yaptılar. ABAŞ, ARDNŞ ve Gürcistan devleti arasında bağlanmış sözleşmede Azerbaycan Azeri, Çirak ve Güneşli yataklarından çıkan Azerbaycan petrolünün aktarılmasını Bakü-Supsa petrol hattı ile yapılması öngörü-lüyordu. Batıya doğru uzanan Bakü-Supsa petrol hattının uzunluğu 837 km, çapı 530 mm-dir. 1999-cu yıldan 2005-ci yılın başlarına kadar her iki hatla 48,7 milyon ton petrol aktarılmış ve dünya pazarına çıkarılmıştır.

17 Nisan 1999-da bağımsız Azerbaycan tarihinde önemli bir olay da oldu. Azerbaycan Cumhuriyetinin Başkanı Haydar Aliyev, Gürcistan Cumhuriyetinin Başkanı Eduard Şevardnadze ve Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçmanın katılımı ile Bakü-Supsa petrol hattı ve Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki Supsa limanından dünya pazarına ihracına başlanmış ve ilk kez Azerbaycan petrolü kuzeye değil, batıya yönelmiştir. Bu hattın önemi Azerbaycan petrolünün "Azeri light" markası ile dünya pazarına çıkmasıdır. Bununla birlikte hattın başka bir özelliği petrolün Supsa'ya Novorossiysk'e kısmen daha uzun aktarılmasıdır. Petrolün Novorossiysk'e aktarılmasının tonu 15,67, Supsa'ya aktarılması ise 13,14 ABD dolarıdır. Batı İhrac Boru Hattı Sengeçal terminali ile ABAŞ-ın Gürcistan'da, Karadeniz kıyısındaki Supsa terminalini birleştiriyor. Topşam uzunluğu 830 km olan hatla yıllık 5 milyon tondan fazla ham petrol aktarılmaktadır. Supsa terminalinde toplam hacmi 150 bin km olan dörd depo bulunmaktadır. Denizaltı boru hattı ağı ve kıyıda 3 km uzakta yüzen yükleme kurgusu dahil gemileri yüklemek için alt-yapı oluşturulmuştur.

1999 yılının Nisan ayında resmi açılışı yapılan Qerb İhrac boru Hattı'nın çalışmasıyla Azerbaycan petrolünün dünya pazarında gerçek değerinin tespit olunması fırsatı yarandı. Dünya pazarında "Azeri light" markası olarak bilinen Azerbaycan petrolü yüksek kaliteli petrol olarak satılmaktadır. Azeri Light petrolü hafif azkükürtlü ham petrol çeşididir. Azeri Light ham petrolünün sıklığı – 0,852, API sıklığı - 35, kükürt oranı – 0,14%-dür.

Bakü-Supsa hattı güzergahı üzere işlenmemiş petrolün taşınmasıyla ilgili aşağıdaki bilgi önem arz ediyor:

2006 yılında: ARDNŞ- 1,154,615.1 ton, ABAŞ- 4,455, 190,4 ton.

2007 yılında ARDNŞ- 0,0 ton, ABAŞ- 49,174.6 ton.

2008 yılının Ocak-Mayıs aylarında Bakü-Supsa hattıyla petrol ihraç edilmiştir.

1999 yılının Ekim ayında Azerbaycan Cumhuriyeti anlaşmanın şartları gereği kendisine ulaşacak petrol gelirini almağa başladı.

Azerbaycan'ın o dönemki cumhur başkanı H. Aliyev her iki boru hattının olumlu ve olumsuz yanlarını dikkate almaksızın mezkur hatlarla petrolün yurtdışına ihracını önemli buldu. Bununla beraber Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol potansiyeli dikkate alınarak 2010 yılı itibarile 45-50 mln ton petrolün istihsalı tahmin ediliyordu. Bu da, petrolün ihracı için yeni bir boru hattının inşası zaruretinin doğuruyordu. Kazakistan ve Türkmenistan'ın kendi petrollerini Azerbaycan üzerinden taşımak perspektifini göz önünde bulundurursak inşa edilecek boru hattının önemi daha da artmış olur. Tüm bunları göz önünde bulunduran Haydar Aliyev esas ihraç hattı sayılan Bakü-Tiflis-Ceyhan projesini gerçekleştirmek için gerekli çalışmaları yapmaya başladı (8,102).

Bu alanda Azerbaycan Cumhuriyetinin çıkarlarının korunması, genişcaplı uluslar arası işbirliğinin inkişafı, bölgede petrol hasılatının artması ve onun dünya pazarına naklini sağlamak maksadıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı büyük önem taşıyordu. Bu sebeple Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi için gereken çalışmalar yapıldı ve bu konudaki konuşmalar başarıyla sonuçlandı.

18 Ekim 1999 senesinde AGİT-in İstanbul zirve toplantısında Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Gürcüstan cumhurbaşkanı Eduard Şevarnadze ve Türkiye cumhurbaşkanı Süleyman Demirel "Petrolün Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye cumhuriyetinin bölgelesinden Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile taşınması" konusunda anlaşma imzalamışlar. Aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Türkiye Cumhuriyeti, Kazakistan ve Amerika Birleşik Devletlerinin cumhurbaşkanları bu projesini destekleyen "İstanbul Beyannamesi"ni kabul ettiler. Böylelikle Azerbaycan'ın uzun süreli siyasi, ekonomik çıkarlarının sağlanması, uluslar arası işbirliğinin gerçekleştirilmesi, aynı zamanda ilgili bölgede barışın ve tehlikesizliğin sağlanması için Haydar Aliyev tarafından önemli bir adım atılmış oldu (9,158). Bu anlaşma imzalandıktan sonra Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan parlamentoları bu anlaşmayı onayladılar.

18 Eylül 2002 yılında Bakü'nün "Sengeçal" terminalinde Haydar Aliyev'in yanı sıra Türkiye ve Gürcistan cumhurbaşkanların iştirakiyle Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattının temel atma töreni gerçekleşmiş ve onun inşasına başlanmıştır. BTC'nin Azerbaycan ve Gürcüstan bölgelerindeki kısımları 2004 yılının Ekim ayında birleştirildi. 13 Temmuz 2006 senensinde BTC petrol boru hattının açılışı gerçekleşti. Boru hattının en önemli üstünlüklerinden birisi, onun Fatih ve Boğaziçi boğazlarına uğramayarak işlenmemiş petrolün direk Akdeniz'e ulaşması ve onun bu sayede sağlayacağı imkanlardır.

Azerbaycan petrolünün ihracının yanı sıra BTC boru hattı ile Kazakistan petrolünün de dünya pazarına taşınması planlanıyordu. Bununla beraber Hazar yanı ülkelerin petrolünün ihracı için bu güzergah transit hat gibi bir sıra önemli vasıfları haiz idi. Hazırda BTC boru hattı ile Hazar denizinin Azeri, Çırac ve Güneşli yataklarının derinliklerinden elde edilen Azerbaycan'ın hafif işlenmemiş petrolü taşınmaktadır.

BTC Co'nun hissedarları BP (%30,1), AZBTC (%25), Şevron (%8,90), Statoyl (%87,71), TPAO (%6,53), ENİ (%5), Total (%5), İtoçu (%3,40), İNPEKS (%2,50), Konoko Phillips (%2,50) ve Amerada Hess (%2,36) şirketleridir. 1768 km uzunluğu olan BTC boru hattı Hazardan her gün bir milyon barel petrolün – Türkiye boğazlarından geçen tankerlerin sayısını artırmadan- tehlikesizce ve mesuliyetle ihraç edilmesini sağlayacak.

Mezkur boru hattının inşası zamanı ölçüsü 46/42/34 boru hatlarından istifade edilmiştir. Her üç transit ülkenin topraklarında sekiz pompa ve 98 farklı işlem yapan petrol istasyonu mevcuttur. BTC boru hattı 1500'den fazla nehirle kesişiyor. Onun en yüksek noktası 2800 metre olup belirli dağlardan ketçikten sonra yeniden Ceyhan'da deniz seviyesine inmektedir.

BTC boru hattı bölgeye mühim faydalar sağlayan önemli bir projedir. O, Türkiye boğazlarına uğramayarak petrole ilgili nakliyatın zaruri artımını önleyecek ve bu sayede çevre tehlikesizlik riskini azaltacak, transit ülkeler için önemli çıkırlar sağlayacak ve Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Batı ülkeleri arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin güçlenmesini gerçekleştirecektir.

BP'nin Azerbaycan'daki mümessil başkanı Deyvid Vudvord şöyle demiştir: “İlk Azeri-Çırac-Güneşli” petrolünün Ceyhan'dan ihraç olunması için mezkur üç ülkeden binlerce insanın - işçilerin, şirketlerin, bölgesel ülkelerin, ilgili tarafların ve bizim kendi işçi gruplarımızın yıllarca ortaya koyduğu zahmetin ürünüdür. Bakü-Tiflis-Ceyhan tüm yönleriyle geniş çaplı önemli bir projedir, biz beraber kazandıklarımızla kurur duyuyoruz”.

Azeri-Çırac-Güneşli projesi çerçevesinde elde edilen işlenmemiş petrol tahminen bir yıl zarfında Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye bölgelerinden 1768 km kat ederek 28 Mayıs 2006 yılında Akdenizdeki Ceyhan limanına ulaşmıştır. Ceyhan limanına ulaşan petrol “British hosorn” adlı tankere doldurulmuştur. Tanker Akdeniz sahilindeki deniz terminalinden 4 Haziran 2006 yılında Bakü saatiyle 14:15'te dünya okyanusuna doğru yönelmiştir.

Ceyhan limanından 600 min barel işlenmemiş petrolün yüklendiği ilk tankerin yolcu edilmesi, Azerbaycan petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan esas ihraç boru hattıyla Türkiye boğazlarına uğramayarak dünya pazarına ulaştırılmasının başlangıcı idi.

Ceyhan'da ilgili tankerin petrole doldurulup yolcu edilmesinden önce Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının Sengeçal terminalinden Türkiye'nin Akdeniz sahilindeki Ceyhan terminaline kadar olan güzergah boyunca 2005 yılından itibaren sürekli kontrol edilmesi, bu boru hattının kullanıma yararlı olup olmadığının denetlenmesi ve onun petrole doldurulması işi sonuçlanmıştır. Boru hattının doldurulması için 10 milyon barel petrol gerekmektedir. “Azeri-Çırac-Güneşli” yatağından gelen bu petrol 28 Mayıs 2006 yılında Bakü saatiyle 23:00'de Ceyhana ulaşarak tankere yüklenmesini sağlamıştır. BTC boru hattıyla taşınan petrol dünya pazarına Akdeniz sahilindeki Ceyhan terminalinden ihraç ediliyor. Terminalde bulunan yedi deponun her birinin hacmi 1 milyon barel oluşturmaktadır. Ceyhan terminalinin iki köprüsü mevcuttur. Petrol bu köprüünün her ikisiyle aynı zamanda tankere yüklenebilir. Birinci köprüden 320 bin, ikinci köprüden ise 140 bin tona kadar tankerler

yükleniyor. BTC vasıtasıyla her gün ortalama 500 bin barel Azerbaycan petrolü taşınıyor. Bir saat zarfında Ceyhan limanından 60 bin barel petrol taşınmaktadır. Ayrıca bu limanda aynı zamanda iki tanker yüklenebilir.

2006 yılında BTC güzergahı üzere işlenmemiş petrolün ihracıyla ilgili bilgi aşağıdaki gibidir:

ARDNŞ-1,402,951.2 ton, ABAŞ-6,268,378.0 ton.

2007 yılında ARDNŞ-6,534,793,9. ton, ABAŞ-21,753,758.6 ton.

2008 yılının Ocak-Mart aylarında BTC boru hattı vasıtasıyla ARDNŞ tarafından 3,109,125,1. ton petrol ihraç edilmiştir.

2006 yılında Ceyhan limanından yüklenen petrol İtalya, ABD, İsrail, Fransa, İngiltere gibi ülkelere ihraç olunmuştur.

2007 yılında Ceyhan limanından yüklenen petrol Brezilya, Çili, Fransa, ABD, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Güney Kore, Endonezya, Hollanda, İtalya, Hindistan, İsrail gibi ülkelere ihraç edilmiştir. Azerbaycan petrolü bu zamana kadar yukarıdaki ülkelerden daha fazla İtalya, İspanya, Hindistan ve İsrail'e taşınmıştır.

“Asrın anlaşması”nın imzalanmasından günümüze kadar geçen 15 yıl zarfında Haydar Aliyev’in “Yeni petrol stratejisi” büyük başarıyla gerçekleşiyor ve çağımızın realitesine çevriliyor. Bu hususu göz önünde bulundurarak “Yeni petrol stratejisi”nin sağladığı başarıların aşağıdaki alanlarda gerçekleştiğini söyleyebiliriz:

1. Azerbaycan’ın petrol-gaz projelerine uluslar arası petrol şirketlerinin, yabancı iş çevrelerinin ve büyük yatırımcıların davet edilmesi sayesinde dünya enerji taşıyıcıları pazarına hızlı çıkışın sağlanması,

2. Azerbaycan petrolünün dünya pazarına özgür ve hızlı çıkışını gerçekleştirecek ihraç boru hattı sisteminin inşası,

3. Azerbaycan milli serveti sayılan petrolden elde edilen gelirin gelecek nesiller için toplanarak artması, bu gelirlerden ülke problemlerinin halli yolunda harcanması, ekonomik gelişmeyi ve gelişme taleplerini göz önünde bulundurarak petrol gelirinin Azerbaycan halkının ihtiyaçları için harcanması, Haydar Aliyev bu maksatla 29 Aralık 1999 senesinde “Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fondu’nun oluşturulması hakkında” ferman imzalamıştır.

4. Haydar Aliyev’in müellifi olduğu “Yeni Petrol Stratejisi” gerçekleştirilten sonra onun en büyük başarılarından birisi de Batı’nın öncül teknolojisinin Azerbaycan’a getirilmiş olmasıdır.

Özellikle inşaat sektöründe ve petrol yataklarının inşasında ve bu yatakların kullanımında tatbik edilen yeni teknolojik ürünlerin petrol sektöründe olumlu etkileri oldu. Teknoloji Bakımından dünyanın en büyük terminallerinden birisi “Sengeçal” terminalidir. Bu terminalde genişlendirmeye ilgili birçok farklı sektör inşa edilmiştir. Sengeçal terminalinde Azeri yatağından gelen 186 kilometrelik 800 mm sualtı petrol ve 187 kilometrelik 720 mm sualtı gaz boru hatları inşa edilmiştir.

Yukarıda isimleri kaydedilen dev sektörlerin inşası “Tekfen”, “Azfen”, “Makdermot” vs. gibi müesseseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan’ın pet-

rol-gaz sektörünün inşasını gerçekleştiren yabancı şirket ve firmalarda 17 binden fazla Azerbaycan vatandaşı çalışıyor. Bunlardan sadece Azeri-Çırac-Güneşli yatağında çalışanların sayısı 9500 kişidir.

Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol potansiyeli sayesinde onun hasılatının 2010 yılı itibarıyla 40-45 milyon tona, petrol gelirinin ise 100 milyar ABD dolarına ulaşacağı tahmin ediliyor. Yeni petrol stratejisinin en önemli kısımlarından birisi Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşası düşüncesinin ileri sürülmesi ve onun gerçekleşmesi olmuştur.

Haydar Aliyev'in yeni petrol stratejisi, Azerbaycan'ın bağımsız devlet gibi kendi milli servetinin sahibi olmasının, ülke ekonomisinin inkişaf ederek dünya ekonomisinin bir parçasına çevrilmesinin, ülkenin 90'lı yılların evvelinde başlamış siyasi, ekonomik ve sosyal krizden çıkararak gelişmesinin ve XXI asrın başlarında ekonomik açıdan özgür ve demokratik Azerbaycan devletinin oluşmasının sembolüdür.

Derin manevi, kültürel, ilmi ve ekonomik potansiyele, önemli coğrafi-siyasi konuma sahip olan Azerbaycan aynı zamanda kendisinin zengin yeraltı kaynakları ile de meşhurdur. Bu yeraltı zenginlikler içerisinde petrol özel bir konuma sahiptir. Çünkü petrol eski zamanlardan itibaren Azerbaycan'ın gelişmesinin yönünü tayin eden önemli bir milli servet rolünü oynamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını elde ettikten sonra kendi yer altı ve yer üstü zenginliklerini kullanma hakkı kazanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Hazar denizinin zengin petrol ve gaz yataklarını geniş çapta kullanmak için yabancı yatırımcıları ülkeye davet etmek maksadıyla açık kapı siyaseti uyguladı.

Azerbaycan Hazar denizinin petrol kaynaklarını ilk kullanın ülke olmakla beraber bölgenin inkişafı için keyfiyet Bakümünden yeni ekonomik model geliştiren, Avrupa ve Asya arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde, Kafkasya nakliyat koridorunun inkişafında, İNOGEYT, TRASEKA ve diğer büyük projelerin gerçekleştirilmesinde, Hazar ve Kafkasya bölgelerinde önemli rol oynayan bir devlete ve dünyanın petrol merkezlerinden birine çevrilmiştir.

Azerbaycan'ın halkının cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in inanç ve katiyetli bir surette gerçekleştirdiği peş peşe global, çok yönlü siyaset sonucunda bu gün petrol Azerbaycan halkına hizmet ederek onun siyasi bağımsızlığının, ekonomik açıdan gelişmesinin ve insanımızın refahının sağlanması için önemli unsur konumundadır. Bu gün aynı siyaset Azerbaycan Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından başarıyla devam ettirilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Yelena Moroz, *Mif o nefteprovode: prodoljenie sleduet*, (4-11) Region plus 8 Temmuz 2006.
2. Elman Nesirov, *Azerbaycan nefti ve beynelxalk müqaveleler* (1991-1999), Bakü, 1999.
3. Dergi, "Region plus" No-4 (4), 10 Nisan 2006.

4. M. Kerimov, *Kaspiyskaya neft Azerbaydjana slujit regionalnomu sotrudničestvu*, "Nezavisimaya gazeta" 01.07.03.
5. M. Ahmedov, *Azerbaycan: Yeni neft erası ve beynelhalk siyaset*, Bakü 1997.
6. Memmed Mirzeyev, Canalı Mirzeyev, "Qara gızıl" ağ seadet rengine, Bakü 2006.
7. Nesib Nesibli, *Azerbaycanın geopolitikası ve neft*, Bakü 2006.
8. Osman Nuri Aras, *Azerbacan`ın Hazar ekonomisi ve stratejisi*, İstanbul 2001.
9. P. Darabadi, *Geostoriya Kaspiyskogo regiona i geopolitika covremennosti*, Bakü 2002.
- 10.F. Alizade, *Parad pobiditeley*, "Zerkalo" No-101, 7 Ekim 2006.

EHLİ-BEYT (E) VE KUR'AN'I-KERİM'İN MEVZU TEFSİRİ

“EHLI-BEYT” AND INTERPRETATION OF QURAN

АХЛИ-БЕЙТ И ТОЛКОВАНИЯ КОРАНА

Meryem İSHAQZADE*

Özet

Kur'an'ı-Kerim'in tefsiri çok önemli bir işdir. Allah'û-Teâla onu Peygamberin (s) ve onun yardımcılarının vazifelerinden biri saymıştır. Onlar da bu büyük vazifeyi en iyi şekilde uygulamış, okurlarının algılamalarına göre ilahî kelâmı şerh etmişlerdir. Kur'an-ı-Kerim'in tefsiri iki metodla inceleniyor: Ayetlerin düzenlemekle oluşan tefsiri ve mevzu tefsiri. Zaman geçiyor ve Müslümanlar yeni konu ve ihtiyaçlarla yüzleşiyor.

Anahtar kelimeler: Kur'an, tefsir, metod, ayetlerin tefsiri, mevzu tefsiri

Summary

Interpretation of Quran is so important that considered as one of the prophet duties and his substitutes. After religion leaders, learned men handled explanation of God statements by correct methods. The interpretation of Quran has done by two ways: the composition of verses and the composition of a subject matter. In this essay is adapted to a detailed explanation of these interpretations from the Muslim recessions view.

Key words: Quran, interpretation, method, of verses, subject matter

Kur'an'ı-Kerim'in tefsiri çok önemli bir işdir. Allah'û-Teâla onu Peygamberin (s) ve onun yardımcılarının vazifelerinden biri sanmıştır. Onlar da bu büyük vazifeyi en iyi şekilde uygulamış, okurlarının algılamalarına göre ilahî kelâmı şerh etmişler ki, şu kıymetli eserlerin bir bölümü “tefsir hadisleri” ismiyle bize ulaştırmışlar. (2,36-136)

* AMEA Elyazmalar İnstitutüsünün Doktora Öğrencisi. Bakü/AZERBAYCAN

Büyük din imamlarından sonra bilginler doğru ve ehli-beyt (e) okulundan esinlenmiş olarak Allah'ın kelamını açıklamayı üstleniyorlar. Maksat hakikat arayışında olanları dinin en yüksek ve önemli kaynak olan Kur'an'la tanıştırsınlar.

Kur'ani-Kerim'in tefsiri iki şekilde ayrılıyor:

1. Sure ve ayelerin düzenlemekle oluşan tefsir: Bu türlü tefsirin yaşamak şansı çoktur ve yüzyıllarca gelişerek şimdi kamilliyeye ulaşmış ve hicri tarihle dördüncü yüzyılın evvelinden bütün Kur'an ayelerinin tefsirine kapsayan tefsir kitabı yazılmıştır. (3,72)

2. Mevzui tefsirdir ki, zaman geçiyor ve müslümanlar yeni konu ve ihtiyaçlarla yüzleşiyor. O zaman bu konu hakkında Kur'an'i-Kerim'in nezeri Kur'an konularından çıkarılıyor.

Mevzui tefsiri yeni bir istilah olsa da, XIV yüzyıldan Kur'an tefsirinin bu hususu özel bir mevzuya ait edilmiş, ona büyük önem verilmiş, günden güne büyük islam medeniyeti alanında ondan yeni kollar tespit olunmuştur. Fa- kat önceleri de Kur'an bu usulla tefsir olunmuştur; yani tefsirçiler Kur'an'a bir çok konular takdim etmiş, bütün ayeleri bir araya toplayarak kendi cevap- larını almışlar.

Şimdi bakalım mevzui tefsir Kur'an'ın Kur'an'la tefsiridir, ya ondan farkı varmıdır? Bakalım Peygamberi-ekrem (s) ve masum imamlar (e) onlardan bize kadar ulaşan hadislerde mevzui tefsir bilmişlermidir?

“Mevzui tefsir” Kur'an'ın mevzularından biriyle bağlı bütün ayelerin toplanmasından ve bu mevzu hakkında Kur'an'ın nezerini elde etmek için onların araştırılmasından oluşuyor. Yukarıdaki açıklamadan anlıyoruz ki, mevzui tefsirin iki marhelesi vardır:

1. Konu ile bağlı bütün ayelerin toplanması: Mevzui tefsirde tefsirçi konu ile bağlı bütün ayeleri toplayarak araştırmalıdır. Bu marhelede tefsirçi Kur'an hakkında büyük bilgiye sahip olmadır ki, büyük formada müzakere olunan konu ile tasdik ve yadsıyan bütün ayeleri toplansın ve mânasını anlaya bilsin.

2. Toplanan ayeler hakkında muhakeme, müzakere ve onlardan netice almak. Bunun için eger bazı yüzyıllarda bu konu ile bağlı ayeler toplanmışdırsa, onlara mevzui tefsir söyleyemiyoruz. (4,50)

Mevzui tefsirle Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinin farkı.

Belirttiğimiz gibi, genel bölümde Kur'an'ın tefsirini “tertibi” ve “mevzui” şekilde apara biliyoruz. Tertibi tefsirinin de bazı usupları vardır. Onlardan biri Kur'an'ın Kur'an'la tefsiridir ki, o zaman tefsirçi ayelerin şerhi için en büyük yardımı Kur'an'ın kendisinden alıyor ve diğer ayelerden nezerde tutulmuş ayenin açıklanması için yararlanıyor. Yukarıda belirtilen iki tefsir usupunun (mevzui, Kur'an'ın Kur'an'la) zahiri benzerliği olsa da, onların ikisinde de tefsirçi diğer ayelerden yararlanarsa da, fakat maksat farklı oluyor. Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinde tefsirçinin maksadı aynı konulu ayelerden yardım almakla, nezerde tutulmuş ayeden zorluğu yok etsin ve diğer ayelerin yardımıyla daha iyi şekilde hemin ayenin içeriğini aydınlatсын, ondan en doğru mânani alsın. (5,1-3)

Fakat mevzui tefsirde tefsirçinin maksadı budur: benzer ve aynı konulu ayeleri (söz ve mâna bakımından) bu konu hakkında bir biriyle birleştirsın ve ayelerin toplumundan bu konuyla bağlı kendi sorusuna cevap alıp Kur'an'ın gerçek mânasını ortaya çıkarsın. (6,92) Böylece mevzui tefsirde tefsirçi çalışıyor ki, Kur'an'ın kendisinden alınmış ve ya Kur'an'ın yönelttiği günümüzün taleplerinden olan konu için konuyla bağlı ayelerden ilahi hükmü çıkarsın. O her hangi bir ayenin mefhumunun aydınlanması için çalışmıyor. Çünkü ayelerin mefhumlarını bilme için ilkin marhelesi sanılıyor, onun son maksadı ise nezerde tutulmuş konuyla bağlı Kur'an'ın fikridir. Böylece maksadın ikiye bölünmesiyle ikisine de aynı yöntem söyleyemiyoruz, aksine onları biri-birinden farklı usulplar sanmak gerek. Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri tertibi tefsirdir ve mevzudan öncedir.

Belirttiğimiz farkı aşağıdaki hadiselerde göre biliriz:

1.En kısa hamilelik zamanının belirtilmesi.

Bir gün evlenmesinden altı ay sonra evlatı olan bir kadını Ömerin yanına getiriliyor. Ömer onun taşlanması hüküm veriyor. Hazreti Ali (a) buyurdu: Ben Allah'ın kitabıyla sana kanıt getiriyorum ki, (Kur'an'la onun suçsuzluğunu kanıtlaya bilirim). Allah buyurur: "Anneler çocuklarını tam iki sene emzirsinler". (2/233). Başka bir ayede okuyoruz. onunla taşınma ve (sütten) kesilme zamanı otuz aydır". (46/ 15) Bir taraftan süt verme ve taşınma zamanı otuz ay olduğu halde, süt verme zamanı iki yıl olursa, altı aylık çocuk dünyaya gele biliyor. Ömer yukarıdaki kanıtı duyduktan sonra o kadını bıraktı. Bu hadiste İmam (a) iki ayeye dayanarak hamileliğin en az zamanının hükmünü elde ediyor. (7,34) Bunun için mevzui tefsirde bu konu için kur'an'ın diğer ayelerine bakarak sorumuza cevap bula biliyoruz. Tabii ki, Hazreti Ali (a) Kur'an'ın bütün mâna ve bilgilerini kamil şekilde bildiğinden iki ayeden yukarıdaki hükmü elde etdi. Fakat başka birisi olsaydı, konu ile ilgili bütün ayeleri toplayıp onların içinden sonuç almalydı.

Ehli beyt imamlarının (e) hadislerinde mevzui tefsir:

Peygamber (s) ve imamlardan (e) nakl edilmiş hadislerde öyleleriyle yüzleşiyoruz ki, mevzui tefsir uslupuna emel etmişler. Yani aynı konulu diğer ayelerin yardımıyla bize önemli konular takdim etmiş ve Kur'an mevzularından bu konuya cevap vermişler. Aşağıda bu hadislerin bir kaçına bakıyoruz:

1. Bütün beden üzüvleri için iman: İmam sadıqın (e) arkadaşlarından biri ondan sordu: iman iki şehadeti demektir, yoksa emel etmek? İmam (e) buyurdu: bütün iman emeldir ve söz imanın bir parçasıdır. Allah onu kendi kitabında beyan etmiştir. Sonra o kişi dedi: İmana benim için tarif ver. Hazret buyurdu: Allah imanı insanın bütün beden üzüvleri için vacip etmiştir ve her bir üzüv için bir vazife koymuştur: " Fakat yürek için imandan önemli olan şey Allah'tan başka bir ibadet olunanın olmasını demek, tanımak, karar ve teslim olmaktır. O tek varlıktır ki, eşi ve evladı yoktur. Muhammed (s) onun kulu ve gönderdiyidir. Allah'tan peygamber ve semavi kitapların gel- mesine şehadet etmektir. Bu yüreğin işidir ki, Allah'û-Teâla buyurur: " Kalbi imanla dolu olduğu halde mecbur edilen şahis istisna olmakla her kes iman getirdikten sonra küfür etse, (onu büyük tehlike bekliyor), ve onlar şiddetli azaba mahkum olurlar". (16 /106)

Allah'û-Teâla başka bir ayede buyurur: "Kalpleri Allah'ı zikir etmekle rahatlık bulmuştur".(13/28)

Diger ayede okuyoruz: "Ya Peygamber! Yüreklerinde inanmadıkları halde, dilde: "İnandık" deyenlerin küfür içinde olmaları seni üzmesin".(5/41)

Bakara suresinin 83. ayesinde deyir: "İnsanlarla hoş konuşun".

"Biz hem kendimize nazil olana, hem de size nazil olana inanıyoruz. Bizim de Allah'ımız, sizin de Allahınız birdir. Biz yalnız ona teslim olanları!" (29/46)

Allah kulağa farz etmiştir ki, haramları duymaktan, yasak işlere kulak asmaktan çekinsin. Kur'an bu hakda buyurur: "Allah kitapda size nazil etmiştir ki, Allah'ın ayelerini inkar edildiyini ve onlara şübhe olduğunu duyduğu- muz zaman..." (4/140)

Başka bir ayelerde okuyoruz: "Gerçekten, müminler kurtuluş bulmuşlar! O kesler ki, namazlarında itaât ediyorlar! O kesler ki, haramdan yüz çeviriyorlar! O kesler ki, zekat veriyorlar!"(23/1-4)

"Onlar boş bir söz duydukları zaman ondan yüz çevirip: " Bizim emelleri- miz bize, sizin emelleriniz size aittir"-diyorlar!(28/55)

Böylece, kulağın vazifesi budur ki, onun için helal olmayanı duymasın. Allah'û- Teâla göze vacip etmiştir ki, onun için haram olana bakmasın ve Allah'ın yasak etdiğinden yüz çevirsin. Allah'û-Teala buyurur:" Mümin kişilere de ki, gözlerini haram edilmiş şeylerden çevirsinler".(24/30)

Yazdığımız ayedeki "ayıp yerlerini korusunlar"baxmağa bağlıdır.

Allah yürek, dil, göz ve kulağa vacip etdiyini aşağıdaki iki ayede belirtmiş- tir: "Siz kulağınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinize şahadet verece- yinden korkup çekinmiyorsunuz." (41/22)

"Bilmedigin bir şeyin arkasından getme. Çünkü kulak, göz ve yürek bunların hepsi sorğu sual olunacaktır".(17/36) (7,207)

İmam (e) sonda el ve yüz için özel iman olduğunu demiştir. Sonda sonuç almıştır ki, kim Allah'ın vacip etdiyi bütün bu işleri yerine yetirse, kamil imanla Allah'la buluşacaktır. Onlar cennet ehlidirler. Kim onlara ihanet etse, Allah'ın emirlerinden boyun kaçırrsa nakıs imanla dünyadan gedecektir. İmam bu isteyi beyan etmekle gösteriyor ki, iman yalnız şahadet etmek kalbi itikatlı olmağı ikrar etmiştir ve aynı konulu ayelerin yardımıyla " Bütün iman emel- dir" mevzusunu kanıtlamıştır.

2.Büyük günahlar

Ebdülezim el-Hasani diyor: Bir gün Emir bin Übeyt (mütezile büyüklerinden) iman Sadıkın (e) yanına geliyor ve selam verdikten sonra oturuyor. "Küçük günahlar istisna olmakla, büyük günahlardan ve rezil işlerden çekinirler" (53/32) ayesini okuyup susdu. İmam onun susmasının sebebini sordu. Dedi: Büyük günahları Kur'an'dan anlamak istiyorum. İmam (e) buyurdu: Ey Emir, büyük günahların en büyüğü Allah'a şerik koştur. Çünkü Allah buyurur: " Allah'a şerik koştur Allah Cenneti haram eder."(5/72) Ondan sonra Allahın rahmetinden

umutsuzluktur ki, buyurmuştur: “Allah’ın merhametinden umudunuzu kesmeyin”.(12/87). Ondan sonra Allah’ına inanma hissidir ki, Allah buyurur:” Allah’ın bela toruna salmayacağına kendilerine zarar edenler- den başka heç kim emin olamaz!”(7/99)

Büyük günahlardan biri de anne-babaya hürmetsizliktir. Çünkü Allah anne babanın sözünden çıkan evladı tekebbürlü ve bedbaht adlandırmıştır. Bir kişini öldürmek de büyük günahlardan sanılıyor: “Hər kes bir mümin şahısı bilerekden öldürürse, onun cezası ebedi kalaçağı cehennemdir”.(4/93)

Temiz kadını zina ile lekelemek de büyük günahlardan sanılıyor. Kur’an buyurur: Zinadan haberi olmayan namuslu, ismetli mümin kadınları zinada suçlayanlar dünyada ve ahiretde lanetlenenlerdir.”(24/23)

“Hakikaten, yetimlerin mallarını haksızlıkla yeyenlerin yedikleri karınlarında oda çevrilecek ve onlar ateşli cehenneme girecekler.”(4/10) ayesine göre yetimin malını yemek de büyük günahlardan sanılıyor. Büyük günahlardan dövüş meydanından kaçmağı da belirte biliriz: “Kim böyle bir günde düşmana arkasını dönüp kaçarsa, belli ki, Allah’ın qazabına gelecektir”(8/16)

Tefeçilik etmek büyük günahlardan sanılıyor. Allah’u-Teala buyurur:“Tefeçilik edenler kabirlerinden şeytan dokunmuş gibi kalarlar.”(2/275)

“Gerçekten, onlar böyle şeyleri alanların ahiretde yeri olmadığını iyi biliyorlar” (2/102) ayesine göre cadılık büyük günahlardan sanılıyor.

Allah’ü-Teala zina hakkında buyurur: “Kiyamet günü onun azabı çok olur ve (o azab) içinde ebedi kalar.”(25/69)

Yalandan ant içmegın özel cezası vardır, aşağıdaki ayede okuyoruz: “Allah’la bağı olan antlarını hiçe sanan şahıslara ahiret nimetlerinden hiç pay yoktur.”(3/77)

Mala ihanet: “Emanete ihanet eden şahıs, Kiyamet günü ihanet etdiğıyle beraber gelir”(3/161)

Vacib zekatdan boyun kaçırmak: “O gün topladıkları kızıl-gümüş cehennem ateşinde kızdırılıp alınlarına, yanlarına ve sırtlarına ateşle basılacaktır.” (9/35)

Yalandan şahitlik ve onun saklanması: “Şahitliği gizlemeyin! Onu gizle- yen şahısın kalbi günahkardır”.(2/283)

Allah’ın men etdiğı şerapı içme, namaz ve diğeri vacip emelin terk edilmesi hakkında Peygamber(s) buyurmuştur: “ Kim namazı bilerekten terk etse, Allah ve Peygamberinin zimmetinden çıkmıştır”.

Ahtı bozmak, kısımlarla bağı koparmak günah sanılıyor: “Allah’la aht bağladıktan sonra onu bozanlar, Allah’ın birleştirilmesini emr etdiyi şeyleri (kısımlık alâkaları) kıranlar lânetleneceklerdir.(13/25) (9,285)

İmam’ın (a) saydığı bütün makamlar büyük günahlardandır ki, Allah Kur’an’da beyan etmiştir. İmam Sadık (a) ayelerin mevzui usulu ile büyük günahların bazısını saymakla (bu hadisde igirmi büyük günah hatırlatılmıştır) onları tanımağıın kaidesini bize göstermiştir. Büyük günah öyle bir şeydir ki, ya insanlar ondan tamamen men edilmiştir ve ya ateş vadesi gibi İlahi azabı vardır, ya

da onda Allah'ın laneti vardır. Ayelerin çoğunda İlahi azab hatırlatılmıştır. Bazılarında günahkar kafir ve ya hiyanetkar gibi tanıtılarak Cehennem azabıyla korkutulmuştur.

3. Küfürün nevleri.

Ebu Ömer Zübeyri diyor: İmam Sadıka (a) arz etdim: Bana Kur'anda küfürün nevleri hakkında malumat ver. İmam buyurdu: Kur'an'da küfür beş nevde gelmiştir:

1. Araştırmadan Allah'ı inkar etmek: Allah'û- Teala buyurur:

“Böyle diyorlar: Dünya hayatımızdan başka hiç bir hayat yoktur, ölüyoruz ve diriliyoruz. Bizi öldüren ancak dehrdir. Bu hakda onların hiç bir malumatı yoktur. Onlar sadece böyle düşünüyorlar”. (45/24)

2. Hakkın, gerçeğin görünmesine rağmen Allah'ın inkarı. Kur'an buyurur: “Gerçekliğine emin olduklarına rağmen, haksız yere ve tekebbür yüzünden onları inkar etdiler”. (27/14)

3. Nimete küfür etmek: Allah buyurur:” Bu Rabbin lutfundandır. Beni sınava çekmesi içindir. Şükür ediyorum ve ya isyan ediyorum. Kim şükür etse, kendi için şükür eder, kim isyan etse hakikaten Rabbim mühtac degildir”. (27/40)

4. Küfür ve vacip emellerin terk edilmesi: Allah'û-Teala Bakara suresinin 84 ve 85. ayelerinde buyurur: “ Sonra siz şahit olup tasdik etdiniz. Siz öyle insanlarsınız ki, sonra yine biri birinizi öldürür, kendinizden olan birisine zulum ve düşmençilik etmek için yardımlaşıp onları kendi yurdlarından uzak- laşdırırsınız... Siz kitabın bir tarafına inanıp, diger kısmını inkar ediyorsu- nuz?”.

5. Küfürden bıkmak (yorulmak): Kur'an buyurur: “(İbrahim) dedi:”Sizin Allah'ı koyub butları kabüllemeniz dünyada aranızda olan dostluk içindir. Sonra Kiyamet günü biri birinizi inkar edecek, biri birinizi lanet edeceksiniz. (10,389)

İmam Sadık (a) mevzui usulla belirtti ki, küfürün de iman gibi dereceleri vardır. Onun üstün derecesi (birinci ve ikinci derecesi) ateşde yanmağa sebep oluyor, sonraki dereceleri İlahi azabla yüzleşiyor. Müslümanların bazıısı bu iki dereceye sahiptirler. Beşinci derece önceki dörd dereceden ayrıdır ve usan- mak mânâsındadır.

KAYNAKLAR:

- 1 قرآن کریم
- 2 بابایی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، 1381 شمسی
- 3 طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تویل القرآن، قم، دار العلم 1374 شمسی
- 4 آملی، عبد الله جوادی، زن در آیینہ جلال و جمال، تهران، انتشارات رجا، 1369 شمسی
- 5 یزدی، محمد تقی مصباح، معارف قرآن، قم، موسسه در راه حق، 1367 شمسی
- 6 هدایت جلیلی، روش شناسی تفاسیر موضوعی، تهران، انتشارات کویر، 1372 شمسی

- 7 شیخ مفید، الارشاد، قم، کنگره هزاره شیخ مفید، 1413 قمری
- 8 کافی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، کافی، تصحیح علی اکبر غفاری، بیروت، دار
الاضواء، 1405 قمری
- 9 کافی، محمد بن یعقوب، تهران، علمیه الاسلامیه، 1368 شمسی

GNOSTICS AND HALLAJ'S ANAL HAQ

GNOSTİKLER VE HALLACIN ANAL-HAKKI

ГНОСТИКИ И ФИЛОСОФИЯ МАНСУРА ХАЛЛАДЖА «АНАЛЬ-ХАК»

Nahid ZAREE*

Özet

Gnostisizmde ve Sufizmde irfanî seyahat ve neticede ruhlarının Tanrı makamına kovuşması inancı esastır. Onların eğitime göre İlahi aşkla yaşamak ve sonda bu aşkın ummanında batmak isteği esastır. Yazıda Hallac Hüseyin Mansur'un eserlerini taktim etmekle onun Gnostik felsefi düşünceleri araştırılmaktadır. Hallac-ı Mansur ile ilgili başka Gnostiklerin görüşleri, Enel-Hakk (Hakk mendedir, ben hakikatim) felsefi düşüncesine dayanan fikirleri öne çıkarır.

Anahtar kelimeler: Hallac-ı Mansur, sufi, Enel Hakk, Gnostisizm, sevgi, ölüm

Abstract

One of the most significant subjects in Gnosticism and Sufism is the spiritual travel and the ultimate end and result of it. What this essay aims to consider is the way of traveling in the sea of pure love and disappearing into it. Here, we try to introduce Hossein Mansur Hallaj completely and narrate his Gnostic travel as well as the views of other master Gnostics about Hallaj '*Anal Haq*'; I'm the Truth Hope to be satisfactory to the scholars of literature and the lovers of Islamic Gnosticism.

Key Words: Hallaj; the Sufi, *AnalHaq*, Gnosticism, love, death.

Preface

Existence is not just what man can see; even the religions that deny the afterlife and the unique Creator have accepted the reality of the world of man's imagination. Man taking benefit of his unconscious forces can travel through his mind and thoughts to the faraway worlds and present his experiences to other peoples. In the eastern schools,

* M.A Student of Persian Literature and Language, Shahid Beheshti University. Tehran/IRAN

Gnosticism and Sufism open the way to such experiences. Gnosticism is actually a bridge that joins the material man to immaterial affairs and Sufism is the ladder that takes man to this eternal salvation if man positively thinks over it and eradicates all extreme and negative aspects of it. To sum up, Islamic Gnosticism and Sufism are the best of all human religions in achieving salvation.

Abol Moqith Ahmad bin Abi Taher Hossein Mansur Hallaj is the reckless Iranian Sufi and Gnostic of the third and early fourth century A.H whose works are all in Arabic. He was born about 244 A.H (around 858) in Noor near to Bayza'e, Fars Province in central Persia. He was grandson of a fire worshiper, or from a fire worshiper (a *Zoroastrian*) clan whose head was Aboo Ayoub Shahab. It is said that his father was a cotton-carder or cotton seller and that is why perhaps he was called Hallaj; in Arabic Hallaj means cotton-carder, though others did not prove it.... As a youngster he studied the primary sciences in Dar Al-Hafiz of Vasset city and memorized Quran completely. Then to meditate and study the deep meaning of Quran he left his family and became disciple of Sahl Al Tustari and learnt from him the tradition of *Cheleh Neshini*- a period of 40 days especially of retirement and asceticism or fasting- as Mousse did (1, S. 3.2-3.3).

Testimony is the main pillar of Islam. Through it one confesses one's servitude to the unique God and the Teacher (that is the God of Abraham). Hallaj soon found out that testimony to God's uniqueness would be fulfilled only when he himself became its speaker since He (God) is (spirit)... Hallaj says: "one who observes one's own manner His manner will remain covered to him and one who observes His acts one's own act becomes nothing." (2, S. 19). He believed that God the Most High was his motivator and whatever he did was on God's will and command and that his testimony was a divine and pure one. Though achieving the unity with God, in his sermons and preaching, he believed that this was still on God's will and intent and not the result of his own will (3, S. 94). Hallaj considered death as a part of life, and the worldly life as death and death as the eternal life. "When Hallaj comprehends God in the depth of his soul he sees death as the highest sign of God's presence, in his view true life guides him to the meaning of death and its truth. That is why he is in found of death and welcomes it whole heartedly (3, S. 49).

Reversing the expressions and terms he declares that life is in fact death and death is life; yet he goes beyond this moral and spiritual phase and does not consider the idea declaring that "die and become". Instead, he says that since death is the definite and reasonable end of life each achievement in real life is a sort of death (3, S. 56-57).

Hallaj and *Anal Haq*

Hossein ibn Mansur Hallaj practiced abstemiousness and piety till he claimed that every one who worships God, is patient with separation from earthly pleasures and pursuits, keeps away one's self from lust and passion that one will reach the degree of the favourites (of God) and then will be purified so that goes beyond humanity. Going beyond humanity one will be so rapturous with the power of the spirit of the Most High; just as Mary and Jesus experienced it, that will be obeyed among people; then what ever

one says will be like God's words and what ever one does like God's acts, and ones command like God's. In his friendship with God Hallaj reached the degree that he became enemy of his self; renouncing himself entirely he uttered: "*Anal Haq*-I am Truth" it means I disappeared and Truth remained and nothing more. This is the extreme humility and the utmost devotedness; it means only He is and nothing more (3, S. 129).

Now, why Hallaj did not say "*Hoval Haq*- He is Truth" in stead of "*Anal Haq*-I am Truth"? There are several answers to this question. First, we can ask why does no *Tariqat*-the way to God- change into *Shari 'at*- religious law- and become unified with it? *Tariqat* has a language of its own but not against that of *Shari'at* and both of them according to Gnostics especially Hallaj are after Truth. Also, *Anal Haq* is suggestive of unity and there is no duality in unity. However, *Hoval Haq* is indicative of Toahid; Monotheism and in Monotheism there is difference between man and God (5, S. 1. 39). **Another point** is that Hallaj in the state of ecstasy and experiencing rapture does not consider the existence of being but he considers only the subject. He notices the "I" that is associated to his own self and the "I" that is the creature of God All Mighty. That is why he says *Anal Haq*-I am Truth, because whatever exists is God and the human subject is also a divine being that has come to existence by God (3, S. 129).

Objections to Hallaj's Ideas

A problem with understanding the ecstatic experience of Hallj is that how it is possible that the entirety of "I" lies in Truth. Because Truth is only God and nothing more; then, how it is possible that the person of "I" lies in the personality of God All Mighty's existence? If God is unique then the entirety of divine essence; the personality of God, and the existence of the Creator are also one and unique. There is no existence but that of the Self Existence and Monotheism has no meaning but this. Regarding all these, we can conclude that except for the essence of the Most High there is no other personality. It is absolutely wrong to consider man as a perfect and self-made being who is independent and a small inexorable god. Hallaj considering this fact writes "adding the entirety of "I" to His is hypocrisy.

Hallaj's Words

There are plenty of words and writings of Hallaj signifying his eager and exited sole. The lines follow are a few examples of his poems "I am one who loves Him and one who I love, He is I. We are two soles in a single body. When seeing me you see us." (3, S. 144). He was asked how the way to God is. "It is two steps, he replied, and then you are there. **Take** one step of this life and one of the afterlife. Now you are before the Friend." (1, S. 224). Hallaj's last words are indicative of his manner and principle. When his hands were cut off he smiled. They said: why you smile? To cut offhand of a bound man is easy, he said. Man is one who cuts the hand of attributes that seizes the crown of ambition from heaven. Then they cut off his feet. Smiled and said: I travelled with these feet on earth; I have other feet that travel through both worlds. If you are able, cut them. He then put his arms into his blood and painted his face. They asked him: why you did that? I have lost too much blood, he said, and my face is yellow. You may think this is due to fear. I painted my face with blood to seem scarlet to you since the rouge of men is their blood (3, S. 79). Louis Massignon writes: "in his last

prayer he addressed God and said "you yourself granted me the right to talk to you as witness (to talk to you in first and second pronoun). You took my essence to use it as a representative and manifestation; you have come into this last stage of my states to become manifested."

Hallaj in Views of Others

Hallaj's quasi-nonsense statements such as his *Anal Haq* finally led to his execution by the malevolent. His words though from one view seemed profane; they were, from other view; the truest words Hallaj stated. Yet, what results in controversy and variety of interpretations is the fact that his words have been considered from different views. If we view them through the perspective of *Shari'at-religious* law-then his words are wrong and the speaker is to be punished. However regarding *Tariqat-the way to God-* and the phenomenon of Gnostic intoxication not only has Hallaj not sinned but if he said otherwise he was wrong. Another point is that Hallaj uncovered divine secrets and he did not know that love should not be talked of in public or both the message (of love) and the receiver will be lost. On the other hand to answer those who compare Hallaj's quasi-nonsense words to Mohammad (peace be upon him)'s pure *Shari'at* and want to even humiliate holy prophet with their own misleading words we draw their attention to the story of Rumi and Shams. Once, Shams to test Rumi asks him: "regarding their knowledge of spiritual world, Mohammad (peace be upon him) was superior or Bayazid? And why the later said (*Sobhani Ma A 'azama Sha 'ani*)-I am pure, how great is my position, and the former said (*Sobhanak Ma Arafnak*) pure You are, no one knows You?" and Rumi answered: Bayazid was impatient and became drunken with one shot whereas the holy prophet was sea-drinker and did not lose his consciousness and reason with a single shot (6, S. 106). Hallaj's situation is the same; holy prophet is the only human being who approached the eternity of the Friend and it is not right to compare him to the other men. On the other hand, the language of *Tariqat* and *Shari'at* are two different kinds though their purpose is the same. Some consider Hallaj as *HolooW* (one who believes that God transfigures as His creatures) that is rejected by the Islamic Gnostics.

Rumi himself is severely against the view of *Holool* and that God's identity becomes confused with that of his creature. He believes that the absolute unification of objects with God is in opposition with the mission of the prophets (7, S. 50-51). Nicholson believes that the Sufis supported Hallaj for three reasons: 1. considering Truth, there is no fault with Hallaj, he has done no sin. However, since he has insulted the religious law (*Shari'af*) he has been punished justly. He unveiled divine secrets which must be hidden in the heart of the favorites. 2. Hallaj has talked under the influence of intoxication of ecstasy. He thought he had joined to divine essence, while he had joined only to an attribute of Truth not the very essence of Truth. 3. Hallaj claimed that since God's Sovereignty covers the whole existence there is no fundamental difference or separation between the Creator and creatures. One who escapes from one's selfness will live in the true essence that is God. In such a situation no *Ana* and *Nahno*, that is I and We, matter; in other words I, We, and You all become one. It is not Hallaj who cries *Anal Haq* but God Himself has said *Anal*

Haq. However, He uttered it through tongue of Hallaj whose self had disappeared, just as He talked to Moses through the tree that was ablaze without burning.

This last commentary is what the Sufis take benefit to deny Hallaj as stating *Anal Haq* and they believe that he believed in unity in this sense. They are satisfied that has found convincing excuse for Hallaj's approach (8, S. 136). Max Horton the professor of philosophy in Moniz University in his book *Philosophy of Islam* writes: "Hallaj describes *Tasavof* as following 'Sufi makes such a great effort that disappears in God's essence completely and remains nothing but God. The final end of the Sufi is to dissolve his own being in the divine essence'" (3, S. 199).

Conclusion

Hossein ibn Mansur Hallaj sacrificed himself for saying *Anal Haq* and he meant that existence is only one and there is nothing but God. Every one who over comes one's egotism and renounce oneself entirely is dependant on Truth and is the "Truth"; that is as soon as I and we and you disappear nothing remains but He. The Sufis believe that just as a blazing tree said to Moses "*Enani Ana-certainly I ...*" the disappeared and Truth-joined Hallaj also said "*Anal Haq- I am Truth*". Hallaj uncovered the secrets and revealed what other Sufis avoided mass to know about it so recklessly that the public called him atheist. Even the Sufi masters blamed him for not doing his duty; as a Gnostic he must consider *Shar'e*- religious law and not act against it.. In addition, to uncover divine secrets is against *Tariqat* and they also said that Hallaj being under the influence of intoxication of love and in the state of ecstasy has thought he has joined the divine essence while he has only joined one of divine attributes. Man is, no doubt, divine secret but one should not utter *Anal Haq* since man is not the absolute truth; that is man is a part of truth but he is not all of it. The master Sufis did not concerned such discussions and arguments, since they believed that when the disciple disappears in God unites with Him.

REFERENCES

- Arnolds, Rouge. *The Religion of Hallaj*. Tras. Abdol Hossein Makideh. Tehran: 2001.
- Halabi, Ali Asqar. *Rudiments of Gnosticism*. Tehran: 1991.
- Khoramshahi, Baha Aldin. *The Letter of Hafiz*. Tehran: 2000.
- Massingnon Louis, *The Curve of Life of Hallaj*. Tras. Ravan Farhadi. Tehran: 1994.
- Nicholson, Reynold Alleyne. *Islam and Sufism*. Tras. Mohammad Baqer Ketabi. Tehran: 2005.
- Safi Alishah, Haj Mirza Hossein. *Erfan Alhaq*. Tehran: 2003.
- Satari. Jalal, *An Entry to Gnostic*. Tehran, 2002.
- Zia'e Noor, Fazl. *The Unity of Existence*. Tehran: 2000.
- Zarin Koob, Abdol Hossein. *Step by Step to See God*. Tehran: 2002.

NAXÇIVANIN AŞIQ SƏNƏTİNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GENRE FEATURES OF ASHUQ ART OF NAKHCHIVAN

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ АШУГСКОГО ИСКУССТВА НАХИЧЕВАНИ

Günay MƏMMƏDOVA*

Özet

Bildiride Nahçıvan muhitinde yer alan aşık sanatı ile ilgili bilgi veriliyor. Üstad aşıkların adları, onların sanat tarzları, aynı zamanda aşık muzikleri etnokültürel yönden araştırılıyor.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, aşık, üstad, sanat, müzik

Resume

This article tells about ashuq art in Nakhchivan. The names of masters-ashuqs, their way to art, and ashuq tunes could be seen in different aspect.

Key words: Nakhchivan, ashuq, master, art, tunes

Musiqi janrları arasında Naxçıvanın aşiq musiqi janrı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə musiqi mədəniyyətinin inkişafında bu sənət janrından kifayət qədər istifadə olunmasa da bu janrın izləri bölgənin musiqi folklorunda özünə dərin iz salmışdır. Bölgənin ayrı-ayrı şəhər və kəndlərinin adına məxsus adların klassik aşiq musiqi havalarında öz əksini tapması bu ərazilərin aşiq musiqi yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini göstərir. «Naxçıvani», «Ağır Şərili»(1, s.62.) havalarının aşiq musiqisində labüd olması deyilən fikri bir daha təsdiq edir. Naxçıvan aşiq mühitində Göyçədə olduğu kimi, özünəməxsus aşiq məktəbi olmasa da bölgənin aşığıları dövrünün tanınmış sənətkarları idi. Başqa bölgələrdə olduğu kimi burada da aşiq şeir şəkillərinin hamısından aşiq yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur. Naxçıvan aşığıları bölgədə janr xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən çoxsaylı dastdanların yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişlər.

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi/AZERBAIJAN

Naxçıvanın qədim aşığılarından aşiq Allahverdi, Ağ aşiq, XIX əsrdə Sədərəkdə yaşamış Aşiq Əli Xanxanımoglu, Şərurda Güllalı Məmməd, Vayxırlı Məmmədcəfər, Şıxmahmud kəndində Çobankərəli Cəfər, Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kəndində Sərraf Qasım, Sədərəkli Aşiq Yusif, 1878-ci ildə Naxçıvanın Zeynəddin kəndində Dədəkişi Hüseyn oğlu Əliyev, XX əsrdə, 1920-1942-ci illərdə Babək rayonunun Şıxmahmud kəndində Aşiq Fətullah bölgənin ustad aşığılarından olmuşlar. Naxçıvanlı aşiq Süleyman, aşiq Cəbrayıl dan topladığımız məlumata görə, Şərurda aşiq Həmid, aşiq Şəhriyar, aşiq Məmmədyar (Kəngərli), aşiq Heyran (el şairəsi), XX əsrdən etibarən Aşiq Yusif (Sədərəkli), Aşiq Qulu (Şıxmahmud kəndindən), aşiq Sudeyif (Dəhrdən), aşiq Əzim, aşiq Hüseyn Abbasəli, aşiq Əbülfəz (Şahdaxlı), aşiq Hidayət (İçərək kəndindən), aşiq Fərrux (Kükü kəndindən) Yaman İsmayılın, 1914-1973-cü illərdə Şərur rayonunda Aşiq Nəbat, müasirlərimiz olmuş Abbas Seyidov, Bayram Bayramlı, Aşiq Bəhlul Əmirxan oğlu Niftalıyev Naxçıvan aşiq mühitinin formalaşmasında xüsusi əməkləri olmuş sənətkarlar idilər.

Naxçıvan, ərazisinə görə Şərqdə ən böyük və nüfuzlu aşiq məktəblərindən sayılan «Göyçə», «İrəvan», «Dərələyəz» və s. aşiq məktəblərinə yaxın olduğu üçün bu məktəblərin ifa üslubu, zəngin dastan, qaravəlli, nağıl söyləmə ənənəsi regionun aşiq yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Ə.Eldarova aşiq repertuarından yazarkən qeyd edir ki, «folklorçu Əhliman Axundovun Tovuzda, Şamxorda və Naxçıvanda topladığı materiallar içərisində 118 hava adına rast gəlirik» (1, s.64.). Aşiq sənəti sinkretik sənət nümunəsi kimi bir neçə ədəbi və musiqi janrlarını əhatə edir. Bu mənada onun geniş əhatəliliyi, nüfuzu, aşiq sənətinin milli mədəniyyətin inkişafında rolunu çox böyükdür. Aşiq sənəti milli mədəni prosesin formalaşmasında, bir çox janrları özündə ehtiva etmiş və bununla da ümum mədəni inkişafın tərəqqisinə geniş imkanlar açmışdır.

Aşiq yaradıcılığının janrları haqqında Ə.Eldarova yazır ki, «Məlum olduğu kimi, aşiq ədəbiyyatının janrları içərisində sənətkarın ifadə etmək istədiyi ideya məzmunundan və seçdiyi mövzudan asılı olaraq həm iri formalara-dastanlara, həm də kiçik poetik formalara-bayatı, gəraylı, qoşma, divani, tənisi, müxəmməsə və s. təsadüf edilir» (1, s.44.).

Qeyd edilən ədəbi-musiqi forma və janrları bölgənin mədəni inkişafında çox böyük iz və təsirlər qoymuşdur. Deyilən fikirlərə əlavə olaraq qeyd edim ki, aşiq və muğam ifaçılığında mövcud olmuş «təsnif», «pişro» janrlarından da Naxçıvanın musiqi folklorunda musiqi sənətkarları geniş istifadə etmişlər. Bu haqda məlumat verən folklorşünas M.Həkimov yazır ki, «Aşiq ədəbiyyatında «Təsnif» adı ilə işlək məqamı geniş olan lirik forma **Ağ Aşiq, Aşiq Alı**, Hüseyn Şəmki, **Vaxıyanlı Aşiq Məmməd**, Mola Cümə, Aşiq Bəsti, şair Vəli kimi görkəmli saz-söz ustadlarımızın yaradıcılığında aparıcı şeir şəkillərindəndir» (2, s.4.). Qeyd edilən «təsnif»lərə mərasim ənənələrində, toy düyünlərdə bu gün də rast gəlinir. Belə «təsnif»ə misal olaraq aşağıdakı beytləri göstərə bilərik:

*Xalçada tirmə, Xonça qabağı,
Tozunu silmə. Gümüş belbağı.
Xonçada dürmə¹, Qızıl qolbağı,
Gəlir qızımçün. Gəlir qızımçün².*

¹ Qeyd: Dürmə – boxça mənasındadır.

Toy-düyünlərdə öyüd, nəsihət şəklində oxunan «təsnif»lərə misal olaraq Aşıq Alının «Yamandır» rədifli təsnifindən bir neçə beytə diqqət yetirək:

*Bəhrə cəfasız, Övlad naqisi,
Həyat səfasız. Zənənin pisi,
Həmdəm vəfasız, Namərd kölgəsi,
Yamandır, yaman. Yamandır, yaman.*

*Xəsisin varı, Alı piranə,
İgidin xarı, Qəlbi viranə,
İfritə qarı, Fəhm dövrənə,
Yamandır, yaman. Yamandır, yaman (2, s.5.).*

Toy-düyünlərdə Ağ Aşığın (Aşıq Allahverdi)nin «Düvaqqapma» ilə xeyir-dua vermiş «Süsənbərim» rədifli təsnifinə də rast gəlirik:

*Yaşıl başlı, Telli sazım,
Çatma qaşlı, Xoş avazım,
Şux baxışlı, Bahar yazım,
Yaraşığılı, Şən avazım,
Süsənbərim. Süsənbərim.*

*Sən halalsan, Aşıq Ağdı,
Bir cəlalsan, Toy təlağdı,
Mənə yarsan, Xoş sorağdı,
Bizə varsan Gözəl çağdı,
Süsənbərim. Süsənbərim (2, s.6.).*

Naxçıvan aşıq mühitinin ifa formaları, aşıq havalarının musiqi dil xüsusiyyətləri İqdır bölgəsinin aşıq yaradıcılığına da böyük təsir göstərmişdir. Hər iki bölgənin aşıq yaradıcılığına xas musiqi havalarının müqayisəli təhlili sübut edir ki, melodik dil xüsusiyyətlərinə, metro-ritmik, lad-intonasiya quruluşlarına və ifa formasına görə İqdırda yayılmış aşıq musiqi havacatları Naxçıvan aşıq ənənəsindən irəli gəlir. Bölgədə oxunan aşıq havalarının mətn quruluşu ümum aşıq poetik formaları, məzmunu ilə eynilik təşkil edir və bu ifa xüsusiyyəti İqdır, Ərzurum və Kars bölgələrində də saxlınılmışdır. «Aşıq mahnılarının mətnləri spesifik şeir vəznində-heca vəznində yaranır. Hər misrasında bərabər sayda hecalar olan sillabik şeir-xalq şeiridir. Aşıq yaradıcılığında əruz vəzninə nadir hallarda təsadüf olunur. Bütün şeir formaları strofik quruluşa malikdir. Bəndlər onlardakı misraların sayına, misralardakı hecaların sayına, habelə qafiyələnməyə və mövzu-məzmunu görə təsnif olunurlar.

Aşıq poeziyasında dörd, beş və altı misralı bəndlərə çox təsadüf edilir. Hər misradakı hecaların sayına görə yeddihecalı, səkkizhecalı, on bir hecalı bəndlər aşıq poeziyasında daha geniş yayılmışdır» (1, s.45-46). Deyilən fikir bir daha təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində aşıq yaradıcılığına aid çoxsaylı musiqi materialları ətraf ölkələrin aşıq yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir.

Aşıq yaradıcılığı janrlarına aid bütün janrlar Naxçıvanın musiqi folklorunda da özünü göstərir. Bölgədə yaşayıb-yaratmış aşıq sənətkarları öz zəngin,

² Qeyd: bu beytləri Toplamışıq.

rəngarəng yaradıcılıqlarında mövcud aşiq janrlarının hamısından kifayət qədər yararlanmışlar. Aşiq yaradıcılığında dastanların daha çox yayılmış üç janrı; qəhrəmanlıq, romantik-məhəbbət və ailə-məişət dastanları (3, s.184) aşiqaların repertuarında özünə geniş yer almışdır. Azərbaycan aşiq dastanlarından «Aşiq Qərib»in, «Koroğlu»nun, eyni zamanda «Koroğlu» havalarının, yallı rəqslərinin, yallıbaşı mahnı-rəqslərinin Türkiyədə yayılmasında qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan folklor mühiti sənətkarlarının böyük rolu olmuşdur (4, s.116). Aşiq musiqi janrlarının ətraf mühitə yayılması Azərbaycan aşiq məktəblərinin çoxəsrlik ənənəsinin təbliği deməkdir. Naxçıvanın folklor mühitində aşiqaların fəaliyyətinə qiyməti folklorçu alim S.Paşa Pirsultanlının sözləri ilə vermək istərdim. Bu xüsusda o yazır ki, «aşiq yaradıcılığı Azərbaycan xalqının ictimai və bədii-estetik fikir tarixində, mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Aşiq təkcə öz yaratdığı saz-söz və dastan sərvətinin sahibi kimi məhdudlaşmamış, eyni zamanda yüzillər boyu bütövlükdə Azərbaycan folklorunun əsas hissəsinin daşıyıcısı, yaşadıcısı və yayıcısı kimi şərəfli bir vəzifəni də yerinə yetirmişdir» (5, s.208).

Naxçıvanın folklorunda musiqi janrlarının hansı formada, üslub və arealda özünü göstərməsinə elmi faktların dili ilə nəzər yetirdik. Dəlillər bir daha təsdiq etdi ki, bölgənin folklor mühitində keçirilmiş və müasir dövrdə də keçirilən mərasimlərdə musiqi folkloru nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Naxçıvanın adət-ənənəsindən irəli gələn spesifik xüsusiyyətlər ayinlərdə oynanılan musiqi folkloru nümunələrinin forma, üslub, janr xüsusiyyətlərinə öz təsirini göstərmişdir. Məhz buna görə də regionun folklor mühitində Naxçıvanın folklor ənənəsini formalaşdıran, ona fərdi xüsusiyyətləri gətirən bir sıra musiqi folkloru nümunələri yaranmışdır. Belə nümunələr arasında yallı, yallıbaşı mahnı-rəqsləri, bir sıra mövsüm-mərasim nəğmələri, «Naxçıvani», «Ağır şərili» aşiq havaları və s. buna misal ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. Elm, B., 1992, 168 s.
2. Həkimov M. Azərbaycan aşiq şer şəkilləri və qaynaqları. Bakı, 1999,
3. Намазов К. Азербайджанские ашыгское искусство. Баку, Язычы, 1984, 184 с.
4. Ragib M. Şarki Anadolu türkü və oyunları. (Konservatuar Folklor Heyətinin döldüncü tetkik səyahəti münasibətilə). İstanbul, Evkaf Matbaası, 1929, 116 s.
5. Pirsultanlı S.R. Ozan – aşiq sənətinin nəzəri məsələləri. Ozan, Bakı, 2002, 208 s.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN BƏDİİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

THE ISSUES WITH REGARD TO THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE LITERARY WORKS OF MIRZA FATALY AKHUNDOV

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДОВА

Sevda Ağaşirinqızı İSMAYILOVA *

Özet

Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi için edebî eserlerin tarihî yönden araştırılması büyük anlam taşımaktadır. Bu yönden makalede Mirze Fetali Ahundov'un bedii yaratıcılığında Azerbaycanın içtimai-siyasî, sosyal ekonomi, kültür tarihi meseleleri araştırılmaktadır.

Anahtar kelmeler: Tarih, Ahundov, bedii, socio-siyasi, ekonomi, kültür

Summary

To investigate the literary works from the point of view of studying the history of Azerbaijan is of great importance. From this point of view, in this article have been investigated the literary works of Mirza Fataly Akhundov with regard to the socio-political, socio-economic and cultural issues of Azerbaijan.

Key words: History, literary, Akundov, socio- political, economic, cultural

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün ədəbi əsərlərin tarixi baxımdan araşdırılması aktual problemlərdəndir. Biz bədii ədəbiyyat vasitəsilə öz tarixi keçmişimizi öyrənir, öz soykökümüzə qayıdırıq. Hər bir tarixçiyə bədii ədəbiyyatı bilmək vacibdir. XIX əsrin II yarısına aid Azərbaycan bədii ədəbiyyatı dövrün tarixi mənzərəsinin yeni cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir.

XIX əsrin II yarısı Azərbaycan yazarları – ədiblər, şairlər, dramaturqlar o dövrün bütün ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mühitinin barometri kimi öz

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinin Baş Öğretim Üyesi. Bakü/AZERBAYCAN

əsərlərində Azərbaycan həyatında baş verən mühüm hadisələri bu və ya digər dərəcədə realistcəsinə təsvir edirdilər. Öz zamanının aydınları olan bu ədiblər, vətəndaşlıq mövqeyi, milli mövqedən çıxış edirdilər. Azərbaycanın müstəmləkə üsul-idarəsi altında olmasına baxmayaraq, belə bir dövrdə ədəbiyyatda xalq, vətən, yurd, millət anlayışları yaranıb ortaya gəldi.

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dramaturgiya janrının banisi kimi daxil olmuşdur. İctimai-siyasi xadim, Şərqdə maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndəsi, filosof M.F.Axundovun realist səpkidə yazılmış əsərlərində XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda baş verən bütün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyat hadisələri öz əksini tapmışdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Firidun bəy Köçərlinin «Müsəlmanların əvvəlinci reformatoru» (Köçərli, 1978: 427), «Türk ədiblərinin və komediya nəvislərinin atası» (Köçərli, 1978: 427) adlandırdığı Mirzə Fətəli Axundov göstərirdi ki, çar məmurlarının yaratdığı rüşvətxorluq sistemindən əhalinin əsasən aşağı təbəqələri zərər çəksələr də, bəylər də bundan narazı qalır. O, «Hekayəti-Musyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur» əsərində Hətəmxanın dili ilə deyir: «...bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, ...biz aşkara peşkəş alarıq, olar gizlin alarlar» (Axundov, 1987: 59). Şahbaz bəy isə cəmiyyətdə olan mənfiliklərdən birini - yüksək vəzifəyə keçmək üçün vasitəçiliyi ürək ağrısı ilə qeyd edir: «Doğru deyirsən, amma adamın hər işdə gerek vasitəsi olsun. Tiflisdə və o biri şəhərlərdə mənə tanıyan yoxdur. Mənə kim vasitə olub, mənə qulluğa qoyduracaq və hörmət tapdıracaq?» (Axundov, 1987: 65).

Mirzə Fətəli Axundov özünün məşhur «Sərgüzeşti-mərdi xəsis» («Hacı Qara») (1852) əsərində Azərbaycandakı rus məhkəmə sisteminin əsl mahiyyətini açıb göstərmiş, rus istintaq orqanlarının nəinki sadə adamlar, hətta varlı təbəqənin nümayəndələrini, konkret olaraq tacirləri belə qorxu içərisində saxladığını Hacı Qaranın dililə belə təsvir etmişdir: Hacı Qara: ... rus adı gələndə bağrım yarılr. Onların qılınc – tufəngi o qədər mənə qorxutmur ki, silisti (istintağı, məhkəməsi nəzərdə tutulur – S.İ.), apar-gətiri canıma vəlvələ salır (Axundov, 1987: 146). Və yaxud, mahal naibi olan murov Hacı Qaranı rus naçalnikinin yanına «silist olunmağa» aparmaq istəyəndə o bunu «evinin yıxılması» hesab edərək demişdi: «Mən silistdən qaçırdım, genə silistə düşdüm! Çibindən birəyədək başlayacaqlar soruşmağa» (Axundov, 1987: 164).

M.F.Axundov əsərdəki personajların birinin dililə çar məhkəmələrindəki süründürməçiliyi belə ifadə etmişdir: «Urusun silisti beş ilə qurtarmaz» (Axundov, 1987: 164).

Mirzə Fətəli Axundov əsərdə hökumət məmuru olan «naçalniki» qanunpərəst və mərhəmətli göstərsə də, idarəçiliyin aşağı pilləsində duran murovun yasavullarını oğru və cibgir kimi təsvir etmişdir. Yasavullar Hacı Qaranı tutarkən onun yarım abbasısına tamah salaraq cibindən çıxartmışdılar (Axundov, 1987: 174).

M.F.Axundov irsinin müasir tədqiqatçılarından olan N.Məmmədov yazırdı ki, «Mürafə vəkillərinin hekayəti» komediyasından başlayaraq o, əsas əsərlərinin mövzusunun İran həyatından alır. Axundov çar senzorumun diqqətini yayındırır, yaxasını çarizmin təqibindən xilas etmişdi. Həm də M.F.Axundov üçün Azərbaycanın Şimalı da, Cənubu da doğma vətən idi (Məmmədov, 1978: 155).

M.F.Axundov 1855-ci ildə yazdığı «Mürafə vəkillərinin hekayəti» komediyasında şah üsul-idarəsinin hökm sürdüyü Cənubi Azərbaycanın məhkəmə sisteminə mövcud olan qanunsuzluq, rüşvətxorluq və özbaşınalıq hallarını təsvir etmişdir. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, Təbriz şəhərinin varlılarından biri Hacı Qafurdan miras kimi 60 min tümən pul da qalmışdı və həmin pul vərəsilik qaydası ilə onun bacısı Səkinə xanıma çatmalıydı. Hacı Qafurun varis olmağa və əmlakdan pay almağa haqqı çatmayan arvadı Zeynəb pulun yarısını rüşvət kimi vəkil Ağ Mərdana güzəştə getməklə mirasa yiyələnmək istəyir (Axundov, 1987: 175-190).

Sonda qabaqcadan öyrədilmiş sərbazlar və yalançı şahidlər şəriət məhkəməsində doğrusunu danışmağa başlayırlar və qanuni varis Səkinə xanım məhkəməni udur. Bunun əsas səbəbi Səkinə xanımın nişanlısı Əziz bəyin Cənubi Azərbaycanı idarə edən və Qacar sülaləsindən olan şahzadə ilə, yəni Təbrizdə oturan vali ilə yaxınlıq etməsi idi. Vali işə qarışmasaydı, bir sürü fırıldaqçı məhkəməni udacaqdı.

Mirzə Fətəli Axundovun «Hekayəti-xırsi-quldurbasan» (1851) əsərində isə rus müstəmləkəçilərinin Şimali Azərbaycanda tətbiq etdikləri istintaq-məhkəmə sisteminin fəaliyyət mexanizmi öz əksini tapmışdır. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, qaçaq-quldurları mühakimə etmək üçün divanbəyi dilmanc və yasavullarla kəndbəkənd gəzir, yerlərdə üzləşdirmə və istintaq aparır, qərarlar çıxarırdı. Kimin təqsirli olması məhkəmə araşdırmasından yox, divanbəyinin şəxsi mülahizəsindən asılı olurdu (Axundov, 1987: 78-109). Divanbəyi quldur basqınına uğramış alman Foku pul alıb şikayətdən əl çəkməyə razı salmışdı (Axundov, 1987: 108). Qeyd etmək lazımdır ki, çar hökumətinin 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə Şimali Azərbaycanda müsəlman hüququ əsasında fəaliyyət göstərən şəriət məhkəmələrinin səlahiyyət dairəsini azaltmış, burada quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaratmışdı (Мильман, 1966: 120-121). Bu məhkəmələrə rus məmurları başçılıq edirdilər; məhkəmə işləri rus dilində aparılırdı. Belə məhkəmələrdə çox zaman qanunsuzluq və özbaşınalığa yol verilirdi, rüşvətxorluq halları geniş yayılmışdı, xalqımızın milli-adət ənənələri və xüsusiyyətləri çox zaman nəzərə alınmırdı.

Azərbaycanın işğalı dövründə başlamış və bütün XIX əsr boyu davam etmiş köçürmə siyasəti müstəmləkəçi siyasi xəttin tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlarda rusların və almanların Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi gözlənilən nəticəni verməmiş və bölgədə güclü xristian dayağı yaratmaq planı uğur qazanmamışdı (Abdullayev, 2000: 46). Belə bir şəraitdə Rusiya hökuməti 1828-ci ildə İranla bağladığı Türkmənçay və

1829-cu ildə Osmanlı dövləti ilə bağladığı Ədirnə müqavilələri əsasında həmin ölkələrdən erməni əhalisini kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürməyə başlamışdı. Rus hökuməti Türkmənçay sülh müqaviləsinin rus diplomatı A.S.Qriboyedov tərəfindən yazılmış 15-ci maddəsinə əsasən (Azərbaycan, 1989: 283) İrandan 40 min nəfər, Ədirnə müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətindən 84 min nəfər erməni əhalisini köçürərək Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və başqa bölgələrində yerləşdirmişdi. Cənubi Qafqaza erməni köçürmələrinin əsas təşkilatçılarından biri olan rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlman əhalidə yara-nacaq qorxunu aradan qaldırmaq və köçürmə nəticəsində düşə biləcəkləri ağır vəziyyətlə müsəlman əhalisini barışdırmaq məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur» (Грибоедов, 1971: 341). Qriboyedovun bu qeydlərindən aydın olur ki, erməni köçürmələri əlacsızlıqdan düşdüyü vəziyyətlə razılaşmağa məcbur olan Azərbaycan əhalisinin (Статистическое, 1833: 83) ciddi narazılığına və etirazına səbəb olmuşdu.

1823-cü il kameral sayımına görə, Qarabağ əhalisinin 8,4 faizini təşkil edən ermənilərin (Azərb.Resp. f.24: v. 226) xüsusi çəkisi artaraq 1832-ci ildə 34,8 faizə (Обозрение, 1836: 363), 1897-ci il sayımına görə isə 53 faizə çatmışdı (Azərbaycan, 1989: 299). İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin $\frac{3}{4}$ -nü təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artıq 1834-35-ci illərdə 46 faizə enmişdi (Abdullayev, 2000: 47).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tiflisdə dövlət qulluğunda çalışan və yüksək intellektual səviyyəyə malik olan Mirzə Fətəli Axundov kimi mütəfəkkir Qafqazın hər yerinə səpələnmiş və hər yerdə müsəlman əhalini sıxışdırıb sıradan çıxartmaq istəyən, islam və türk düşməni olan ermənilərin xarakterini və xislətini tanıyır və bilirdi. M.F.Axundov «Hacı Qara» komediyasında hökumət qulluğunda olan erməniləri hiyləgər, yalançı, satqın və casus kimi təsvir etmişdir.

Əsil-nəcəbətli müsəlman zadəganları rus hökumətinə sədaqətli olmadıqlarından və ya ruslar onlara etibar etmədiklərindən çox zaman qanuni bəy hüquqlarını təsdiq etdirə bilmədikləri halda, Azərbaycanda gəlmə ermənilərdən çoxlu yalançı «bəylər» əmələ gəlmişdi. Bu tarixi gerçəklik M.F.Axundovun «Hacı Qara» əsərində çox dəqiq və real şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə əsl müsəlman zadəganı olan Heydər bəyin alçaq bir erməni yüzbaşısı Ohanı düzgün olaraq «mujik», yəni kəndli, rəiyyətlə adlandırmasına cavab olaraq Ohan rus naçalnikinə bir sıra sənəd və şəhadətnamələri göstərərək demişdi: «Başına dönüm, mən hərgiz mujik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyüklərinə qulluq edirəm. İyirmi rizaməndlik kağızım var. Keçən il mənə gümüş medal yazmışdılar! Alın bu kağızları bir oxuyun, görün!... Başına dönüm, mənəm bəylik üçün şəhadətnaməm dəxi var! Alın, oxuyun!» (Axundov, 1987: 168).

M.F.Axundov ermənilərin rus hökumətindən qondarma bəy şəhadətnamələri almasını Heydər bəyin dili ilə belə ifadə etmişdir: «Naçalnik,

bu şəhadətnamələrin yüzü bir pula dəyməz. Zatında şübhə olanlar öz nəşəbləri üçün şəhadətnamə qayırdılar» (Axundov, 1987: 168).

Əsərdə Ohan yüzbaşının davranışları da onun «bəyliyi» şübhə altına alır. Hər sözünün əvvəlində naəalnikə yaltaqcasına «başına dönüm» deyir. İyirmi il Qarabağda vilayət böyükələrinə qulluq etməsini xatırladır, bir qədər sonra əvvəllər bəy zümərəsinə mənsub olmadığını özü də etiraf edərək rus rəisinə deyir: «Başına dönüm, mən bu axırıncı nüfus dəftərində bəy yazılmışam. İndi bu (Heydər bəy) mənim bəyliyi istir batırsın. Haqq elə, mən bədbəxt olmuyum» (Axundov, 1987: 168). Göründüyü kimi, Ohan yüzbaşı sonuncu siyahıya almada bəy olmaya-olmaya özünü hansısa əyri yolla hökumətin dəftərində bəy yazdırma bilmişdi.

Rusiya imperatoru I Aleksandrın 1821-ci il oktyabrın 8-də imzaladığı fərmanla Cənubi Qafqazda güzəştli gömrük tarifinin tətbiq edilməsi həmin niyyətin həyata keçirilməsinə, yeni əldə edilmiş torpaqlarda iqtisadi həyatı canlandırmağa xidmət edirdi.

Rusiyanın toxuculuq sənaye məhsullarının yüksək keyfiyyətli Avropa malları ilə rəqabətə davam gətirmədiyi bir şəraitdə Cənubi Qafqaz və İran bazarlarının Rusiya üçün birdəfəlik itirilməsi təhlükəsi qarşısında çar hökuməti öz ticarət siyasətini 30-cu illərin əvvəlində kəskin şəkildə dəyişdirdi. Belə ki, 3 iyun 1831-ci ildə hökumət Cənubi Qafqaz diyarında gömrük və ticarət işləri və gömrük idarəsi haqqında fərmanlar verərək 1821-ci ildə tətbiq edilmiş güzəştli ticarət (gömrük) tarifini ləğv etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1831-ci il yasaq tarifinin tətbiqi Cənubi Qafqazda qa-çaqmalçılığın çiçəklənməsinə gətirib çıxarmışdı. Keyfiyyətsiz rus toxuculuq mallarının daxili bazarlarda satılmadığı bir şəraitdə ucuz və keyfiyyətli Avropa mallarının, xüsusilə İrandan qeyri-qanuni yollarla Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana axını güclənmişdi.

Böyük miqyas alan həmin hadisələrin dövrün bədii ədəbiyyatında necə əks olunmasının təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, realist nəsrimizin banisi Mirzə Fətəli Axundov məşhur «Hacı Qara» komediyasında 1831-ci il yasaq ticarət tarifinin Şimali Azərbaycanda yaratdığı iqtisadi mənzərəni dolğun şəkildə əks etdirmişdi.

M.F.Axundov «Hacı Qara» komediyasında 1831-ci il yasaq ticarət tarifinin tətbiq edilməsini və bunun nəticəsində Avropa mallarının Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gətirilməsinin qadağan edilməsini Heydər bəyin sözləri ilə belə ifadə edir: «Rus firəng çitini qadağan edibdir; heç kəs qorxudan gedib gətirə bilmir; məgər handa bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxarda bilir... Buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki, onu görəndə al-yaşılın üzünə baxmırlar... Həmi ucuzdur və həmi göyçəkdir, həmi də rəngi solmur. Arvadlar belə çitlərdən ötrü biixtiyardırlar. Heç rus çitini tanımırlar» (Axundov, 1987: 139).

M.Ə.Rəsulzadə M.F.Axundov və H.Zərdabının tarixi xidmətlərini bu baxımdan qiymətləndirərək belə yazmışdı: «Rusiya imperiyasının müsəlman

xalqlarının türk özünüdərkil ilk dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundzadənin 1850-ci ildə sadə xalq dilində ölməz komediyalar yazdığı andan başlanır, Həsən bəyin isə Azərbaycan türklərinin «milliyyət ikən millət olmağa başlanması» prosesinin öncülü olduğunu göstərirdi» (Kəngərli, 2001: 160).

Azərbaycan maarifləri milli ideyaların həyata keçirilməsində əsas rol oynamışlar, onlar milli mədəniyyət, milli mətbuat, milli məktəb, milli dil uğrunda mübarizə aparmışlar, məhz onların fəaliyyəti nəticəsində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əsl mədəni intibah baş verdi.

Milli oyanışın əlamətlərindən biri də azərbaycanlı zadəgan gənclərin Avropa ölkələrinin mədəniyyətinə, dilinə, siyasi və iqtisadi həyatına maraq idi. XIX əsrin ortalarında Şimali Azərbaycanda dünyəvi təhsil almaq istəyənlərin yönümü Rusiya ilə bərabər Qərbi Avropa, xüsusilə Fransa idi. Bununla izah oluna bilərdi ki, o dövr-də Avropa ölkələrində müasir istehsalın, iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun olaraq dünyəvi elmlərin tədrisi aparıcı rol oynayırdı. Bundan əlavə, Rusiya imperiyasında humanitar təhsil məsələsində üstünlük sözsüz ki, qərb sisteminə verilirdi. Odur ki, gənclər Avropa təhsili almağa çalışırdılar. Bütün bunlar bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı.

M.F.Axundov XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranan bu marağı, meylə «Hekayəti-musyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» əsərində Şahbaz bəyin dili ilə belə ifadə edir: «Mənim tay-tuşlarıam tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə qamışlıqda adsız-sansız» (Axundov, 1987: 65).

M.F.Axundov Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ərəb əlifbasının islahı uğrunda mübariz kimi də tanınır. Ərəb əlifbasının islahı ideyası hələ M.F.Axundova qədər istər şərq, istərsə də Azərbaycanda irəli sürülmüşdü.

M.F.Axundov 1857-ci ildə «Yeni əlifba» adlı kitabça çap etdirir (Axundov, 1988: 17-45). Həmin kitabçanı ictimaiyyətin müzakirəsinə verir. Təbii ki, əhalinin və xüsusən ruhanilərin böyük əksəriyyəti bunun əleyhinə idi. Bu yenilik islama qəsd kimi qiymətləndirilirdi. Ədib, təbii ki, çətinlikləri bilirdi, amma yenə də İran və Türkiyə rəsmilərinə, ruhani dairələrinə müraciət edir, öz əlifba layihəsini 1858-ci ildə Qarabağa, Şuşaya aparır, orada onu yerli nüfuzlu şəxslərə və ruhanilərə paylayır. Layihənin bir nüsxəsini çox guman ki, Cəfərqulu xan Nəvaya təqdim etmişdi. M.F.Axundovun ona üç şeiri məlumdur (Axundov, 1982: 238-240, 264-265), Cəfərqulu xan Nəvanın isə M.F.Axundova bir məktubu ünvanlanıb (Müntəz, 1986: 215-216).

Cəfərqulu xan Nəva M.F.Axundova ünvanlanmış şeirində yeni əlifba layihəsinə Şuşa ruhani dairələrinin münasibəti məsələsinə toxunur. Cəfərqulu xan Nəva yeni əlifba layihəsini bəyənir və onun müsbət cəhətlərini qeyd edir.

M.F.Axundovun Cəfərqulu xan Nəvaya göndərdiyi məktublardan aydın olur ki, Şuşa ruhaniləri yeni əlifba layihəsi haqda mülahizələrini bildirməyiylər: «Bilmirəm ki, nədir bu işə çarə? Gəlmişəm mən Qarabağa dübarə? Olmasa hər xandan cüzvi işarə, Əlif-bey sarıdan olmanam rahat» (Müntəz, 1986: 215).

Cəfərqulu xan Nəva M.F.Axundova ünvanladığı şeirdə ruhanilərin yeni əlifba layihəsinə münasibətinin mənfə olduğunu bildirir.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlirik ki, M.F.Axundovun bədii yaradıcılığında Azərbaycan tarixinin bir sıra mühüm hadisələri və məsələləri əks olunmuşdur. Onun əsərləri çar hökumətinin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasətin başlıca məsələləri barədə tarixi faktlarla zəngindir. Bu əsərlərdə maarifçilik ideyaları bədii inikasını tapmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

A. Azərbaycan dilində

1. Abdullayev M. Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasəti // Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri toplusu. Bakı: Xəzər Universiteti, 2000, s. 37-54.

2. Axundov M.F. Əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1987, 320 s.

3. Axundov M.F. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988, 388 s.

4. Axundov M.F. Komediylar. Povest. Şerlər. Bakı: Yazıçı, 1982, 272 s.

5. Azərbaycan Respublikası DTA: f. 24, siy. 1, iş 141, v. 226.

6. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar: Dərs vəsaiti / S.S.Əliyarov və Y.M.Mah-mudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.

7. Kəngərli A. Azərbaycan mədəniyyətinin Zərdəbi dövrü // Azərbaycan, 2001, № 6, s. 160-166

8. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, 600 s.

9. Məmmədov N. Axundovun realizmi. Bakı: Gənclik, 1978, 240 s.

10. Mümtaz S. Mirzə Fətəli (Səbuh) və Cəfərqulu xan Nəva // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 213-216.

B. Rus dilində

11. Грибоедов А.С. Сочинения. В 2-х томах. Т. 2, М.: «Правда», 1971, 368 с.

12. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.

13. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Григорьевым. СПб.: В Типографии Департамента Внешней Торговли, 1833, 264 с.

14. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч.IV, СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 401 с.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL CULTURE AND SOVEREIGNTY OF MERIT PRINCIPLE IN IRAN NATIONAL COMPANY OF PETROCHEMICAL INDUSTRY

**İRAN'IN ULUSAL KİMYASAL YAKIT ŞİRKETİNİN
ORGANİZASYON KÜLTÜRÜ VE HALK PRENSİPLERİ ARASINDA
İLİŞKİ**

**ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ КУЛЬТУРОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
НАРОДНОГО ХИМИКО-ТОПЛИВНОГО ОБЩЕСТВА ИРАНА И
ПРИНЦИПАМИ НАРОДА**

Dr.Hosein KHANIFER* - Dr. Asadollah KORDNAEEJ
Farhad SHORKANDY*** - Eslampour MARYAM******

Özet

İnsanın en uygun işlev faktörlerinden biri halk prensipleri ve onun beceri kaynaklarına ülkede dikkat etmektir. Bu yazının amacı, organizasyon kültürü ve halk prensiplerinin ilişkilerini araştırmaktır. İnceleme sonucunda tastik olundu ki, halk prensiplerini doğrultmak için onda baş vermiş değişiklikleri çalışma sahası ve organizasyon kültürünü açık sistem ile karşılaştırmak gerekir.

Anahtar kelimeler: halk prensipleri, organizasyon kültürü, çalışma sahası, açık sistem

Abstract

One of the main proper human functioning factor is to pay attention to the deserve principle and proper usage of ability of human sources in the country. Maybe it is possible to search the nonfunctioning in the culture of society. The dim of this survey is to evaluate the relationship between organizational culture and sovereignty of deserve principle. On this basis relation of six aspects of Hofstede organ-

* Associate Professor Of Tehran University – Pardis Of Qom/İRAN

** Assistant Professor Of Tarbiat Modarres University/İRAN

*** Ph.D.Student Of Baku Dovlat University /AZERBAIJAN

**** MA/İRAN

izational culture includes process oriented versus result tend, employee oriented versus work basis, local view against professional views open system versus close system, easy control versus difficult control, law tend versus practical tend with the sovereignty of deserve principle for this aim 106 employee of petroleum company was chosen with accidental cluster way. The tool of this survey is Hofstede organizational culture questionnaire and the sovereignty deserves principle. The inputs analyzed by the unity statistical way. Studies showed that for confirm the deserve discipline, many of its variance can be compared with employee based, result tend and the open system of organizational culture. Among the six aspects of organizational culture, the changing control and law tend didn't have relationship with sovereignty of deserve principle.

Keywords: merit principle, organizational culture process oriented employee oriented, open system.

Introduction

It is needed in new world today that organization for their survival should search for new ways. One of these factors which help the organization in this aim is meritocracy. This happening is not accomplished in vacuumed. Other factors also have roles in this process; especially the culture of every organization may make the basic of sovereignty of merit principle because the unique culture of every organization shows the way of understanding and give meaning to event for individual.

One of the basic reasons for non effective of human resource is not to pay attention to the merit principle in the country; meritocracy in our country is unclear and non familiar.

The study of offices in our country shows the obstacles of make the meritocracy in organization and the roots of this situation are cultural, historical and are laws structures and organizational culture [Dehghanan, 2005:5].

In another analysis, reasons which are in Iran organizational culture and make the meritocracy the big problem refers to law refuse culture, personal benefit oriented and responsible refuse [Hobbi, 2006]

Hofstede describe the organizational culture as unity mind plan and the totality with historical roots and social structures which consist of be lives and manners which happen in different levels and shows it in wide situation of organizational specification [Hobbi, 2006].

Meritocracy means having the ability and deserves and is based on this assumption that everybody has the ability of doing something in some case and the organization management should be able to discover these talents and adjust them with proper jobs [Hobbi, 2006].

Sovereignty of meritocracy needs some principle with them in organization, develop, progress and growth will happen. These principles are also called equality

of opportunity and inequality of result studies showed that that even in developed country there some abstract at the development of meritocracy sovereignty. Kiangs ton on his studies conclude that meritocracy factors such as level of education, ability on justice do not have any role in process of gaining the social basics [Kingston,2006:111-130] On the level of organization also Michael Hyter reported that his observation as manager's counselor at some organization shows development opportunity, success and fame don't base on meritocracy especially in evaluation system [Hyter,2007:41-43]. In Iran despite efforts in this field, yet convince of policy makers, decision makers and people didn't happen. For example Tasdighi's research [Tasdighi,2005:341-36], Babai [Babaei,2005:297-316], simar Asl [Simar-asl,2005:385-400], kebriai and et al [Kebriyai,2005:401-40] mention the cultural reason as abstract of meritocracy. Hobbi's research also shows that some changes of manager's view point of meritocracy are needed [Hofstede,1990:286-316]. Layers of organizational culture and different of it from point of view of some scientist such as French, Schein, Hatch off and finally Hofstede shows that each of them have some similarity and differences which can used in measure of organizational culture.

This essay is not searching for knowing and changing of organizational values but around the basic value of organization, different practical ways are used which by knowing them the manager can make the high aims of organizational culture forms of Hofseted are proper. In Hofstede's theory, organizational culture explained by different factors which are practical. Different parts of this factor are in below figure [Hofstede,1990:286-316]. In other case study of theoretical principle of meritocracy sovereignty revealed that usage necessary of meritocracy is based on scientific management especially Taylor's school of scientific management and Max Weber theory and the bureaucracy movement based on deserve. These principles based on theories which show the equality of opportunity for growth, self control, pay the prize which is relation to individuals' effort and feel of responsibility to work. This basic begins from entrance of person to organization and employee of him to hold and development. For this reason the measurement of meritocracy sovereignty are mentioned in these two organizational situations.

Studies show that in the country the relationship between organizational culture and meritocracy is not evaluate. But between organizational culture and other organizational factors such as clever management firm, benefits, productiveness and work responsibility are some relation which their results show the importance of organizational culture. Hofstede and et al found that there is a relationship between processes oriented organizational culture and professional view [Hofstede,1990:286-31].

Mr.Donna Garcia revealed that meritocracy sovereignty has the positive unity with religious believes [Garcia,2001]. Filip and Mckeown showed that culture principle has important meaning in organizational changes.

It is one of the most important factors in knowledge oriented economy [PHILIP,2004:624-636]. The aim of this study is to know the relationship between organizational cultures with the amount of meritocracy sovereignty. For reach to

the mentioned aim, These questions are asked. What is the relation between process oriented – Result oriented of organizational culture and meritocracy sovereignty? What is the relationship between employed oriented – job oriented of organizational culture and meritocracy sovereignty? What is the relation between practical – professional factors of organizational culture with meritocracy sovereignty? What is the relation between open system factors of organizational culture with meritocracy sovereignty? What's the relationship between loose control – tight control factors of organizational culture with meritocracy sovereignty? What is the relationship normative- pragmatic factor of organizational culture with meritocracy sovereignty? What is the relationship normative – pragmatic factor of organizational culture with meritocracy sovereignty? Among all of organization factors which one has more relationship with meritocracy sovereignty?

Method

The main important things between them are unity. The statistical societies of this research are all employees of Mobin petrochemical company of Boshher province that their numbers are 350 individuals. In this study the accidental cluster sample is used. 106 persons are selected as sample group. The number of $n = (z^2pq)/d^2$ from the sure level of 95 percent and the allowed error of %8 and also the amount of $p (p=0.5) n=150$ individual. Because $n=150$ in contracts with 350 society is bigger $n=150$ in this study the research tools for gathering the information are organizational culture and meritocracy question are. The research tools A) the organizational question of Hofstede is from his research in 20 units of 10 organization from Denmark and Poland and the interview from 1295 manager and employed. This question are is in original language and has 43 question in whole. To Hofstede and et al this question such as principle, heroes and sample [14]. The six mentioned factors are measured according to the final result. The questions are phrase start with this saying, "Where I work" and the answer give the answers with five degree of comparison; very disagree, disagree, no Idea, agree and very agree. The original questions are translated to Persian by researcher and the main version and the translated version was given to the university teacher assistance. After the scientific explanation, the main Persian version with original version gives to the counselor and assistance and their Idea also given. For evaluation of the question are the practical and appear that are used. In this way they appear text the management expert's means the counselor and university teacher study the kind of questions and confirm them. After confirmation these question are mentioned as the standard ones. For this aim the khobregan question are prepared. For practices of this question are 18 number of khobregan confirm it and with the %50 of the number 5 questions adds. The percent of different case are. process oriented (%73), employee oriented (%70), practical view (%72), open system (%76), easy control (%55) and law oriented (%54) which show the unity among the questions.

B) The meritocracy principle questions are taken from the study of Davey and et al which is from Garcia doctoring essay [Garcia,2001]. The name was: the understanding way of meritocracy question are. the main form of question are phrase is in explanation which the answerer say the answers in 5 degree comparison: very dis-

agree, disagree, without idea, the main version and the Persian version give to the university teachers and counselor and their scientific idea take and mention in Persian version for its evaluation both appear and practical text are used. In appear texts the experts of management field means guidance teacher and counselor study the kind of questions and confirm them. After confirmation of appearance of questions, the quality of the evaluate. For this purpose the questions are of khobregan is prepared. The practical of this question are among 18 individuals of khobregan with %50 was confirmed.

Finding

Table 1 shows descriptive properties of gender, education, age, job grade and the work experience of participants. 88/6 percent of group member were male and 11/4 percent of workers were female. The majority of personnel's have B.A. The Mean of ages of them was 30.60. The majority of workers have 11/65 job grade with standard deviation of 2/55. The mean work experience of group member is 5/34 year and the standard deviation is 4/95 year.

Table 1: Demographics descriptive properties of Samples

		Frequency	Percent
Gender	Male	93	88/6
	Female	12	11/4
	Total	105	100
Education	Diploma	11	10/8
	Upper Diploma	11	10/8
	Bachelor	74	72/5
	Master of art and uppers	6	5/9
	Total	102	100
		Mean	Standard Deviation
Age		30/60	5/95
Job Grade		11/65	2/55
Tenure		5/34	4/95

Table 2 shows the Means and standard deviations of organizational culture and meritocracy sovereignty. According to the possibility of gain the scores be-

tween 1 to 5 for each factor, the mean of factors shows that organizational culture employee oriented and the factors of easy control and practical view is under the mean. The amount of meritocracy sovereignty is also under medium.

Table 2: the Means and Standard deviations of organizational culture and Meritocracy

Factors	Frequency	Mean	Standard Deviation	Min.	Max.
Process Oriented – Result Oriented	94	3/06	0/51	1/80	4/67
Employee Oriented – job Oriented	97	3/68	0/55	2/30	4/80
Practical – Professional	103	2/71	0/73	1	4/50
Open system – closed system	104	3/19	0/67	1/17	4/50
loose control – tight control	103	2/77	0/67	1/50	4/50
Normative – Pragmatic	102	3/45	0/45	2/17	4/67
Meritocracy sovereignty	104	2/78	0/38	2/13	3/87

Tables 3: Correlation coefficient of organizational culture and Meritocracy

	Meritocracy sovereignty
Process Oriented – Result Oriented	0/466 *
Employee Oriented – job Oriented	- 0/582 *
Practical – Professional	0/486 *
Open system – closed system	- 0/536 *
loose control – tight control	0/20
Normative – Pragmatic	0/004

*. $P > 0/01$, $N = 105$

Table 3 shows correlation between process oriented factors with amount of meritocracy sovereignty $r = 0/47$ and is significant at the level of $\alpha = 0.01$ in this case whenever the company is result oriented in organizational culture, The meritocracy sovereignty increase. Table 3 shows that the negative unity $r = -0/58$ is meaningful between employee factors and the amount of meritocracy sovereignty. In this case when the company is work oriented, according to the organizational culture, the meritocracy sovereignty decreases. Also between practical view factor with meritocracy sovereignty there is positive unity of $r = 0/48$ which is meaningful

to statistic at $\alpha = \%1$ in this case whenever the company is professional oriented in organizational culture, The meritocracy sovereignty increase.

Table 3 there is a negative unity between open system factor and the amount of meritocracy sovereignty $r=0/54$, which at the level $\alpha = \%1$ is meaningful. In this case whenever the company is closed system at organizational culture, the meritocracy sovereignty will decrease. According to the table 3 the unity of $r= \%20$, it is not meaningful the relationship between easy control factor with meritocracy sovereignty. At the end there is no relationship between law oriented and meritocracy sovereignty ($r= \%4$).

stage	interred variables	R	Ad. R^2	ΔR^2	ΔP	F	Sig.	a	B	t	P
1	Employee Oriented – job Oriented	0/58	0/34	0/34	0/001	37/93	0/01	4/18	- 0/25	- 3/55	0/001
2	Process Oriented – Result Oriented	0/65	0/42	0/08	0/01	25/98	0/01	3/18	0/17	2/26	0/027
3	Open system – closed system	0/67	0/46	0/04	0/05	19/80	0/01	3/54	- 0/13	- 2/18	0/033
4	a							3/54		8/48	0/000

For evaluate that which factors of organizational culture predict the meritocracy sovereignty at company the multiple study with step-by-step way was done which its result are in table 4. According to this table the employee oriented factor comes first at the process and has unity with meritocracy ($R=0/58$). In this process the coefficient of this factor is $R^2=0/34$ which shows that this factor has 34 percent of variance of meritocracy sovereignty. This factor has the line meaningful relation ($p=0/001$ and $f=37/93$) and the B ($p=0/001$, $T=3/55$) shows this factor which predict the employee oriented.

In the second step the changing factor of process oriented enter the Regression process and its coefficient increase ($R=0/42$). In this cycle 0/08 of prediction has the meaningful relationship with meritocracy sovereignty.

In the third step, the open system factor enter to this process and the unity amount of employee oriented and process oriented will increase to $R=0/67$ and the average coefficient reaches to $R^2=0/46$ which shows about the same results.

Discussion

In process oriented versus result oriented the management of company pay attention to the process oriented and also its results. In easy control factor versus tight control, the company is easy taking to the daily tasks. In practical factor versus to professional factor, the workers of company thend to local view of culture. Finally according to the meritocracy sovereignty it is under mean. Before any action in the society the employee should adapt these processes till they have the time to be progressed.

This result shows that result oriented of organizational culture has the positive correlation to meritocracy sovereignty. This finding has unity with of Stede and Pitrez and Waterman idea. They believe that strong cultures are result oriented. There is a negative unity between employee oriented and meritocracy sovereignty. This means that whenever the company become work oriented, the meritocracy sovereignty decreases. The third question of study revealed that professional oriented of organizational culture has the meaningful relationship with meritocracy sovereignty. These findings are the same with Merton, Ouchi, Hofstede and Verbeke studies [Verbeke, 2000:587-602]. The result of fourth question which is based on negative relationship of closed system with meritocracy sovereignty is also adjusted in these researchers. There isn't any relationship between easy control and meritocracy sovereignty.

The result of fifth question is that there is not any meaningful relationship between organizational control factors with meritocracy sovereignty. As this kind of organizational culture focus on the individual manner, it is not surprising that there would not by any logic relationship between these different factors the result of this study in important of organizational culture half of meritocracy sovereignty and it was the main specification of such a culture.

In the job oriented versus employee oriented the employee oriented was more important because the managing system of every organization should care about the employee and pay affection to their personal problem. In the factor of process oriented versus result oriented, results showed that, the result oriented make the meritocracy sovereignty it means that purpose and employee's work is more important that the work process. The factor of open system versus closed systems showed that open organizational culture is more successful at reach to the meritocracy sovereignty. It means that management system and employee are flexible at the acceptance and solve the mistakes. This study showed that local oriented versus professional and law oriented versus practical oriented need more study. Some external study had some problems in these factors. They divided them as responsibility, customer oriented and law oriented. For example refer to essay of 21 in this study. Also Goldner divided the manager to two classification of local and global

which it is necessary that the ideas of Goldner should be mentioned in the next study.

REFERENCES

- 1- Babaei, Mohammad-Ali. (2005). **Arzyabi sharayete saze manhaye dolati baraye erteghayeh zanan be mashaghele modiriyati**. Majmoe maghalate avalin hamayeshe tosea shayestesalari dar saze manh. Jahade daneshkahi daneshkadeye ravanshenasi va olumterbiyati daneshkahe Tehran. Entesharate Shive, pp 297-316. [In Persian].
- 2- Tasdighi, Mohammad-Ali. (2005). **Mavaneye shayeste salari dar saze manhayeh dolati Iran va rahkarhayeh an**. Majmoe maghalate avalin hamayeshe tosea shayestesalari dar saze manh. Jahade daneshkahi daneshkadeye ravanshenasi va olumterbiyati daneshkahe Tehran. Entesharate Shive, pp 341-366. [In Persian].
- 3- Hobbi, Mohammad-Bagher. (2006). **Tahiye siyasathaye tervije farhanke shayeste salari**. Dabirkhaneye shoraye aliye enghlabe farhanki, komisiune farhanki. [In Persian].
- 4- Dehghanan, Hamed. (2005). **Modiriyat bar mabnaye shayesteghi (zaroratha va rahkarha)**. Faslnameye majles va pazhuhesh, 13, No 53. [In Persian].
- 5- Seyed Mosavi, Mirsajad, (1999). **Barasiye shayeste salari dar nezame edariye Iran**. Payannameye karshenasi arshad, Reshteye hoghogh omomi, Daneshkahe shahid Beheshti, Daneshkadeye hoghogh. [In Persian].
- 6- Simar-asl, Nastaran, (2005). **Barasiye mavane va mahnodiyathaye shayestesalari dar barkhi saze manhayeh Irani va pishnahade rahkarhayeh monaseb jahate tarvij**. Majmoe maghalate avalin hamayeshe tosea shayestesalari dar saze manh. Jahade daneshkahi daneshkadeye ravanshenasi va olumterbiyati daneshkahe Tehran. Entesharate Shive, pp 385-400. [In Persian].
- 7- Kebriyai, Ali, & et al(2005). **Mavane toseaye shayestesalari dar az didkahe karkonane daneshkadehaye olum pezeshti Zahedan**. Majmoe maghalate avalin hamayeshe tosea shayestesalari dar saze manh. Jahade daneshkahi daneshkadeye ravanshenasi va olumterbiyati daneshkahe Tehran. Entesharate Shive, pp 401-408. [In Persian].
- 8- Garcia, Donna, (2001), "The Perceptions of Meritocracy Inventory: Assessing Beliefs in the Association between and Merit Dissertation for Master of Arts", the university of Guelph.
- 9- Hofstede, Geert; Neuijen, Bram; Ohayv, Denise Daval; Sanders, Geert, (1990), "Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across twenty cases", Administrative Science Quarterly; 35, 2; pp 286-316.

10- Hyter, Michael C., (2007), **“Meritocracy-Responding to the Myth”**, Was Originally Published in The Handbook of Business Strategy, Vol.5, No.1, pp.41-43.

11- Kingston, Paul W., (2006), **“How Meritocratic is United States? “**, Research in Social Stratification and Mobility, Vol.24, pp.111-130.

12- PHILIP, GEORGE. MCKEOWN, IAN. (2004), **“Business Transformation and Organizational Culture: The Role of Competency”**, IS and TQM, European Management Journal Vol. 22, No. 6, pp. 624–636.

13- Verbeke, Willem, (2000), a revision of Hofstede et al.'s (1990), **“organizational practices scale. Journal of Organizational Behavior J”** Organiz. Behav. 21, 587-602.

ZƏRDÜŞT TƏLİMİNİN NİTŞE YARADICILIĞINA TƏSİRİ

ВЛИЯНИЕ УЧЕНИЯ ЗАРАТУШТРЫ НА ТВОРЧЕСТВО НИЦШЕ

THE INFLUENCE TO NITZSCHE CREATIVE WORK OF THE ZORO- ASTER TRAINING

Sübhan Bahaduroğlu MƏMMƏDOV*

Özet

Araştırmada, yeni hayat felsefinin taşıyıcılarından biri olan, görkemli Alman filozofu F. Nitşe'nin hayat ve yaratıcılığından söz açılıyor. Nitşe şahsiyyət ilə Zerdüşt şahsiyyəti arasındakı yaxınlıq mukayase edilerek inceleniyor. Aynı zamanda Nitşenin "Zerdüşt Böyle Dedi" baş eseriyle "Avesta" karşılaştırılıyor, onların arasındaki benzer düşünce tarzı ortaya konuluyor. Bununla da Zerdüşt öğretisinin Nitşe yaratıcılığına etkisi ispatlanıyor.

Anahtar kelimeler: Filozof, F. Nitşe, Zerdüşt, "Zerdüşt Böyle Dedi", Avesta.

Abstract

In this article the author describes a life and activity of one of the advanced representatives of philosophy "new lives", giving out German philosopher Nietzsche. Comparison between persons Nietzsche and Zoroaster is carried out and the affinity of these great people is brought to the notice the reader. At the same time are compared outstanding product Nietzsche "Zoroaster has told so" and "Avesta", is analyzed similarity between these fundamental products. The outhor in article emphasizes influence of doctrine Zoroaster on creativity Nietzsche .

Key words: Philosophy, F.Nietzsche, Zoroaster, "Zoroaster has told so", "Avesta".

* A.M.E.A-nın Nizami Adına Ədəbiyyat İnstitutunun Xarici Ədəbiyyat və Ədəbi Əlaqələr Şöbəsinin I Pillə Doktorantı. Bakı/AZERBAYCAN

Möhtəşəm tarixi abidə olan və Məzd Yəsna təlimini özündə əks etdirən Avestanın tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri öyrənərkən ilk növbədə F. Nitşe yada düşür. Çünki, Nitşe Zərdüşt təlimindən təsirlənərək yaratdığı fəlsəfi əsərlərlə tarixdə böyük iz buraxmışdı. **Fridrik Vilhelm Nitşe 15 Oktyabr 1844-cü ildə də** Sachsenin Prusya hakimiyyəti altında olan Lützene bağlı Röckende doğulmuşdur. Ailəsi dindar və lüteriyen bir kiçik biznesmen ailəsi idi. Soyunda bir çox başqa peşədən də olmaq üzrə şapkaçılar və mezbahacılar da vardı. Ancaq babası və atası dövlətə sadıq və pietist rahiblər olmuşdular. Nitşenin atası, Prusya kralı IV. Friedric h. Wilhelmin sadıq bir xidmətçisi idi. Bu səbəblə, ilk oğlu kralın ad günündə dünyaya gözlərini açdığında, başqa bir adla baptizm edilmə şansı heç yox idi. Əvvəlcə atası Fridrik Lyudviq 1849-cu ildə öldü. Yarılma nəticəsində beyin yumşalması yoxlanıldı. Beyninin dördüdə biri yumşalmışdı. Nitşenin hörmətli bioqrafları, onun dəliliyinin atasından keçmədiyindən əmin idilər. Nitşenin uşaqlığı Naumburqda, qadınlarla dolu bir evdə keçmişdi. Bunlar anası, bacısı, nənəsi və evdə qalmış bir az dəli iki xalası idi. Aydınır ki, qadınlarla çox erkən yaşda yaşadığı bu təcrübələr Nitşenin həyatında izlər buraxmışdı, çünki bioqrafiyası xalalarının həyatını əks etdirən xarakterik izlərlə zəngin idi. 13 yaşında ikən o dövrün üst səviyyə pansion məktəbilə yarışa biləcək, hər cür yaxşı və tanınmış bir əyalət məktəbi olan Pfortada oxumağa başladı. Şagirdlər bu məktəbdə tam dəcəlliklər etmənin xaricində həqiqətən də bir şeylər öyrənirdilər. Həddən artıq dindar olan Nitşe məktəbdə “kiçik Protestant keşişi”- deyə çağırılırdı və buranın ən müvəffəqiyyətli şagirdi idi. İnkişaf etməkdə olan dahiliyi günün birində öz ağılını istifadə etməsinə gətirib çıxardı. On səkkiz yaşına gəldiyində inancından şübhə etməyə başladı. Nitşenin iti zəkası, içində yaşadığı dünyanın ziddiyyətlərini görməzdən gəlməsinə maneə idi. Ehtimalla, başqaları ilə fikirlərini paylaşmırdı; bu vəziyyət onun özü üçün tipik bir davranış idi. Nitşe öz yolu ilə gedirdi. Heç bir mənəviyyatın ona təsir etməsinə icazə vermirdi. Nitşe on doqquz yaşına gəldiyində, keşiş ola bilmək üçün Bonn Universitetində ilahiyyat və klassik filologiya təhsilinə başladı. Zətin həyat axışı əvvəldən “iffətli qadınlar” tərəfindən planlanmışdı. Ancaq Nitşe narahat idi: Şüursuz bir üsyan dürtüsü şəxsiyyətinə təsir etməyə və onu dəyişdirməyə başlamışdı. Bonna gəldikdən qısa bir müddət sonra o münzevi məktəb cavanı şən və daşqın ruhlu bir universitet şagirdinin ən yaxşı nümunələrindən birinə çevrilir. Hər kəsin girə bilmədiyi xüsusi şagird birliklərinə girir, yoldaşları ilə içki içməyə başlayır və şagirdlər arasında edilən eskrim duellərinə qatılır. Qaçılmaz olaraq, bir dueldə yara alır və dueldə dərhal son verilir. Burnunun üstündəki kiçik tikiş izi o günlərdən qalmışdı. Bu yara izi daha sonraları gözlüyünün altında gizləndi. Nitşe həmin dövrdə bu nəticəyə vardı ki, Tanrı öldü. Tətildə evə döndüyündə dini ayinlərə qatılmağı rədd edərək, bundan belə əsla bir kilsəyə addımını atmayacağını açıqladı. Növbəti il Universitetini dəyişdirərək Leypziqə yerləşdi və ilahiyyat təhsilinə son verərək klassik filologiya üzərində ixtisaslaşdı.

Dindar ailəsinə mənsub olan Nitşədə kiçik yaşlarından dini mühitin əhatəsində formalaşmasına və bu mühidə tərbiyə almasına baxmayaraq, onda xristiyan əxlaqına eləcə də, kapitalist cəmiyyətinə və bu cəmiyyətin əsasını təşkil edən

burjua nümayəndələrinə dərin nifrət oyanmışdı. Bu nifrət onda heçdən yaranmamışdı. Belə ki, XIX yüzillik avropanın çətin dövrü idi. Kapitalizimin doğurduğu alverçilik ruhu cəmiyyətin qanına hopmuşdu. Boğucu qayda-qanun mühitinin tüğyan etdiyi cəmiyyət sənətkarı mənən əzirdi. Dəhşətlisi bu idi ki, indi sənətkar maddi cəhətdən sürü əxlaqlı kütlənin bəsit zövqündən aslı idi. Incəsənət kütləyə məxus olmağa başlamışdı. Əvvəlki dövrlərdə sənətkarın qazancı intellektual aristokratların zövqündən aslı idisə, indi bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənətkara verilən qiyməti kapitalist cəmiyyətinin dəlləliq və alverçilik nəticəsində həddən artıq varlanmış savadsız və zövqsüz vətəndaşı müəyyən edirdi. Fransada inqilab zamanı tökülən qan, demokratik idarəçilik sistemini yenidən mənimsəmiş ölkələrdə baş alan kütlələrin tiraniyası, bilikli insanların hiddətinə səbəb olurdu. Yaradıcı insanlar şəxsi azadlıqla vətəndaş bərabərliyi arasında olan ziddiyyətləri ön plana çəkmişdilər. Burjua zövqünün yedəyində sürünmək istəməyən intellektuallar yaradıcı şəxsiyyəti əzən bərabərlikdən fəvqəl insanın hüquqları lehinə imtina etməyə çağırırdılar. Bu yolla yaradıcı insanlar romantik qiyama qalxmışdılar. Nətsə bu qiyamın liderlərindən biri idi. O, öz tərəfdarları ilə birlikdə avropada həyat fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdu. Həyat fəlsəfəsi rəasionalizimin təzahür formalarından biridir. O, mədəniyyətin insan həyatında yerinə yetirdiyi funksiyalardan çıxış edərək gərçəkliyi dərk etməyə cəhd göndərirdi. Həməən fəlsəfi cərəyanın ədəbiyyat və incəsənətlə sıx əlaqəsi də elə buradan yaranmışdır. Bu fəlsəfi cərəyan Avstirya şairi Rilkenin, onun həmyerlisi Xofmandalın və alman yazıçısı German Gesseninin, bəstəkar Rihart Vaqnerin və başqalarının yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Görkəmli fransız yazıçısı Marsel Pust da bu cərəyanın təsiri altında olmuşdu. Həyat fəlsəfəsi həyata bəraət qazandırılmasını arzulamış, onun mücərrət siyasi iqtisadi və başqa utilitar yanaşmalarla məhdudlaşdırılması və kasatlaşdırılmasının əleyhinə çıxırdı. Bununla əlaqədar olaraq həyat fəlsəfəsində varlıq anlayışı həyat anlayışı ilə əvəz edilmişdi. Bu cərəyanın nümayəndələri həyatı varlığa qarşı qoyurdular. Onlar qeyd edirdilər ki, varlıq statik bir durumdur. Həyat isə təşəkkül deməkdir. Nətsə bu məsələ ilə əlaqədar fikrini belə ifadə edir:- “Varlıq yoxdur. Yalnız təşəkkül var.” Həyat fəlsəfəsi təşəkkülün təməli kimi sabit olan hər hansı bir şeyin götürülməsinin əleyhinə çıxış edirdi. Onun tərəfdarlarının fikirlərinə görə təşəkkül ilkin təməl, ən son anlayışdır. Bununla yanaşı fəlsəfənin bir sıra nümayəndələri həyatın həm də fəaliyyət, yaradıcılıq, insanın özünü ifadəsi və bunları öz imkanlarını gərçəkləşdirmək və özünü dərk etmək imkanı verdiyini də vurğulayırdılar. Deməli həyat həm insan həyatı, həm də varlığın təməlidir. Hər bir fərd özünü həyatın hüdudları çərçivəsində hansısa axınlara, həyat axınlarına tabe kimi hiss edir. Həyat fəlsəfəsinin tərəfdarları həyatı təsvir edərkən bir çox hallarda çay, atmosfer axınları və s. bu kimi obrazlardan istifadə edirdilər. Onlar göstərirdilər ki, axar şəkildə olan həyat idrakın mücərrət üsulları ilə izah edilə bilməz. Onun dərk edilməsi xüsusi idraki qabiliyyətlər, həyəcan, başqasının dərdinə şərik olmaq, intusiyaya, inam, məhəbbət və ilaxır əsasında həyata keçirilməlidir. Nətsenin yaratdığı bu fəlsəfi cərəyan az vaxtda dünyanın mütərəqqi ölkələrində geniş yayıldı. XIX yüzillikdə

avropada formalaşan pragmatizim, eksistensializim və s. fəlsəfi cərəyanların nümayəndələri, dünyanın bir çox yazıçı və şairləri onun təlimindən bəhrələnmişlər.

Nitschenin yaratdığı əsərlərin mərkəzində dayanan əsas ideya ilə tanış olarkən onun Zərdüştə yaxınlığını aydın görürük. Bu yaxınlıq Nitschenin “Zərdüşt belə demişdir” əsərində özünü daha qabarıq gösdərir. Nitşe bu əsəri yazarkən Zərdüştün təlimindən təsirlənsə də, onun əsas məqsədi yaşadığı mühitin nöqsanlarına bədii tərzdə üsyan etmək idi. Nitşe bu əsəri 1878-80 ci illərdə yazmışdı. O, bu əsərlə qətiyyətli bir cərrah kimi ən incə duyğuları və ən dərin inancları saf-çürük edirdi. Əleyhinə söylənən fikirlərə baxmayaraq, Nitşe əsərin üzərində cəsarətlə işləmişdir. O, bu əsəri yazdığı vaxtlarda 1879-cu ildə qəflətən maddi və mənəvi sarsıntı ilə üz-üzə qaldı. Həmin illərdə Nitşe nin səhətində də problem yaranmışdı. O, bununla əlaqədar olaraq bir müddət ölümlə pəncələsməli oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Nitşe əsərlərində təbliğ etdiyi fəlsəfi konsepsiyayı ilk növbədə öz həyatına gətirmişdi. O, xəstə olan zaman bacısına belə bir vəsiyyəət edir: “Mənə söz ver. Mən öləndə tabutumun başına dostlarımdan başqa heç kəsi buraxmayacaqsan. Məni izdihamdan uzaq tutacaqsan. İstər keşis olsun, isdərsə də başqa biri, yalan danışan insanları dəfnimə çağırmayacaqsan. Qoy mən məzarıma özü-sözü doğru dinsiz kimi gedim.

Ancaq iş elə gətirdi ki, Nitşe ölümün eşiyindən döndü. Yaşadığı mənəvi böhran sanki ona yeni ilham verdi. Beləliklə, dünyaya meydan oxuyacaq möhtəşəm bir əsərin doğulması üçün zəmin yarandı. Nitşe yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşa bilmirdi. O, hamıya nifrət edirdi. Ürəyini rahatladacaq səsi tapmaq üçün o, yaşadığı mühiti tərk etdi və Zərdüştün ruhunu tapdı. Bu tapıntı onun həyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. Zərdüşt Nitschenin həyatında yenidən doğmuş günəş idi. O, həyatındakı dönüşü belə ifadə edir: “Yalnız idim. Böyük yüksəklikdə oturmuşdum. Heç şeyin fərqi varmırdım. Yaxşılıq da, pislilik də məndən uzaqda idi. Bəzən aydınlığın, bəzən də kölgənin dadına varırdım. Birdən hər şey dəyişdi. Qəflətən yanımdan Zərdüşt keçdi. Sanki qabından daşmış kimi ruhu yüksəlmişdi. Elə bil özünə yeni bir mürid tapmışdı, Zərdüşt. Yeni bir tanrı, fəvqəl insan. İlhamının atəşi ilə fəlsəfəsi şərə dönmüşdü. Bir nəğmə oxuya bilirdim. Oxuyacağam da. Boş bir evdə də olsam yalnız özümüçün də olsa. Bu sözlərdə nə böyük tənhalıq var? Ey böyük ulduz, əgər işıqlandırdığın kəslər olmasa idi, sənəin xoşbəxtliyin nəyə dönərdi? Düz on il sərəsər mənim mağaramın üzərinə qalxdın mən olmasaydım, mənim qartalım, ilanım olmasaydı sən işığından doyar, tənqə gələr və bu yol səni bezdirərdi. Ancaq biz hər səhər səni gözləyir, sənin artığını qəbul edir, sənə xeyir-dua verirdik. Bir bax mən həddən artıq bal toplamış arı kimi öz müdrüklüyimdən tənqə gəlmişəm. Mənə əllər lazımdır, mənə sarı uzanan əllər. Ağillı insanlar ağılsızlıqları, kasıblar isə zənginlikləri ilə yenidən fərəhlənənədək bölüşmək və pay vermək isdəyirəm. Bunun üçün mən aşağı enməliyəm. Necə ki, bunu sən edirsən. Dənizlərə, dağlara dünyanın əks tərəfinə işıq apararaq, ey zəngin ulduz, mən yanlarına enmək istədiyim insanların adlandırdığı qürub etməyi sənəin kimi bacarmalıyam.” Beləcə Nitschenin şah əsəri olan özünün təbirincə desək seçilmişlərin əsəri olan “Zərdüşt” belə dedi dünyaya göz açdı. O, bu əsəri Vaqnerin vəfat etdiyi vaxtlarda bitirmişdi. Bu kitab gərçəkədən də Nitschenin şah əsəri idi. Özü də bunu

bilirdi. O, daha sonralar əsərin xüsusi bir yeri haqqında öz fikrini belə ifadə edirdi: “Şairləri eyni vəziyyətdə anmıyaq. İndiyədək belə güclü əsər olmayıb. Bütün ruhların canı və yaxşılıqları bir araya gətirilsəydi, bunların bütünü Zərdüştün tək bir vaizini yarada bilməzdi.” Doğrudan da Nitschenin sözlərində həqiqət var idi. Bu əsər XIX əsrin ən möhtəşəm əsərlərindən biri oldu. XX əsirdə Mərkəzi və Qərbi Avropada formalaşan faşist hərəkatının ideoloji qaynağı bu əsər idi. Nitsche əsərin çapı zamanı çətinliklə qarşılaşmışdı. Əsərin ilk bölümünün çapı gecikirdi. Buna səbəb kitabın çapı üçün mətbələrin böyük məbləğdə pul istəmələri idi. Nitsche əsəri çap etdirmək üçün yayın evlərinin biri ilə birtəhər razılığa gəlir. Yayım evinin müdiri belə qərara gəlir ki, əsərin son bölümünü çap etməsin. Bu bölümün az gəlir gətirəcəyindən qorxurdu. Əsərin bütün bölümləri basılısın deyə Nitsche yayım evinin pulunu əvvəlcədən ödəməyə məcbur oldu. Çapdan sonra cəmi qırx kitab satılmışdı. Yeddisi isə hədiyyə göndərilmişdi. Oxucalardan yalnız bir nəfəri Nitscheyə təşəkkürnamə göndərmişdi. İlk vaxtlarda bu əsərin oxucuları az da olsa, sonralar Nitschenin indiyəcən faşizim ideologiyasının qaynağı kimi təqdim olunan yaradıcılığına maraq xeyli artmış, dünyanı yerindən oynadan bu təlim layiqli yerini almağa başlamışdı. Nitsche özü bu əsər haqqında belə yazır: “ Bu ya poeziya, ya beşinci incil, ya da nəsə hələ adı olmayan bir şeydir, bu mənim əsərlərimin içərisində ən ciddi, ən uğurlusudur.”

Alman filosofları bu əsəri “seçilmişlərin bibliyası” hesab edirdilər. Nitschenin tələbəsi məşhur filosof Peter Qast onu müqəddəs kitabların ən müqəddəsi sayır, Zərdüştün sətirbəsətir şərh olunacaq günün uzaqda olmadığını söyləyir. Qeyd etməliyik ki, Nitsche təliminin zərdüşçülükə sıx əlaqəsi var. Bu əlaqəni biz həm Nitschenin, həm də Zərdüştün yaşam tərzində, eləcə də onların yaratdığı təlimlərdən görürük. Bu uyğunluğa görə Nitsche nin “Zərdüşt belə dedi” əsərinə XIX yüz illiyin Avestası da demək olar. Bu təlimlərdəki yaxınlıq ondan ibarətdir ki, hər ikisi cəmiyyətə yeni dəyərlər aşılayır. Fərq ondadır ki, Avesta insanları çox Allahlıqdan tək Allahlıqə, Nitschenin təlimində isə insanlara Allahsızlıq aşılır. Nitsche əsərdə Zərdüştün dili ilə deyir ki: “Artıq allah yoxdur. Bütün allahlar ölmüşdür, bütün cəmiyyət fəvqəlinə xidmət etməlidir.” Onun fikrinə görə hazırkı cəmiyyətin əsasını qaragüruh insanlar təşkil edir. Onlar bu bataqlıqdan çıxmaq üçün Zərdüşt kimi fəvqəlinə yetişməsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Vətəni, torpağı fəvqəlinə üçün hazırlamaladırlar. Məhz onlar bu yolla qaragüruhlıqdan yüksək insan səviyyəsinə yüksələ bilirlər. Avesta da isə zəhmətlə əkilib-biçənlərin, torpağı becərənlərin Hörmüzdə yaxın olacağı bildirilir. Bundan başqa hər iki əsərdə ailə, nigah, qadına münasibət, mülkiyyət məsələləri bir sözlə cəmiyyəti əhatə edən bütün şeylərdən danışılır. Qeyd edək ki Zərdüşt də, Nitsche də dünya tarixinə, cəmiyyətə yeni dəyərlər gətirən şəxsiyyət kimi həkk olundular. Zərdüşçülük 400 ildən çox bir zamanda tarixdə mövcud olmuş sasanilər imperiyasının rəsmi dövlət dini oldu. Nitsçilik isə az vax içərisində süquta uğradı. Lakin Nitsçilik təliminin doğurduğu əks-səda dünyanı yerindən oynadacaq qədər möhkəm oldu. Ünu çox sürətli bir şəkildə yayıldı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ QAYNAQLAR

1. www.anl.az
2. www.kitabxana.org
3. Məmmədəli Zeynalov. 2001. Fəlsəfə tarixi. Bakı.
4. Dünya fəlsəfəsi antologiyası. dörd cildə, 1971. III cild.
5. D. Mehdi, N. Mehdi . 2006. Dünya fəlsəfə tam inistitut; Bakı .

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CAVAB VERMƏK MƏQAMINDA İŞLƏNƏN NİTQ FİLLƏRİNİN LEKSİK- SEMANTİK TƏHLİLİ

LEXICO- SEMANTIC ANALYSIS OF THE VERBS OF SPEECH USING IN RESPONDING PROCESS IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ ОТВЕТА В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Gülzar Qənbərəliqızı XANBABAYEVA*

Özet

Yazıda; İngiliz və Azərbaycan dillərində cavab vermek makamında kullanılan nutuk fiillərinin leksik- semantik təhlili yer almaktadır. Bu fiillərin muhtelif dil sistemlərindəki mənâ tutumu incelenmekte İngiliz və Azərbaycan dillərində cavab verme anlamında kullanılan fiillərin leksik izahlarına yer verilmektedir. Onların farklı ve benzerlikleri tayin edilmektedir .

Anahtar kelimeler: Nutuk fiilləri, leksik- semantik təhlil, İngiliz və Azərbaycan, dillər, bildiri

Summary

This article deals with the lexico- semantic analysis of the verbs of speech using in responding process in the English and Azerbaijani languages. Comparative study of the verbs on the basis of the languages with different systems has got a great importance for both the investigators and the learners of these languages. Here is given different meanings and examples of the verbs of speech using in responding process in English and Azerbaijani. The similarities and differences among them have been determined.

Key words: Verbs of speech, Lexico-semantic analysis, English and Azerbaijani languages, article

* Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesinin Öğretim Üyesi. Bakü/ AZERBAY-
CAN

Nitq hissələri içərisində ən zəngin və ən böyük nitq hissəsi olan fel iş, hal və hərəkətlə əlaqədar olan söz qrupunu əhatə edir. Müstəqil nitq hissəsi olan felin özünəməxsus leksik- semantik mənası, morfoloji əlamətləri və sintaktik vəzifələri vardır. Bu xüsusiyyətlər də felin nitq hissələri içərisində müstəsna bir yer tutması ilə səciyyələnir. Öz zənginliyi, hədsiz maraq doğurması və müstəsnalığı ilə fel çoxlu sayda müxtəlif səpkili nəzəri və praktik tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Felin müxtəlif kateqoriyalarına, ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarına həsr edilmiş tədqiqatların içərisində müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında felin fərqli aspektlərdən araşdırılması da geniş vüsət almışdır. Belə tədqiqatların böyük əhəmiyyətini vurğulayan akademik A. Axundov qeyd edir “ Qohum olamyan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük təcrübə əhəmiyyəti vardır. Xüsusən, rus dilinin, habelə xarici dillərin öyrənilməsi üçün milli məktəblərdə həmin dillərin öyrənilməsi metodikası üçün müqayisəli metodun bu növü qiymətli material verir (1, s.234)”.

Bu baxımda felin leksik- semantik səviyyədə ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisə və tutuşdurma yolu ilə araşdırılmasının hazırkı qloballaşma şəraitində, müstəqil respublikamızın dünyaya inteqrasiya olunduğu bir dövrdə, xalqlar arasında beynəlxalq ünsiyyət dilinə çevrilmiş ingilis dilinin tədrisi və mənimsənilməsində böyük əhəmiyyəti olardı. Çünki, Q. Cəfərovun göstərdiyi kimi “fellər semantik və qrammatik baxımdan ən maraqlı söz kateqoriyalarından biridir. Onlar dilin leksik və qrammatik sistemlərində çoxşaxəli və mürəkkəb münasibətlərlə səciyyələnilirlər(5, s.85)”. Fellərin leksik-semantik qrupları içərisində özünəməxsus yer tutan nitq felləri sayca az olmalarına baxmayaraq məna zənginliyinə, müxtəlif ünsiyyət məqamlarında ifadə etdikləri semantik çalarların rəngarəngliyinə görə diqqətəlayiq bir yer tutur. “Nitq prosesi ilə bağlı olan fellər nitq felləri adlanır (6, s.200)”. İnsanın təfəkkürü ilə birbaşa əlaqələnen nitqin yaradıcıları olan nitq felləri silsiləsi “ fellərin semantikasının ümumi sistemində ən mühüm həlqə təşkil edir. Dünyanın bütün dillərində bu fel silsiləsi özünün əhəmiyyəti və rəhbərli nitqdə işlənmə tezliyi ilə fərqlənir (8, s.322)”. Fellərin ümumi kütləsi içərisində öz semantikasına görə fərqlənib seçilən və ayrıca bir semantik qrup təşkil edən nitq felləri öz aralarında ifadə etdikləri məna baxımından müxtəlif semantik yarımqruplara ayrılırlar. Belə altqruplardan biri də ingilis və Azərbaycan dillərində cavab vermək məqamında işlənen nitq felləri yarımqrupudur. Nitq aktında iştirak edən iki müsahibin nitqi sual və cavab forması kəsb edir. Təbii ki, nitq prosesinin bu iki tərəfini ifadə etmək üçün münasib nitq felləri iştirak edir. Sorğu aktının antonomi kimi cavab aktı özünü göstərir. Cavab aktını nitqdə əks etdirən cavabvermə məqamında işlənen nitq felləridir. Qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərində cavabvermə məqamında işlənen fellər özlərinin ifadə etdikləri semantik, məna fərqlərini nəzərdən keçirək.

İngilis dilində cavabvermə məqamında ən çox işlənen fellərə *to answer, to reply (to), to respond (to), to retort* aiddir. Bu fellər üçün ümumi semantic çalar müsahibə cavab vermək, verilən sorğuya, suala cavab verməkdir.

Answer feli leksik məna etibarilə sözlə, hərəkətlə və yaxud yazı ilə hər hansı bir sualı, tələbi, çağırışı yaxud ehtiyacı praktik və ya məntiqi təmin edən cavab verməkdir. Bu feliin lüğətlərdə aşağıdakı mənaları verilir (7, s.50; 9, s.83; 13, s. 42):

1. Cavab vermək.

He said a few words to her that could not be heard. She did not *answer*. (Ches-terton).- O (oğlan) ona (qıza) eşidilə bilinməyən bir neçə söz dedi. O (qız) cavab vermədi.

“*Answer*” feli müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənərək feli birləşmələr, frazeoloji birləşmələr və idiomlar yaradır. Məsələn:

To answer the question- suala cavab vermək; *to answer the letter*- məktuba cavab vermək; *To answer the door-bell*-qapının zənginə cavab vermək;

To answer instantly –dərhal cavab vermək;

To answer frankly-açıq cavab vermək;

To answer ironically- kinayə ilə cavab vermək;

To answer a call-1) haraya, çağırışa cavab vermək; 2) telefona cavab vermək;

To answer a charge (a remark)-ittihama (irada) cavab vermək;

To answer blows with blows-zərbəyə zərbə ilə cavab vermək.

Verilən birləşmələrdən aydın olur ki, “*answer*” feli özündən sonra götürdüyü ismi sözlənüsüz qəbul edir və ondan sonra işlənən tamamlıq vasitəsiz tamamlıq olur.

Bu mənada *answer* feli *to acknowledge*, *to react*, *to refute*, *to reply*, *to respond*, *to retaliate*, *to retort*, *to solve* fəlləri ilə sinonim olur.

2. Müvafiq olmaq, müvafiq gəlmək; doğrultmaq. Bu mənada “*answer*” feli müxtəlif feli birləşmələrin tərkibində işlənir. Məsələn:

To answer to the purpose- məqsədə müvafiq olmaq, məqsədə cavab vermək;

To answer hopes (expectations, call)-ümidi doğrultmaq;

To answer to one's temperament- kiminsə temperamentinə müvafiq olmaq.

To answer for one's disposition- kiminsə xarakterinə müvafiq olmaq.

This subtle world appealed to him. It *answered* to his temperament (Dreiser). – Bu sirli dünya onu maraqlandırdı. Onun temperamentinə müvafiq oldu.

Listen, Sarah. Remember Spain? Remember how we were proud of Dave and the other boys who *answered* the call?(Wesker)- Qulaq as, Sara. İspaniyanı xatırlayırsanmı? Yadına sal ki, biz ümüdümüzü doğruldan Deyv və başqa oğlanlarla necə fəxr edirdik?

Bu mənada *answer* feli *to agree*, *to balance*, *to conform*, *to correlate*, *to correspond*, *to fit*, *to match up*, *to meet*, *to suit* fəlləri ilə eyni sinonimik sırada dayanır.

3. Müyəssər olmaq, müvəffəq olmaq, baş tutmaq.

The experiment has not *answered*. – Təcrübə baş tutmadı.

Bu mənada *answer* feli *to succeed*, *to work* fəlləri ilə sinonim kimi çıxış edir.

4. Yerinə yetimək.

To answer orders- sifarişlərə cavab vermək, sifarişləri yerinə yetirmək; To answer demands- tələbləri yerinə yetirmək.

Bu mənada *answer* feli *to fulfill, to solve* felləri ilə sinonimlik təşkil edir.

5. Təmin etmək.

To answer claims- şikayəti təmin etmək;

To answer debts- borcları ödəmək;

Bu mənada *answer* feli *to suffice, to satisfy, to fill, to serve, to pass* felləri ilə sinonim cərgə yaradır.

6. Cavab vermək, zamin olmaq, zamin durmaq, məsuliyyət daşımaq.

To answer for smb.-bir kəsə zamin olmaq;

To answer for smb.'s honesty- bir kəsin düzliyinə, sədaqətinə, səmimiyyətinə zamin olmaq/ durmaq;

To answer for one's wrongdoings- özünün pis əməlləri üçün məsuliyyət daşımaq;

To answer back- qabarmaq, söz qaytarmaq. Qaba cavab vermək. ədəbsizlik göstərmək; Don't answer back!- Söz qaytarma!

To answer back frazeoloji birləşməsi *to argue, to contradict, to disagree, to dispute, to rebut, to retaliate, to retort, to riposte, to talk back* fellərinə mənaca uyğun gələrək sinonimlik təşkil edir.

Reply feli leksik mənə etibarilə sözlə, yazı ilə və yaxud nə isə etməklə cavablandırılan sual kimi eyni səbəbi əhatə edən cavab verməkdir (14, s.48).

Bu felin lüğətlərdə aşağıdakı mənaları var (7, s.1212; 10, s.310; 13, s.993):

1. Cavab vermək;

He spoke to a crowd with eloquence and *replied to* an individual with humour...(Chesterton).- O, bəlağətlə izdihamla danışdı və hər bir kəsə yumorla cavab verdi.

To reply to a question- suala cavab vermək;

To reply for smb.- Bir kəsin əvəzinə, yerinə cavab vermək;

Have you replied to these letters?- Bu məktublara cavab vermisiniz?

2. Cavab tədbiri görmək; hərəkətlə cavab vermək;

To reply to enemy's fire- düşmənin atəşinə cavab vermək;

The sound of the motor-fire seemed to be closing in, or perhaps it was the enemy at last replying (Greene).- Motorlu topların səsi yaxınlaşıqda idi, ya da nəhayət düşmən cavab tədbiri görürdü.

3. Hüq. iddia üzrə etiraza cavab vermək;

Baxmayaraq ki, "*answer*" və "*reply*" fellərinin ikisinin də nominativ mənasının əsasında "cavab vermək" aktı durur, ancaq onların işlənmə imkanları fərqli situasiyalarla şərtlənir. Yuxarıda verilən birləşmələrdən aydın olur ki, "*reply*" feli

daha çox “cavab tədbiri görmək” anlamında, “*answer*” feli isə “cavab vermək” mənasında işlədilir. Bu iki fel qrammatik konstruksiyalarda işlənmə baxımından da bir- birindən fərqlənir. “*Answer*” feli özündən sonra vasitəsiz tamamlıq qəbul edir, “*reply*” feli isə “*to*” sözü ilə işləndiyindən, özündən sonra sözünü tamamlıq qəbul edir. Məsələn:

Mrs. Davidson gave him a quick look through her pince-nez, but did not *answer* his question (Maugham).- Misis Davidsn gölüyünün altından ona cəld bir nə nəz saldı, amma cavab vermədi.

Reply to our question, please.- Zəhmət olmasa, sualımıza cavab verin.

To reply feli to acknowledge, answer, counter, echo, react, rejoin, reciprocate, respond, retaliate, retort, return fəlləri ilə eyni sinonim cərgədə dayanır.

Respond- cavab müqabilində şifahi, yazı ilə və ya hərəkətlə nə isə demək, yubanmadan, müqavimət göstərmədən, dərhal hər hansı bir hərəkətə, təsirə spontan cavab verməkdir (14, s.48). Bu fel danışmaq üçün deyil, ədəbi dilə xas olan sözdür. Bu fel də *answer* felindən fərqli olaraq, *reply* feli kimi “*to*” sözünü ilə işlənir və özündən sonra sözünü tamamlıq qəbul edir.

Bu felin lüğətlərdə aşağıdakı mənalara var (7, s.1219; 10,s.312; 13, s. 1001):

1. Cavab vermək;

You’re a perfect slave to that trash”, he had once sneered at her when she had failed to respond to his question (Cronin).- Qız onun sualına cavab verə bilməyəndə bir dəfə oğlan ona rişxəndlə demişdi: “Sən bu zir-zibil kitabın əla qulusan”.

2. Hansı tərzdə cavab vermək;

To respond with a blow- zərbə ilə cavab vermək; *to respond with a kick*- yumruqla cavab vermək; *to respond with a shrug of shoulders*- Çiyinlərini çəkməklə cavab vermək; *to respond with a smile*- təbəssümlə cavab vermək; *to respond with peals of laughter*- gülüşlə cavab vermək; *to respond with an ironical remark*- kinayəli işarə ilə cavab vermək;

3. Reaksiya vermək, baxmaq;

To respond to kindness- xoş münasibətlə reaksiya vermək; *to respond to treatment*- müalicəyə reaksiya vermək; *to respond to sound*- səsə reaksiya vermək; *to respond to noise*- səsə reaksiya vermək; *to respond to appeal*- müraciətə cavab vermək; *to respond to cruelty*- qəddarlığa cəvaab vermək;

His face lit up automatically like one of those electric toys which *respond to a particular sound* (Greene).- Onun üzü xüsusi bir səsə cavab verən o elektrik oyuncaqlardan biri kimi avtomatik olaraq işıqlandı.

For a week things went on until she realized he was not going ; he had *responded to her tears and appeal* (D. Lessing).- Bir həftə müddətində qızın onu getmədiyini anlayanadək hadisələr davam etməkdə idi; oğlan onun göz yaşlarına və yalvarışlarına reaksiya vermişdi.

How did the representatives respond to the news?- Nümayəndələr xəbərə necə reaksiya verdilər?

4. *Hüq.* Məsuliyyət daşımaq;
5. *Hüq.* Apelyasiya və ya iddia üzrə şikayət etmək;
6. *Hüq.* (amer.) ödəmək, yerini doldurmaq (xərçi və s.);
7. Müvafiq olmaq, uyğun ilmaq (az-az hallarda işlənir);
8. *Av.* idarə sükana tabe olmaq;

Respond feli *acknowledge, answer, to come back, react, reply, retort, return* felləri ilə sinonimlik təşkil edir.

Retort- Qısa və ağıllı tərzdə cəld cavab vermək (14,s.48). Bu fel günahlandırılma və ya mabəhisəyə qarşı hazır cavablıqla, kinayə ilə, qəzəb yaxud ehtirasla cəld cavab verməkdir (11,s.111). Bu felin lüğətlərdə aşağıdakı mənaları var (7,s.1223; 10,s.321):

1. Kəskin və ağıllı cavab vermək;

She retorted "Nonsense!"- "Cəfəngiyyət!"-deyə o, sərt cavab verdi.

2. Kobudluğa kobudluqla cavab vermək; Düşməni öz silahı ilə döymək;

To retort an argument against smb. – kimə isə onun öz dəlilləri ilə cavab vermək;

3. Təkliz etmək, yalana çıxartmaq;

To retort a charge- ittihamı təkliz etmək;

To retort feli *to answer, counter, rejoin, respond, retaliate, return* felləri ilə eyni sinonim cərgədə dayanır.

Sadə quruluşlu yuxarıda qeyd etdiyimiz fellərdən başqa ingilis dilində mürəkkəb quruluşlu *to make a respond to, to make a reply to* və s. fellər də cavab vermə məqamında işlənir.

Müasir azərbaycan dilində cavabvermə məqamında işlənən fellər bunlardır: *cavab vermək, cavablandırmaq, cavab almaq, cavab qaytarmaq, hay vermək, səs vermək, səsində-səs vermək* və s. Bu fellər müxtəlif cavab vermə məqamlarında işlənərək cavab aktını bildirir və bir-birləri ilə sinonim cərgə yaradırlar. Bu fellərin semantikasının əsasında ingilis dilində olduğu kimi verilən sorğuya cavablandırma durur. İngilis dilindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində cavab vermə məqamında işlənən işlənən fellər demək olar ki, morfoloji quruluşlarına görə mürəkkəb olur. Bu cərgədə *cavablandırmaq* feli istisna olaraq düzəltmə feldir.

Cavab vermək.

Quruluşca mürəkkəb olan, *cavab* mücərrəd mənalı ismi və *vermək* felinin yanaşı işlənməsi ilə yaranan bu felin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 2 lüğəvi mənası verilir (2, s.393):

1. Sorğuya qarşılıq olaraq söz demək;

Məmməd səbirli tərpəndi, sakit və soyuqqanlı cavab verdi. (İ. Şıxlı)

2. Məsuliyyət daşımaq, cavabdeh olmaq;

Hər şey üçün mən özüm cavab verəcəyəm. (C. Cabbarlı)

Cavab vermək felinin izahlı lüğətdə verilən nominativ mənasından əlavə olaraq Azərbaycan dilində digər məqamlarda işləndiyi müşahidə olunur. Belə halda bu fel ingilis dilində olduğu kimi öz həqiqi mənasından nisbətən uzaqlaşır və məcazi mənə kəsb edir. Məsələn: düşmənin hərəkətinə cavab vermək (düşməyə qarşı çıxmaq); tələblərə cavab vermək(uyğun olmaq); dəbə cavab vermək (dəblə ayaqlaşmaq); duz-çörəklə cavab vermək(duz-çörəklə qarşılamaq) və s.

Cavab almaq- Mürəkkəb quruluşlu bu fel verilən sual müqabilində müsahibdən şifahi və ya yazılı şəkildə cavab qəbul etməkdir.

Mən verdiyim sualın *cavabını almasam*, yerimdən tərpənməyəcəyəm!

Cavab qaytarmaq- Çox vaxt mənfi mənədə işlənən, mürəkkəb quruluşlu bu felin semantikasının əsasında bəzən itaətsizlik, hörmətsizlik, bəzən də məğrurluq, cəsarət zəminində verilən cavab durur. Bu felin mənfi yaxud müsbət çalar ifadə etməsi onun işləndiyi cavab məqamından, mətn yaxud kontekstdən birbaşa asılıdır. Məsələn:

Polisin nəzakətsiz hərəkətindən əsəbiləşən seminarist ona cavab qaytardı. (İ. Şıxlı)

Rüstəm kişinin hökümlü səsi eşidildi: "Atasız-anasız qıza zülm elədiyin bəş deyil, ağbirçək anana da cavab qaytarırısan?" (M. İbrahimov)

Cavablandırmaq.

Quruluşca düzəltmə olub, *cavab* ismi, *-lan* sözdüzəldici şəkilçisi və icbar növün *-dır* şəkilçiləri vasitəsilə yaranan bu fel sorğu əsasında verilən suala cavab vermək deməkdir. Ən çox danışqda işlənir.

Sagirdlər verilən sualları çox yaxşı cavblandırdılar.

Hay vermək- Quruluşca mürəkkəb olub, *hay* (cavab) mücərrəd mənalı ismi və *vermək* felinin birgə işlənməsi nəticəsində yaranan bu felin lüğəvi mənası çağırışa cavab vermək, səsə səs verməkdir(3,s.336).

Diriyə hay verməz, ölüyə pay. (atalar sözü);

Küçədən acıqlı bir səs eşidildi:- Qırılmamışsınız ki, hay niyə vermirsiniz?... (M. İbrahimov)

Öz nominative mənasından başqa bu fel həm də məcazi mənada "kömək etmək" məqamında da işlənir. Məsələn: Haydı, qızlar, hay verin, tez məhsulu yığışdıraq!

Səs vermək- *səs* mücərrəd ismi və *vermək* felinin birgə işlənməsi ilə yeni mənə kəsb edən mürəkkəb quruluşlu bu felin aşağıdakı mənamalrı var(4, s. 96):

1. Çağırışa cavab vermək, hay vermək;

Eşidir, amma səs vermir.- Gəlirəm, anacan,-deyə qız yuxarıdan anasına səs verir. (Ə. Məmmədşamlı)

2. Seçki zamanı bir məsələni, işi həll edərkən səsvermədə iştirak etmək, səsini bu və ya başqa adamın və ya bir işin lehinə vermək.

Döyüşdə sınınmış mərd əsgər kimi; Ellər vəhdətinə səs verək bu gün. (M. Rəhim)

Səsinə səs vermək- çağırışa cavab vermək, həmrəylik göstərmək 4,s.96) mənasında işlənir.

Məsmə qadınlar arasında ... səsinə səs verənlər olduğunu görüb cürətləndi. (Mir Cəlal)

İngilis və Azərbaycan dilində cavab vermə məqamında işlənən nitq felləri morfoloji struktur baxımından fərqlənirlər. İngilis dilində cavab vermə felləri əksərən sadə və bəzən də mürəkkəb quruluşa, Azərbaycan dilində isə əksərən mürəkkəb və az halda düzəltmə quruluşa malikdirlər.

İngilis dili cavab məqamında işlənən sadə fellər baxımından daha çox zənginliyə malikdir. Bu fellər çoxmənalı fellər kimi analitik- flektiv quruluşlu ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxildir.

Azərbaycan dili isə mürəkkəb quruluşlu cavab məqamında işlənən fellərlə zəngindir. Bu fellər də müxtəlif məqamlarda çoxmənalı fellər kimi işlənərək aqqlütinativ- sintetik quruluşlu Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxildirlər.

Qarşılaşdırılan dillərin hər ikisində cavab vermə məqamında işlənən nitq felləri sorğu aktının qarşılığı olan cavab aktında fəaliyyət göstərirlər. Hər iki dilin lüğət tərkibində bu fellər nominativ mənə ilə yanaşı, məcazi mənaya da malikdirlər. Hər iki dildə bu fellər müxtəlif nitq hissələri ilə birləşərək feli birləşmələr əmələ gətirirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi diçilik. Bakı- Maarif-1979.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı- "Şərq-qərb"-2006.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı- "Şərq-qərb"-2006.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı- "Şərq-qərb"-2006.
5. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik- semantik sistemi. Bakı-Elm-1984.
6. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfologiya. Bakı- Elm-1980.
7. Musayev O. İngiliscə- Azərbaycanca lüğət. Bakı- "Qismət"-2008.
8. Гаджиева Н. З., Коклянова А.А. «Глаголы речи в тюркских языках», Исторические развитие лексики тюркских языков. Москва- Издательство Академии Наук СССР- 1961
9. Большой англо-русский словарь. Том1. Под общим руководством доктора филологических наук, профессора И. Р. Гальперина. Москва- «советская Энциклопедия»-1972.
10. Большой англо-русский словарь. Том2. Под общим руководством доктора филологических наук, профессора И. Р. Гальперина. Москва- «Русский Язык»-1988.

11. Годлинник Ю.И., Малишевская Е. В., Федосеева Д.А. Пособие по синонимике английского языка. English Synonyms, their Meanings and Usage. Москва- «Просвещение»-1965.

12. Chambers Dictionary of Synonyms and Antonyms. Edited by Martin H. Manser. Edinburgh. W & R Chambers.- 1993.

13. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary .Editor Jonathan Crowther. Oxford University Press- 1998. Great Britain.

Verdiyeva Z.N., Kerimzade I. A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Baku- "Elm"-1978.

ВЛИЯНИЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТВОРЧЕСТВО М.Ф. АХУНДОВА

FRANSIZ MAARİFÇİ EDEBİYATIN M.F. AHUNDOV YARATICILIĞINA ETKİSİ

FRENCH OF THE LITERATURE EDUCATIONIST INFLUENCE TO (THE) M.F. AKHUNDOV CREATIVE WORK

Hemid Camaloğlu ABBASOV*

Özet

Yazıdaki Fransız maarifçilerinden F.Volter ve Ş. Monteskiyö'nin ünlü Azerbaycan dramaturgu Mirza Fatali Ahundov'un yaratıcılığına etkisi söz konusu edilmiştir. Bu etkinin daha çok M.F.Ahundov'un "Kemalüddevle Mektublar" adlı felsefi eserinde duyulduğu göz önüne çekilmiştir.

Anahtar kelimeler: Maarifçi, F.Volter, Ş.Monteskiyö, Mirza Fatali Ahundov, "Kemalüddevle mektubları"

Summary

The article deals with the influence of French enlightenes F.Voltaire and Ch. Montesquieux s to the sceation of prominent Azerbaijan dramatist M.F.Arhundof. The author comes to a conclusion that this influence is deeply felt in the sçeation of «Kamalidovle s letters» by M.F.Akhundof.

Key words: Enlightenes, F.Voltaire, Ch. Montesquie, M.F.Arhundof, "Kamalidovle s letters"

В философском трактате во втором письме. «Письма Кямалудовля...» великий азербайджанский писатель Мирза Фатали Ахундов назвал великих французских просветителей Монтескь и Вольтера своими учителями. Дальше он пишет: «Призыв к свержению монархической власти, призыв к массово - организованному восстанию против несправедливости и гнета не был свойственным ни Монтескье, ни Вольтеру, которых Кямалидовля в одном

* Gence Devlet Universitesinin Öğretim Üyesi. Bakü/AZERBAIJAN

месте называет своими учителями. Не у них, а у революционного народа, у жизни учился Кямалудовля распознать подлинную сущность окружающей действительности: (Рафили М. Ахундов МФ Баку, 1957, ст.285).

Творчество Ахундова, с одной стороны связано с восточной культурой, откуда и берет свои корни, а с другой неразрывно связано с русской и западноевропейской литературой. Русский язык и прогрессивные русские просветители дали возможность Ахундову найти ключ к творчеству многих классиков мировой культуры. К ним относятся Монтескье и Вольтер.

С известными именами, которые Ахундов неоднократно упоминал, объединяют его такие ключевые моменты, которые сыграли существенную роль в формировании его мировоззрения. Выдающийся русский просветитель А.Н. Радищев (1749-1802) был одним из первых, кто показал путь Ахундову, повернул его лицом к европейской литературе.

О том, что Ахундов был знаком с творчеством Радищева, Монтескье, Вольтера, с их сочинениями «Путешествие из Петербурга в Москву», «Персидские письма», «О духе законов», «История путешествия Скарментадо»- нет сомнений. Это доказывается также многочисленными сходствами в постановке и решении ряда вопросов между выше упомянутыми произведениями и творчеством азербайджанского просветителя. Сомнительно то, как и каким образом, Ахундов смог познакомиться с сочинениями Монтескье и Вольтера. Ведь эти трактаты тогда еще не были переведены на русский язык.

С творчеством французских просветителей Ахундов смог бы познакомиться через посредством русского, персидского, арабского или турецкого языков, или же через французский язык с помощью переводчика. В решении данного вопроса первый вариант может быть более приемлемым, так как упомянутые произведения Монтескье и Вольтера были переведены и изданы на русский язык еще в 1769 году. Кроме этого в 1789 году осуществлен перевод «Персидских писем» и «О духе законов» А.Д. Кямалудовля и А.Н. Радищевым, но эти рукописи не были изданы и не сохранились. А главные идеи этих трактатов, их мировое общественное значение ярко отражены в сочинениях А.Н.Радищева, в частности, в повести «Путешествие из Петербурга в Москву». Прочитав эту повесть, Ахундов не мог не заинтересоваться европейскими сочинениями и источниками произведения А.Н.Радищева. Следовательно, первоначальным путеводителем Ахундова в литературно-философский мир Монтескье и Вольтера явились произведения Радищева.

Поскольку нам известно по письмам Ахундова, что он считал себя специалистом персидской, арабской и турецкой филологии, а произведения, о которых идет речь, на эти языки были переведены позже, чем на русский, возможность ознакомления Ахундова с ними на восточных языках исключается. И, наконец, наивероятнейшими путями ознакомления с произведениями Монтескье и Вольтера представляются два последних: либо

Ахундов, высказывался с помощью Тифлизовских литераторов, хорошо знавших французский язык, либо же читал их в оригинале.

Посредством переводов Радищева с французского и немецкого Ахундов познакомился с творчеством Габриеля Бонго Мабли (1709-1785), с его известным трактатом «Размышления о Греческой истории» (издано в 1773 г.) и произведением «Офицерские упражнения» (напечатано в 1777 г.). Последователь Монтескье, Мабли, очень часто ссылаясь на своего предшественника. Он так же, как и Монтескье, различает в своем изложении монархию и деспотизм. Радищев, в свою очередь, ссылаясь на труды Монтескье и Мабли.

Такого рода идейно – творческие связи Ахундова с французскими писателями еще не изучены азербайджанским литературоведением. Хотя ахундоведы в своих исследованиях часто упоминали имена Монтескье и Вольтера, но обычно они оставались вне поля зрения исследователей.

Сначала необходимо ответить на такой вопрос: в каких случаях Ахундов упоминал имена Монтескье, и Вольтера? До сих пор ахундоведы писали что, Ахундов ссылаясь на Монтескье и Вольтера при решении таких проблем, как атеизм, свобода, материя и др. И действительно имена Монтескье и Вольтера появлялись в творчестве Ахундова, в указанных случаях и, как уже было сказано, Ахундов считал их своими учителями, разделял их концепции, следовал их учению.

Право произносить рядом имена Монтескье и Вольтера, Ахундову дают их трактаты «Персидские письма», «О духи законов», «История путешествия Скарментадо» и «Письма Кямалудовля...», получившие мировую известность. Общие и отличительные черты, обнаруженные нами в этих трактатах, следующие: общность формы и частично содержания, ориентация на народ, сходство в обязанностях героев, в изучении государственного строя и др.

Подобная постановка проблемы влечет за собой еще один вопрос: какую пользу может принести подобное сопоставленное изучение и не внесет ли это путаницу в творческие отношения философов? Следует сказать, что на эти вопросы красноречиво ответил литературовед, профессор А.Мирахмедов: «М.Ф.Ахундов, как мыслитель, творчески относился к предшественникам и вершины своего творчества достиг на основе родной азербайджанской культуры и на основе классической мировой культуры и в этом ничего страшного нет». (Мирахмедов А.М. «Писатели, судьбы, произведения» Баку. Язычы, 1978 с 244 (на аз.яз).

Итак, М.Ф.Ахундов – первый восточный писатель-философ, который написал трактат в европейском стиле и в соответствии со всеми требованиями этого жанра. Творчески изучив древнегреческий, римский и западноевропейский типы трактата, усвоив их особенности и формальные критерии, Ахундов создал «Письма Кямалудовля...» при создании которых

он в первую очередь обращался к выше упомянутым произведениям Радищева, Монтескье и Вольтера.

Истоки трактатного жанра, которые использовали французские ученые и М.Ф.Ахундов, для выражение своих философских суждений восходят к античности, его первые образцы написаны греческими философами. От греков эстафет приняли римляне. Последующее развитие жанра связано с именами французских, английских и немецких философов. Есть предположение, что до греков в этом жанре пробовали свое перо и индийские философы. На востоке произведение, соответствующее требованиям классического трактата, впервые было написано М.Ф.Ахундовым.

В Греции до Платона (426-347 до н. э) в этом жанре было написано еще несколько произведений. В развитии этого жанра в Греции после Платона значительную роль сыграли Аристотель (384-322 до н.э) и Эпикур (341-270 до н.э) особенно три письма Эпикура «Письма Мененею» (два письма) и «Письма Геродоту» в этом стиле очень характерны. Уместно отметить, что «Письма Кямалудовля...» и по композиции очень близки письмам Эпикура.

В древней Греции трактат был одним из самых популярных жанров. Затем он формировался и обрел разнообразный вид. Например, до Ахундова существовали его следующие виды: диалог-трактат, путешествие - трактат, письмо- трактат. При создании своего произведения «Письма Кямалудовля...» М.Ф.Ахундов выбрал последнюю форму - письмо – трактат.

С точки зрения формы трактаты Монтескье и Вольтера для Ахундова не могли служить образцами и таковыми не были. Поэтому Ахундов не мог считать их своими учителями в этом вопросе.

«Письма Кямалудовля...» М.Ф.Ахундова состоят из четырех писем. В первом и четвертом ответных письмах говорится о вопросах философии, формах государственного строя и законах феодализма. Во втором и третьем письмах полностью разоблачается мусульманская религия, высказываются материалистические выгоды, беспощадно критикуется идеализм.

«Персидские письма» же Монтескье состоят из сто шестидесяти одного письма. Это первая крупная произведение Монтескье. Мировую известность приобрели и другие его произведения. «Кандинский храм» (1725), «Путешествие в Пафос» (1727), «Размышление о причинах величия и падения римлян» (1734), «О духи законов» (1748), «Опыт о вкусе в произведениях природы и искусства» (1735).

«Персидские письма» при жизни Монтескье выдержали двенадцать изданий. Первое издание относится к 1721 году, последующее к 1754 году. На русский язык оно переведено Кантемиром и Радищевым.

Дальнейшая судьба «Персидских писем» Монтескье как бы повторяют судьбу «Хамсе» («Пятерица») Низами Гянджеви. После публикации трактата под его влиянием появлялись произведения: «Новые Персидские письма»

(1735 г.), «Турецкие письма» (1741 г.), «Персидские письма –кошунственная книга» (1751 г.) и др.

И это дает основание говорить о том, что некоторые заимствования М.Ф. Ахундовым из произведения Монтескье в «Письма Кямалудовля...» не случайные явления.

К изучению нами проблемы не меньшей мере имеет отношение и другое сочинение Монтескье, а именно – «О духе законов». Отметим, что переводы этого трактата, сделанные Кантемиром и Радищевым, не сохранились. Но произведение, которое, с 1748 по 1750 год переводилось 22 раза и вошло в число запрещенных книг, могло ли не привлечь внимание М.Ф.Ахундова? Конечно, нет!

Между трактатами «О духе законов» и «Письма Кямалудовля...» много общих и сложных черт, но мы остановимся на более сложных из них. Ссылаясь на греческие источники, Монтескье показал три формы государственного строя: демократию, аристократию и монархию. Интересно, история тоже указывает на эти формы - монархия, аристократия и демократия. М.Ф.Ахундов видит две формы государственного строя: деспотическую монархию и конституционную монархию. Классификация азербайджанского философа близка к классификации исследователя творчества Монтескье С.Д. Артамонова, который в статье «Шарль Монтескье» и его философский роман «Персидские письма» различает следующие виды государственного строя: монархию и деспотизм. Позиции философов в этом вопросе совершенно совпадают Монтескье самой положительной формой государственного строя считает конституционную монархию. Он считает, что только при конституционной монархии можно приобрести политическую свободу. И Ахундов в государственном строе отдаст предпочтение только конституционной монархии, отводя главную роль массе, ее силе, сплоченности и показывает, что демократию можно завоевать только путем сплоченности. Политическая свобода может существовать только при такой системе. Таким образом Монтескье и Ахундов отражают деспотическую монархию, предпочитают конституционную монархию как истинную форму государственного строя. С точки зрения Ахундова, конституционная монархия в основе народного государства, исполнительный орган, которого состоит из двух палат. В первой палате разрабатываются государственные законы, во второй же они одобряются и представляются к исполнению. Государственный аппарат, по Монтескье, строится аналогичным образом. Закон должен стоять на высоте, все должно подчиняться ему. Ахундов предлагает, что полная свобода двоякая: духовная и физическая. Духовную свободу отмечает Ахундов, у нас отняли представители религии, а физическую-деспоты-правители.

При создании трактата «О духе законов» Монтескье использовал факты, накопленные во время путешествий по Италии, Голландии, Пруссии, Англии. А при написании «Персидских писем» ему подспорьем послужила

информация путешественников Жана Батиста Таврене и Жана Шардена, которые странствовали по Востоку, в частности по Ирану.

В общем «Персидские письма» Монтескье, «История путешествия Скармендадо» Вольтера, «Письма Кямалудовля...» Ахундова по своим сюжетам, по стилю и по образам весьма близкие между собой произведения и в композиционном плане во всех трех трактатах можно выявить обще: Восток или Запад, деспотизм или монархия. Монтескье предлагает, с одной стороны, деспотизм, а с другой – французскую монархию. В конце трактата эти формы государственного строя конкретизируются и предлагаются в форме восточного деспотизма и европейской монархии. В итоге философ отрицает оба вида государственного строя. У Вольтера эти типы государственного строя так же, как у Монтескье. В «Кандиде», «Простодушном», «Задиге». Восточных повестях и других произведениях Вольтер наряду с основной целью показал и деспотизм, и монархию. Все упомянутые произведения Вольтера были переведены на русский язык в начале прошлого века, следовательно Ахундов мог познакомиться с ними посредством русского языка. В «Письмах Кямалудовля...» так же, как и в «Персидских письмах» и в «Истории путешествия Скармендадо» отражены самые характерные моменты, обычаи и обряды, государственный строй восточных и европейских народов. Во всех этих трех произведениях можно обнаружить еще некоторые другие общие черты, которые дают нам право предполагать, что Ахундов достаточно хорошо изучил творчество как Монтескье, так и Вольтера.

Герои рассматриваемых трактатов также близки друг к другу: их устами писатели высказывают самые острые критические замечания о государстве и праве, об обществе и народах.

Эти герои не те иные, как сами же писатели: их цель одина находится на стороне интересов народа, осуждать деспотизм, кровавых правителей. Узбек подвергает строгой критике период правления Людовика XIV.

Непримиримость народа с деспотизмом высказывает герой Вольтера Скармендадо в Голландии по возвращению из путешествия по Италии, Англии, Франции.

Герой Ахундова «Письма Кямалудовля...» после путешествия по Европе и Америке возвращается в Иран и говорит, что на Востоке нет свободы: «Нашу духовную свободу отняли у нас главы исламский религии, физическую свободу отняли у нас деспоты - правители» (Ахундов М.Ф. Произведения. Т 2, стр38).

В Персидских письмах разделение образов выглядит следующим образом: умный известный Узбек, почитатель Рима и античной культуры Рика Роксана и др. В «Истории путешествия Скармендадо» всего один образ - умный и решительный Скармендадо. В «Письма Кямалудовля...» два главных героя: Кямалудовля и Джамалудовля, Кямалудовля дополняет Узбека и Скармендадо. Все же герои изучили Запад и Восток, и то, что

увидели, захотели показать народу. Собеседники Узбека и Кемалудовля спорят друг с другом, обсуждают проблемы государственного устройства, затрагивают вопросы философии и т.д. Ахундов так же, как и Монтескье, используя диалектическую форму повествования, высказывает самые острые мысли, подвергает критике деспотизм правителей, показывает путь к свержению этих правителей. А Скарментадо один. Вольтер, используя литературный прием, внутреннего рассуждения, выводит своего героя из затруднительного положения.

Одной из общих черт произведений является то, что писатели скрывают свое авторство. Монтескье, Вольтер и Ахундов некоторое время скрывали свое авторство, выдавая себя за переводчика трактатов, и таким образом, обманывая бдительность представителей духовенства. М.Ф.Ахундов в письме от 12 февраля 1785 года чтобы скрыться от преследования духовенства, отрицает свое авторство: «Я собственник одной персидской рукописи под названием, «Письма индийского принца «Письма Кямалудовля...». «Переводя эту книгу на русский язык, ныне посылаю мой перевод с оригиналом на ваше рассмотрение»

Но трактаты не могли остаться навсегда переводами, с течением времени выяснилось их настоящие авторы. Многие обращались к Монтескье и говорили «Месье, напишите для нас «Персидские письма» (Монтескье Ш. Персидские письма, и наука, 1956).

Людовик XV узнав, что «Историю путешествия Скарментадо» написал Вольтер, он сказал: «Мы никогда не сможем заставить молчать этого человека:». Рукопись «Письма Кямалудовля...» заставила ее автора скрыться от преследования религиозных деятелей. Произведение впервые было непечатно лишь после установления советской власти в Азербайджане и принесло автору мировую известность.

Сближает трактаты и критика религии. Еще в 1757 году Аббат Готе назвал «Персидские письма» кощунственной книгой. Этот трактат даже помешал Монтескье стать членом французской Академии в трактате Вольтера религия критикуется еще беспощаднее. Он подчеркивает что причиной бедствий и братоубийства является лишь религия.

В общем «Персидские письма» Монтескье, «История путешествия Скарментадо» Вольтера, «Письма Кямалудовля...» Ахундова по своим сюжетам, по стилю, и по образам весьма близкие между собой произведения. И в композиционном плане во всех трех трактатах можно выявить общее: Восток или Запад, деспотизм или монархия. В «Персидских письмах» Монтескье эти формы государственного строя конкретизируются и предлагаются две следующие формы государственного устройства, восточный деспотизм и европейская монархия. В итоге философ отрицает оба типа государственного строя.

У Вольтера эти типы государственного строя даются в критической форме фигурируют также формы государственного правления, как

демократия и монархия. Но они носят второстепенный характер и не совпадают с классификацией Монтескье. Во всех этих трех произведениях можно обнаружить еще некоторые другие общие черты, которые дают нам право предполагать, что Ахундов, может быть, и не в полной мере, но достаточно хорошо изучил творчество как Монтескье, так и Вольтера.

Скарминтадо Вольтера, так же, как Узбек Монтескье и «Письма Кямалудовля...» Ахундова атеисты. Они путешествовали: своими глазами видели, что все, что творится в мире во имя религии, - служит одной цели: угнетать народ, лишить его свободы, чтобы он не смог противостоять религии. В «Письма Кямалудовля...» критика религии красной нитью проходит через весь трактат. Достаточно сказать, что Ахундов все религии считал выдумкой. По его мнению, религия отнимает у человека свободу и превращает его в раба! Как Монтескье и Вольтер, Ахундов отрицает религию.

Исследователи пишут что Монтескье и Вольтер открыли эпоху на французском просвещении. Ахундова с этими французскими просветителями объединяет еще и то, что он так же, как Монтескье и Вольтер, для своего произведения выбрал форму трактата –письма, что усилила изящность и доступность произведения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Тагизаде С. М.Ф.Ахундов и Европа Азербайджанское Государственное Издательство. Баку, 1991.

История зарубежной литературы XVIII века. Высшая школа. Москва, 1997.

Султанлы Я. Хариъи юлкъяяр ядыбиййаты. Баку, 1957.

Алиева З. Азербайджанская и Французская просветительская литература. Взаимные связи. Баку, 2010.

YARADICILIQ PROSESSUALLIQ NÖQTƏYİ NƏZƏRİNDƏN

CREATIVE WORK FROM PROCESSUALITY POINT OF VIEW

ТВОРЧЕСТВО С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНОСТИ

Turanxanım Hidayətqızı ŞİRZADOVA *

Özet

Bu makalede yaratıcılık süreci anlatılmaktadır. Kişi dünyayı sanatsal düşünceyle algılar. Gerçeklerin benimsenmesi, şahsın bir varlık gibi kendi "benliğini" onaylaması yaratıcı süreçle gerçekleştirilir.

Her bir süreç yükseklığe doğru; inişler ve çıkışlardan oluşur. Bu gelişim, çizgisel yaratıcılık sürecinde olduğu gibi zihinsel (ruhsal) oluşum prensibi de aynı zamanda müzik alanında kendini gösterir.

Yaratıcılık süreci ve zihinsel (ruhsal) oluşum olayı özel ruh hali ile ilgilidir.

Anahtar kelimeler: yaratıcılık süreci, ruhsal oluşum süreci, ruh hali, müzik

Резюме

В этой статье рассматривается общий ход творческого процесса. В нем серьезно рассмотрено художественное мышление человека. Познание действительности, постижение человеком своего «я» тесно связано с творческим процессом.

Каждый процесс состоит из взлета и падения. Этот путь развития как и в творческом процессе, прослеживается и в духовном становлении, а также в музыке.

Ход творческого процесса и духовного становления, сопровождается особым душевным состоянием.

Ключевые слова: творческий процесс, принцип духовного становления, душевное состояние.

* Azərbaycan Milli İlimlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət Enstitüsü. Bakı/ AZER-BAYCAN

Summary

This article is dealt with the creative process. Perceiving of reality, approving of "itself" as a being by anyone is realized by creative process.

Each process consists of development and descending toward the top. This development line reflects itself at the mental progress principle as well as in music as at the creative process.

Creative process and mental progress case is followed by the special spirit.

Key words: creative process, mental progress principle, spirit.

Yaradıcılıq insan həyatının mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərəflərindən biridir. Ümumilikdə insanın daima yaratmaq tələbatı onun digər canlılardan üstünlüyü, "düşünən" varlıq kimi yaradıcı qabiliyyətə malik olması, öz "mən"ini təsdiqləməsi ilə izah olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən yaradıcılıq prosesi ilə bağlı məsələlər bütün dövrlərdə diqqəti cəlb etmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara əsasən yaradıcılıq "köhnənin üzərində lakin təsadüfi əsasda meydana gələn yeni" (1, s.24); "dünyanın zahiri və batini hadisələri arasında bu vaxta qədər məlum olmayan tərəflərin dərkini" (1, s.25) və s. kimi izah olunur. Bütün bunlar dünyanın dərkini yaradıcılıq vasitəsilə mümkün olduğunu göstərir.

Hələ ibtidai dövrdə nitqin kifayət dərəcədə inkişaf etməməsinə baxmayaraq, insanlar jest, mimika, hərəkət, səs, rəng, təsvir və s. vasitələrin köməyi ilə ünsiyyət qurur, kollektiv fəaliyyətə qoşulurdular. Ovun uğurlu olması üçün keçirilən ilk mərasimlər, Günəşə həsr olunmuş ilk rəqslər, gerçəklikdə baş verən hadisələri əks etdirən ilk qayaüstü təsvirlər buna nümunədir. Məhz bu səbəbdən ibtidai dövrün incəsənətinin yaranması kult, magik mərasimlərlə əlaqələndirilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən Şərqi dahi alimi Əl-Fərabi tam haqlı olaraq "bədi təfəkkürün elmi təfəkkürü qabaqlaması"nı qeyd etmişdir (2, s.210).

Ümumilikdə yaradıcı fəaliyyət müəyyən impulsdan başlanğıc götürən, bir neçə mərhələdən ibarət proseslə bağlıdır. Məsələn hər hansı əsərin meydana gəlməsi prosesi ilkin fikrin yaranması, bu fikrin inkişaf etdirilməsi və sonda bədii mədəniyyət nümunəsində öz əksini tapması ilə nəticələnir. Bu mənada tədqiqatçılar yaradıcılıq prosesini dörd mərhələyə bölürlər: 1. İxtiyari əqli axtarış; 2. Intuitiv həll; 3. Intuitiv həllin verballaşması; 4. Verballaşmış həllin formalaşdırılması (1, s.12).

Yaradıcılıq prosesinin ilkin mərhələlərində daha asand məsələlər yəni elementar intuitiv əqli axtarış öz həllini tapır. Yaradıcı prosesin intuitiv fazasının əsasını nəticənin qarışıq tərkibli olması təsəvvürü təşkil edir. Məsələnin həlli gözlənilmədən yaranan hadisə, nurlanma, "insayt" kimi yaşanır. Nurlanma nəticəsində əldə olunan fikir musiqidə, təsvirdə, rəqsdə, tamaşada və s. təzahür edir.

Bütövlükdə yaradıcılıq prosesini təfəkkür tərzini və yaxud ruhi təşəkkül prosesi ilə müqayisə etmək olar. Məsələ ondadır ki, qədimdə insanlar dünyada, təbiətdə

baş verən prosesləri öz daxili potensialları hesabına (batini) dərk edirdilər. Gerçəklik onlar üçün həqiqət səviyyəsində açılırdı. Bu dövrdə elmi fikir hələ inkişaf etmədiyindən insanlar ruhi yüksəliş yolu keçərək biliklə nurlanır, vahid biliyə qovuşurdular. Bu da gerçəkliyin başqa yəni irrasional yolla dərk olunmasından irəli gəlirdi. Lakin zaman keçdikcə düşüncə tərzində dəyişikliklər yarandı və intuitiv təfəkkürü məntiqi təfəkkür tərz (zahiri) əvəz etdi. Bu dövrdən etibarən gerçəklik və təbiətdə baş verən proseslər səbəb-nəticə logikasına istinad edərək ön plana keçdi. Lakin intuitiv təfəkkür tərz tamamilə itmədi.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə tədqiqatçılar bu məsələyə xüsusi diqqət göstərirlər. Həqiqətən də təfəkkürlə bağlı məsələləri araşdırarkən onlar bəşəriyyətin ilkin çağlarında dünyanın dərkində iki-irrasional və məntiqi yolun olduğunu vurğulayırlar. Bəzi tədqiqatçılar bunu dərkədən öncəki və dərkedici təfəkkür (3), digərləri nüfuzedici və əksətdirici təfəkkür (4, s.124) adlandırırlar. İntuisiya dərkədən öncəki, əksətdirici təfəkkürə aid edilir. İrəli sürülən ehtimala görə ruhi təşəkkül hadisəsi intuitiv (batin) və məntiqi (zahir) tərəflərin təfəkkürdə birləşməsi və mütəmadi olaraq ya bir ya da digər qütbün fəallaşması nəticəsində “ikinin tək” prinsipi kimi meydana gəldi (5). Biliklə nurlanmağa doğru yüksəliş və enmə nəticəsində konusvari quruluşa malik ümumi təfəkkür tərz modeli yarandı.

Ümumiyyətlə məntiqi təfəkkürdən fərqli olaraq, tədqiqatçıların intuisiya haqqında müxtəlif fikirləri mövcuddur. Bu mənada bir qism idealistlər intuisiyanı hiss orqanlarının işi və məntiqi təfəkkür ilə bağlı olmayan bilavasitə təmiz ruhi dərkətmə hissi kimi qiymətləndirirlər (6, s.50). Bu cəhət intuisiyanı məntiqi düşüncə tərzinə qarşı qoyur. Digər tədqiqatçılar intuitiv təfəkkürün təbiəti, onu yaradan şərait haqqında məlumatın azlığını, intuitiv dərkətmənin yaranma səbəblərinin izahının qeyri mümkün olduğunu etiraf edirlər (6, s.51). Məsələn C.Bruner intuisiyanı məntiqi təfəkkürə qarşı qoymur və onların bir-birini tamamladığını vurğulayır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq müxtəlif dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrün bir çox yazıçı, rəssam, musiqiçiləri hələ də öz yaradıcılıqlarında intuisiyanın mühüm rol oynadığını vurğulayırlar.

İstər ruhi təşəkkül hadisəsi istərsə də yaradıcılıq prosesində insan yalnız müəyyən mərhələlərdən keçmir, hər bir mərhələni ruhən yaşayır, mənəvi cəhətdən ucalır. Təsadüfi deyil ki, incəsənətlə məşğul olmaq üçün sənətkardan fiziki və mənəvi paklıq tələb edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən “təsviri sənət yenilik açmır, maarifləndirmir, mənəvi kamilləşməyə xidmət edirdi” (7, s.74). Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, mövcud fikrə əsasən incəsənət, xüsusilə də musiqi insanın ezoterik təcrübəsi ilə sıx birləşərək bir çox hallarda insan psixikasının-“ali təfəkkür”, informasiyanın qəbulu və işlənməsinin dərk olunmamış gizli sahələri kimi xüsusi, ali halları ilə əlaqəlidir (8). V.Qriqoryev bunu insanın ruhi dünyasının dərinliklərinə, onun yaradıcılıq qüvvələrinin mənbəsinə aparan ustalığ “sırları”nın mövcud olmasında görür. Bu səbəbdən incəsənət həmişə ilham, hissetmə, nurlanma, ekstazla müqayisə edilmiş, sənətkar isə hər hansı ali qüvvənin səsinin ötürücüsü, magik və dini təcrübəsi olan şəxs kimi dəyərləndirilmişdir. Bütün qeyd olunan cəhətlər yaradıcılığın mahiyyətini təşkil edir. Məhz buna görə də “istər elmi, istərsə də incəsənət sahəsindəki yaradıcılıq insanın ruhi fəaliyyət forması” (9,

s.307) kimi qiymətləndirilir. Bu mənada həqiqətən də yaradıcılıq prosesi ruhi hadisə kimi özünü büruzə verir.

Bütün sənət adamları xüsusi hal ilə müşayət olunan vahid yaradıcılıq prosesi yaşayırlar. Mövcud fikrə əsasən hər hansı bədii nümunənin mahiyyətini yaradıcı şəxsin gerçəklik hadisələrinə münasibəti, şəxsi həyatı, fəlsəfi düşüncələri təşkil edir. Lakin yaradıcı prosesdə sənətkar həmçinin vahid mənbə ilə qovuşmaq üçün xüsusi hal-əhvala gəlir. Bu qovuşma nəticəsində əldə olunan bilik bədii nümunədə öz əksini tapır. Nəticədə yaradıcı dalğaya köklənmə, vahid biliyin bədii nümunədə təzahürü yaradıcı şəxsi növbəti axtarışlara istiqamətləndirir. Bu da istər incəsənətdə, istərsə də elmdə xüsusi hal-əhvalın mühüm rol oynadığını göstərir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar incəsənət, elm sahələrinin yaradıcılıq prosesini sürətləndirən və ya gecikdirən müəyyən hal yaratdığını vurğulayırlar (9, s.313). Lakin yaradıcılıq prosesində xüsusi hal-əhvalın yaranması da müəyyən zaman tələb edir. Bəzən vahid prosesə qoşulmaq, xüsusi dalğaya köklənmək üçün yaradıcı insanlar uzun illər çalışırdılar. Məsələn xəttatlıq sənətinin bütün zəriflikləri haqqında məlumat verən A.M.Şinasi bu barədə yazır: “Xəttatlar bütün yaradıcılıqları boyu müəyyən məqama yetişmək üçün daim çalışırdılar. Onlar “qaralama qitəsi” adlanan çalışma dəftərlərində improvizələr edərək hərflər, işarələr, sözlər və cümlələr yazır, eləcə də abstrakt şəkillər çəkirdilər. Heç bir sistemə əsaslanmadan tam sərbəst çəkilən bu təsvirləri oxumaq mümkün deyildi. Adətən belə dəftərlərdə hərflərin, sözlərin, cümlələrin yazılması deyil, bütün yazı vərəqinin doldurulması əhəmiyyət kəsb edirdi” (10).

Xəttatların bu dəftərlərdə söz, Peyğəmbərin hədislərindən parçalar, müdrik kəlamlar, hətta yazıda çətinlik yaranan hərflər yazmaları ölçüdə və ritmdə harmoniya, gözəlliyin aşkara çıxarılması məqsədini daşıyırdı (10). Əlbəttə yazıda gözəlliyin əldə olunması xəttatlıq sənətinin əsas cəhətlərindən biridir. Lakin bizim fikrimizcə xəttatların illərlə məşq etmələri, bu cür axtarışlar aparmaları yalnız gözəllik və harmoniyanın əldə olunması ilə yanaşı xüsusi dalğaya köklənməklə bağlı idi. Bu mənada ya tək bir hərfin, ya da söz və cümlələrin dəfələrlə yazılması sənətkarın istədiyi məqama yetişməsində mühüm rol oynayır. Bəlkə də elə hərflər, söz və cümlələri yaranan yüksəlib-enən cizgilərin növbələşməsi, harmonik keçidlər xəttatları həmin yaradıcı prosesə qovuşdururdu. Bu həmçinin sənətkarların vahid ritmə qovuşması idi. Təsadüfi deyil ki, bir sıra məşhur yazıçı və şairlər “ilkin fikrin yalnız müəyyən ritmi yaşamaqla məhdudlaşdığını” (6, s.101) qeyd edirlər.

Bütün bunlar musiqidə də öz təzahürünü tapır. Hələ qədim dövrlərdən musiqi insan həyatı ilə bağlı bütün mərasimlərin tərkib hissəsi olmuş, ictimai fikrin, mənəviyyətin formalaşmasında mühüm rol oynamış, dünyanın mütənasib təşkilinə təsir göstərmişdir. Bu mənada Heraklit musiqini “vahid harmoniya yaranan, ümumi oxumada müxtəlif səs tembrlərini, yüksək və bəm, qısa və uzun səslərin birləşməsi” (11, s.14), Pifaqorçular “çoxluğun vahidə doğru hərəkəti və müxtəlif səslərin razılığı” (11, s.15), N.Menon “sitayış etmənin bir növü” (12, s.30) kimi qiymətləndirmişdir. Müsəlman Şərqinin görkəmli mütəfəkkiri Əl-Fərabi isə musiqini “insan yaradıcılığının zirvəsi” (13, s.125) adlandırarkən yanılmamışdır. Çünki həqiqətən də musiqi həyatın bütün sahələrində özünü büruzə verən təzahür,

ruhi təşəkkül hadisəsidir. Bu mövqe son zamanlar tədqiqatçıların musiqiyə tam fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşmasında özünü büruzə verir.

Qeyd olunduğu kimi “musiqi nədir?” sualı artıq çoxdan öz cavabını tapsa da, XX əsrdən etibarən musiqiçilər, nəzəriyyəçilər və sənətsünaslar yenə də bu məsələyə müraciət edirlər. Bu mənada tədqiqatçılar musiqini insanın vacib ruhi gerçəklik mühiti, mədəniyyətin əhəmiyyətli sahəsi kimi qiymətləndirir, onun bir təzahür kimi mahiyyətini açmağa cəhd göstərirlər. Bu da müasir dövrün fəlsəfi fikrinin rasionallıqdan uzaqlaşaraq, gerçəkliyi qeyri-rasional yolla dərkinə yönəlməsi ilə bağlıdır.

Mədəniyyətdə musiqi yaradıcılığının dərin mənbələrinin öyrənilməsi, onunla əlaqəli problemlərin həlli, musiqi ontologiyasının bilavasitə məntiqi təhlilinin izahı və dərk olunması buna olan tələbatın vacibliyindən irəli gəlir. Bu nöqteyi-nəzərdən musiqinin yaranması geniş mənada doğulma prosesi (dinamik təşkiledici) və yaranma anı (statik təşkiledici); dar mənada real səs ifadəsində musiqi əsəri kimi təzahür edən yeni musiqi gerçəkliyinin yaranma anı və prosesi kimi təqdim edilir (11). Musiqiyə mədəniyyətin fenomeni kimi baxılır, mədəni kontekstdə onun mənə özəyi müəyyən olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən tədqiqatçı N.B.Neçayeva musiqi yaradıcılığı genezisinin fəlsəfi-kulturoloji əksində antropoloji, ritual, ekstatik məqamların qarşılıqlı əlaqədə olduğunu vurğulayır.

Müasir dövrdə də tədqiqatçılar musiqiyə “çalıb, oxumaq sənəti” kimi yanaşma mövqeyini səthi sayırlar. Məsələn Y.N.Xolopov musiqinin mahiyyətini sirli ruhi əsasda, metafizik dərinliklərdə yerləşdiyini qeyd edir. Musiqinin mahiyyətini onu dərk edərkən, yaşayarkən daha yaxşı açıqlandığını vurğulayır (12). Bu da bədii mədəniyyətin başqa sahələri ilə müqayisədə musiqinin universallığı, onun xüsusi status daşması ilə əlaqədardır. Belə ki, musiqi mədəniyyətin zaman-məkan sənətlərinin qovşağında yerləşən yeganə sahəsidir. Bu mənada bəzi tədqiqatçılar bütün sənətlərin musiqi kökünə aid olduğunu qeyd etməklə tam mənada haqlıdırlar (13). Məsələn M.P.Qladkova mənalara ötürülməsində dünyanın rəssam gözü ilə görünməsi və yaşanması cəhdi (bu poeziya və rəngkarlığa aiddir) və süjetli materiallarda mənə əlaqələrinin yaranması, bəzən tarixi perspektivdə insanları idarə edən səbəb-nəticə uzlaşmalarının açılışı (bu nəsr, teatr, kino, balet üçün xasdır) kimi iki yolun olduğunu göstərir. Musiqidə isə mənə yaradıcı proses hər iki yol ilə gedir. Bu nöqteyi-nəzərdən həqiqətən də musiqi ruhi təşəkkül hadisəsi kimi özünü büruzə verir.

Beləliklə bütün qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər şey başlanğıc, zirvəyə doğru inkişaf və sondan ibarət vahid prinsipə tabedir. Həmin vahid prinsip yaradıcılıqda müəyyən məqamdan başlanğıc götürmə (hazırlıq), inkişaf edərək müəyyən məqama yüksəlmə (nurlanma) və tədricən enmə (verballaşmış həllin formalaşması); ruhi təşəkkül prosesində biliklə nurlanmağa doğru yüksəliş və enmə; musiqinin inkişafında materialın nümayişi, kulminasiyaya doğru inkişaf və formanın tamamlanması kimi təzahür edir. Bu mənada yaradıcılıq, incəsənət xüsusilə də musiqi vahid informasiyanın müxtəlif vasitələrlə ötürücüsünə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Панов М.И. «Интуиция, логика, творчество». М., «Наука», 1987.
2. Аль-Фараби. «Естественные-научные трактаты». Алма-Ата, 1987.
3. Григорьев В. «Эзотерическая сущность музыки». // Катарсис. Научно-художественный альманах, вып. 2. М., «Сфера», 1998.
4. Герасимова И.А. «Природа живого и чувственный опыт». // Вопросы философии. №8. 1997.
5. Фархадова С.Т. «Муга-монодия как тип мышления». Б., «Элм», 2001.
6. Никифорова О.И. «Исследования по психологии художественного творчества». М., 1972.
7. Завадская Е.В. «В.М. Алексеев о философско-эстетическом ареале слова». // «Литература и культура Китая». М., 1972.
8. Косарева А.Б. «Психологические механизмы культуры». // Альманах. вып. 1. Санкт-Петербург, 2001.
9. Жариков Е.С. «Как приблизить час открытий». Кишинев, 1990.
10. Шинаси А.М. «Искусство Турецкой каллиграфий». Б., 2004.
11. «Философия и музыка». Саратов, 1975.
12. Менон Н. «Музыкальные культуры народов: традиции и современность». // «Музыкальные культуры народов». М., 1973.
13. Abdullazadə G. «Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti». В., 1996.
14. Нечаева Н.Б. «Генезис музыкального творчества как феномена культуры». (дисс.). Томск, 2004.
15. Холопов Ю.Н. «О сущности музыки». // «Юрий Николаевич Холопов и его научная школа». М., 2004, с.6-17.
16. Гладкова М.П. «Диалектика постижения смысла музыки». (дисс.). Тюмень, 2005.

LİRİKADA TARİHİ GEÇMİŞİMİZİN YANSISI

THE REFLECTION OF THE HISTORICAL PAST IN LYRICS

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО В ЛИРИКЕ

Dr. Tefik ABDULHASANLI*

Özet

Makalede 1970- 1990'lı yıllarda Azerbaycan şairlerinin politik konularla bağlı yazılarının araştırılmasından söz ediliyor. Burada Azerbaycan şiirinin temsilcilerinin otuz sene içinde yazdıkları politik şiirleri araştırma objektif olmanın yanı sıra, tarihî geçmişimizin çağdaş varlığımız açısından öğrenilmesi çabasında da bulunulmuştur. Başka başka şairlerden verilen örneklere dayanılarak geçmişe bugünün, bugüne de geçmişin aynasından bakılıyor.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, şair, politik, araştırma, objektif

Abstract

The article deals with political activities of the Azerbaijani poets of 1970-1990. 30 years of the political poetry of the representatives of Azerbaijan here is analysed as an investigation object. Much effort is made in order to learn our historical past in the context of our modern being.

On the basis of examples brought from different poets past is investigated from today's today is investigated from the prism of past.

Key words: Azerbaijan, poet, political, analysed, object

Şiirimizde tarihsel konular her zaman önemli yer tutmuştur. Günümüzün bir kısım sorunlarını şairlerimiz salt geçmişimize dayanarak, geçmişin şanlı sayfalarının aynasında yansıtmaya çalışmışlardır.

* Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesinin Bölüm Başkanı. Bakü/AZERBAYCAN

Tabii, bu doğal bir şey. Çünkü geçmişin idrak olunmasında çağdaşlığın her zaman rolü olmuş ve her zaman bugünün aynasında görülen geçmiş 'çağdaş geçmişe' dönüşür, başka deyişle bugüne münasebet geçmişe münasebeti şartlandırır. Çağdaşlık; geçmişi görmeye, geçmişin idrak olunmuş kurala uygunlukları ise çağdaşlığın hatta yarınından bile önceden haber vermeye yardım eder. (Y. Karayev)

Ulusal değerler, halkın hafızası, tarihin öğüt dersleri, tarihi kahramanlar, onların yaptıkları büyük işler, önemli tarihsel – bütünsel olaylar, bunların halkın kaderinde bıraktığı izler ve diğer bu gibi konular şiirimizde edebi konular arasında yer almaktadır.

Fakat Sovyet döneminde, özellikle de Sovyet egemenliğinin ilk aşamalarında (20 –30–40'lı yıllarda) edebiyatta, genel olarak politik konularda yazmanın zor bir iş olduğunu vurgulamamız gerekir. Bu yüzden de politik şiirin olanakları, konu alanı çok kısıtlıydı, bolşevik devriminin dönemleri, devrimin kahramanları ve sınıf – ideolojik savaşlar gibi dar konu çerçevesine sığmak zorundaydı. Politik şiirde çağdaş konular yine de Sovyet kuruluşunu övmekle kısıtlanmaktaydı. O zamanın politik şiirinin durumunu anlamak için devrin sosyal – manevî ortamını topyekün şekilde göz önünde bulundurmak yeterlidir.

Fakat mevcut tüm yasaklara rağmen edebiyatımız, ayrıca şiir, özellikle de politik şiir Sovyet döneminde (özellikle de 60'lı yıllardan sonra) gelişmekte devam etti. Tarihsel konulara konulan 'yasaklar', vetolar kaldırıldıkça, bu konularda güzel güzel eserler ortaya çıkmaya başladı.

Tabii ki, tarihsel konularda ciddi, muazzam eserler genelde sadece poem janrında kaleme alınmaktaydı. Bunun yanı sıra ilginç ve dikkat çekici şiirler de yazılmakta ve sayısı giderek artmaktaydı.

Önemli politik konulardan biri olan Azerbaycan'ın Güney ve Kuzey Azerbaycan'a ayrılması, parçalanması konusu üzerinden II. Dünya Savaşı sonrası yasak kaldırıldı. Bu adım Sovyet rejimin Doğu ülkelerine, özellikle de İran'a karşı politik tutumunun değişmesiyle ilgiliydi ve çok pragmacı – dışavurumcu nitelik taşımaktaydı. Fakat buna rağmen bu olay şair ve yazarlara 'parçalanmış Azerbaycan' konusunu gündeme getirme ve milli birlik düşüncesini aşılama imkanı sağlamış oldu. Sanat adamlarımız bu imkanı yeterince kullandılar. Böylece, politik şiirimizde 'Güney' konusu yer aldı ve bu konuda bir sürü eserler yazıldı.

S.Rüstem'in 'Güney'le bağlı şiirlerinin toplandığı 'İki Yaka' kitabı Devlet Ödülü aldıktan sonra şiirimizde bu konu daha da yaygınlaştı ve gelişti. Ama, 'Güney'le bağlı yasak tam değil de, kısmen kaldırılmıştı. Şöyle ki, Azerbaycan'ın tarihi, onun ikiye parçalanması tarihi üzerine gerçeği yazmak veya söylemek imkansızdı. Azerbaycan tarihinin halkımız için feci olayı sayılan – 'Gülüstan' anlaşmasıyla bağlı disident edebiyat örneği gibi ortaya çıkan yegane bir eser vardı. Bu, 1959 yılında ünlü şairimiz Bahtiyar Vahapzade'nin yazdığı ve bugün dillerde ezber olan 'Gülüstan' poemiydi. Manzume o zaman yayınlanamadıysa da, aydınlarımız arasında ün kazanarak, elyazması ellerde dolaşmaktaydı. (Eser yalnız 80'lerin sonuna doğru yayın yüzü görebildi.) Manzumede şair büyük cesaretle o tarihi cinaye-

ti yapmakla bir milleti, bir memleketi ikiye ayıranları suçluyor, onların şerefsiz hareketlerini açığa vurarak, kendilerini lanetliyor:

*Нежя айырдыныз дырнабы ятдян,
Цряйи бядяндян, жаны жсяддян?
Ахы ким бу щаггы вермишдир сизя,
Сизи ким чабырмыш Вятянимизя?
Нечя вахт сянэярдя щей улашдылар,
Эцлцстан кяндиныя сювдалашдылар,
Бир юлжя икийя айрылсын дейя! (Vahabzade.1991:47)*

B.Vahapzade halkımızın tarihinde ebediyen matem, ayrılık, hasret günü gibi anılan ‘Gülüstan’ anlaşmasının yapıldığı o müthüş günü daha sonralar da şiirlerinde çok kez hatırlayarak suçluları lanetle damgalamıştır. Milleti rezil eden bu anlaşmanın 150 yılıyla ilgili yazdığı bir şiirinde şair yakına yakına halkın faciasını kendisine ‘bayram’ gibi sunduklarından söz ediyor:

*Тандамагмы олар щаггы бу гядяр?
Йцз яллі илдир ки, сойурлар бизи.
Бу щеч.
Бизя байрам елятдирирляр
Тарихдя ян буюцк фажиямизи.*

*Вятяни сатмышыг... Вуна йанмырам,
Аьыр бир гядярля цзбязц олдуг.
Она йанырам ки, о эцн, бу бяднам
Алверин дялалы юзцмцз олдуг. (Vahabzade.1991:50)*

Tarihimizin bu feci dönemiyle ilgili eserlerin hepsinde halkın bölünmezliği, er geç birleşeceği ilkesi, hasret ve keder duygusu yansıtılmıştır. ‘Güney’ konusu bugün de bütün Azerbaycan şairlerinin cana yakın saydığı bir konu olarak kalmakta devam ediyor.

‘Güney’ konusunun Azerbaycan’ın bölünmesi, parçalanması tarihinin bütün şairlerimiz için düşündürücü bir konu olarak kaldığını vurguladık. Bu konuda yazan şairler arasında şüphesiz ki, aslında Araz’ın öte yakasından olup da, bu yakasında oturan Balaş Azeroğlu, Ali Tude, Medine Gülgün, Söhrap Tahir gibi şairlerin ‘Hasret şiirleri’ önemli yer tutmaktadır. Onların yaratıcılıklarında bu konu doğal sebeplerden, hem de kişisel, içten gelen duyguların objektif olarak ortaya çıkmaktadır ve şiirimizde kendine özgün eğilim, hat oluşturmış bulunuyor. Bu şairlerin yaratıcılığı ayrıca bir araştırma konusu olduğu için burada onlar hakkında ayrıntılı konuşma ihtiyacı duymadığımızdan politik şiirin diğer konularından bahsedeceğiz.

‘Güney’ konusunun yasaktan kurtulmasıyla kendi ufuklarını genişleten politik şiir giderek daha da zenginleşmeye başladı. Millî – tarihî hafıza ve günümüzün gerçekleri arasındaki yoğun manevî – ahlakî, psikolojik – genetik ilişki, bağlantı aramak şiirin önünde yeni yeni yollar ve ufuklar açmış oldu. 60’lı yıllardan itibaren ve özellikle de 80’li yılların ikinci yarısından tarihe karşı itiraz ve halkın kendi

tarihini tam gerçeğiyle bilmek hukukunun saptanması bu gibi konular politik lirikanın ana motiflerini teşkil etmekteydi.

İmparatorluğun esareti, ulusal tarihe Sovyet ideolojisinin nihilist münasebeti döneminde halkımızın kendi millî hafızasından uzak tutulması, soy kökünün, aslının unutturulması büyük bir bela gibi şairlerimizin her zaman endişesine neden olmuştur. Halk şairimiz Bahtiyar Vahapzade daha 1977 yılında yazdığı 'Tarih' isimli şiirinde (bu şiir 1993 yılında yayımlanmıştır) bu ağırlı problemi çok güzel şekilde ifade etmiştir:

Бизи айырдылар мянлийимиздян,
Миллят кюкдян гопан бир будаг олду.
СПЗЦЛДЦ йад сяси юз нейимиздян.
Кечмишин цзция индим аь олду. (Vahabzade.1993:47)

Vatanın insan için sadece kuru topraktan ibaret olmaması için tarihin, millî hafızanın, kan ve gen hafızasının sosyal – felsefî anlamını, önemini anlatan şair bunu hem de manevî – ahlakî kategori olarak ele almaktadır. Tarihi tahrif etmekle sakat hale getirilen, yalanlar ve sahteliklerle doldurulan, gerçek geçmişinden ayrılan bir halk, 'millet' değilse, bu millete mensup herkes aslından, kökünden habersiz bir vücut, anlamı ve muhtevisiyatı olmayan bir insandır. (Ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov millî kan ve gen hafızasından mahrum bu tür acayip vücutları daha sonra 'mankurt', yani soyunu, neslini kaybetmiş adlandırdı). B.Vahapzade'nin şiirlerinin büyük bir kısmında okurlara iletmek istediği temel fikir bundan ibarettir. Şair milletin bugünü ve yarını, insanların manevî – ahlakî bütünlüğü için tarihin, tarihî hafızanın yerini hiç bir şeyin tutamayacağına emin olduğu içindir ki, sömürgecilik yıllarında halkımızın tarihinin sahte hale getirilmesine karşı tüm ruhuyla itiraz ediyor.

Totaliter Sovyet rejimi döneminde yazdığı, fakat o zaman (yani 1978'de) yayımlanmadığı başka bir şiirinde ('Örümcek Ağ Ördü') kendi hiddet ve öfkesini açıkça belirtir:

Тарихимиз дабылды,
Уйдулма тарих иля кимлийимиз анылды –
Юз кюкцнц билмяйян эюцкцлцц бир миллят
Заманын йолларында цяр аддымда йанылды.
Уйдулма тарих бизи анамыздан айырыб
Йад анадан алынмыш бялякдя гундаглады.
Юзцлцмцз лахлады.
Бу халгын тарихини дцз билдирян, дцз йазан
Тарих китабларында цюрцмчяк тор баылады. (Vahabzade.1973:49)

Şair millî tarihini, kan ve gen hafızasını kaybetmiş bir halkın artık kendi önceki haysiyet, gurur ve şerefini koruyamaz hale geldiğini, miskinleşerek esaret, zulüm ve her türlü hakarete bile tahammül etmek ve şerefsiz ömür sürmek zorunda kaldığını göstererek bu türlü manevî aşınmalardan acı acı şikayetleniyor..

Geçmişin unutulması, unutturulması, şaire göre öyle büyük bir facia ki, bu faciayı yaşayan halkı, onun her bir evladını manevî açıdan kör yapar, tüm ahlakî

değerler, kriterler karıştırılır, millet ve kişi gururunu kaybeder, onuru ayaklar altında çiğnenir. Bu meselenin sadece bir tarafıdır. Unutkanlık, kendi geçmişini, tarihin öğüt derslerini unutmak, zaman geçtikçe o halkı yeni yeni belalara, facialara sürükler. Son on yılda halkımızın yaşadığı çekilmez acıların başlıca sebeplerinden biri de bu unutkanlığımız, tarihimize arka çevirmemizdir. Bu gerçeği bugün milletimizi temsil eden her bir kesin doğrulayacağı kanısındayız.

Şair B.Vahapzade faciaların daha başından – Ermeni işgalcilerin Azerbaycanlıların katliamının ilk günlerinden bu gerçeği tüm çıplaklığıyla halka beyan etti. Halkımızın ünlü toplum adamlarından biri olan Ömer Faik Nemanzade'nin anısına yazdığı 'Unutkanlık' adlı şiirinde o, sinsi, hilekar komşularımızın bize karşı tarihte defalarca tütetikleri kanlı cinayetlerini, ihanetlerini bağışlanmaz hata zannediyor.

Daha yüzyılın başlarında bazı milliyetçi toplum adamlarının uyarılarına rağmen sahte, yalancı proletarya internosyalizmi ve Sovyet halklarının 'ebedi dostluğu' sloganına uyarak namussuz ve sinsi düşman tarafından aniden yakalanmamız bizlere nasıl da pahaya mal oldu. Bunların temelinde bir taraftan düşmanlarımızın sinsi niyetlerini safça unutmamız varsa, diğer taraftan ulularımızın, önderlerimizin söylediklerine önem vermememiz, onları yeterince hatırlamamamız durur. B.Vahapzade ünlü önder, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918 - 1920) kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin hatırasına yazdığı 'Bir Ulu Mezar', 'M. E. Resulzade'nin anısına' adlı şiirlerinde okurlara yukarıda değindiğimiz fikirleri aşıyor. Şair ulu M. E. Resulzade'nin ruhuna hitap ederek hüznle şöyle yazıyor: 'Borçlu iken Vatan sana, halk sana, bu topraktan veremedik bir mezarlık yer sana'. Halbuki bu halka ihanet edenlere yüce yüce tunç anıtlar yapıldı. Bu çelişkiler içinde çırpınan şair kalbi haksızlık, adaletsizlik, değervermezliğe karşı isyan ediyor. Ayrıca, temeli sevgiyle yapılmayan anıt tunç bile olsa, çabuk yıkılır, fakat 'kalblerimize göçmüş' M.E. Resulzade'nin mezarı 'temeli nefretten yapılmış yüz anıttan yüz kez bile dayanıklıdır' diyor. Elbet ki, her zaman hakkı söyleyen şairin bu kez de sözünde büyük hak vardır.

Daha 1987 yılında M.E.Resulzade'nin mezarını ziyaret eden B.Vahapzade milletimizin indirilmiş istiklal bayrağının bir zaman yine kalkacağına iyimserlik duygusuyla emin ediyordu:

Eski ve şanlı tarihimizin ayrı ayrı unutulmaz şahsiyetleri hakkında yazan diğer şairlerimiz de konuyu halkın kendi milli benliğini idrak etmesi, uyanması ve milli kalkınma sorunları çerçevesinde kaleme alıyorlar. Bu tür bilinir şahsiyetlerden biri bilindiği üzere Sefeviler Devleti'nin kurucusu – büyük devlet adamı, komutan, güzel lirik – panteist şair olan Şah İsmayıl Hatayi, hem de trajik bir şair olduğu için şair ve yazarlarımızın ilgi ve dikkatini çekmiş, hakkında bir çok eserler yazılmıştır. Faciası ise belli olduğu gibi bir taraftan Azerbaycan devletçiliğinin kalkınmasında ve gelişmesinde önemli hizmetleri vardır.

M.İsmayil şiirlerinde vatandaşlık duygusunu, milli gayret, onur ve şeref hissi-ni uyatmayı, coşturmayı başaran bir şairdir. Onun 'Savalan'da Uyuyan Yiğit' şiiri bu açıdan özellikle önemli ve etkileyicidir. Şair halkının mertlik ve kahramanlık sembollerine hitap ederek milleti ayağa kalkmaya, felaketler girdabından çıkmak

için güç, kuvvet bul maya, kendi namına, tarihine, ününe, ceddine laik olmaya davet ediyor.

Görüldüğü gibi şairlerimiz tarihî şahsiyet ve olaylarla bağlı yazdıkları eserlerinde genel olarak bugünün millî – sosyal ve manevî gerçekliğinin dikte ettiği sorunlardan bahsediyor, halkın kan ve gen hafızasını uyatmaya, ona hareketlilik kazandırmaya çalışıyorlar. Şiirlerin büyük bir kısmında vatanseverliğe çağırısı ruhunun, heyecanın doğması salt bununla ilgilidir. Bilindiği üzere millî - etnik kökle ilgilenme döneminde bu eğilimin edebiyatta ve özellikle de şiirde kuvvetlenmesi doğaldır.

Şiirimizin en iyi örneklerinde, görüldüğü gibi ‘tarih çağdaşlığın manevi – ahlaki deneyim etkeni gibi ortaya çıkar’.

Şairlerimizin üslup özelliğini, benzer ve farklı yönlerini şüphesiz ki, onların aynı konuda yazdıkları eserleri kıyaslarken daha iyi şekilde belirlemek olur... Aynı tarihî kahramanlar, şahsiyetler hakkında yazılan şiirlerde bu, özellikle hemen dikkati çekmektedir. Örneğin, B.Vahapzade’nin ulu şairimiz Nesimî’nin hatrasına yazdığı şiirinde apaydın bir heyecan ve zafer hiss olunmaktadır. Şiirde lirik – tarihî kahramanın nesiller için büyük ve benzersiz örnek olması düşüncesi öne çekilir, yazar gurur hissiyle Nesimî’nin tarihte yer almış büyük işlerinden söz açıyor.

Сятнятин сыьмады, дювря, замана,

Ясл шердян дя щцняр умуду.

Щцнярин бир йана, шерин бир йана,

Щцнярин шериня йарашыг олду. (Vahabzade.1979:19)

B.Vahapzade’den farklı olarak A.Kürçaylı Nesimî hakkında yazdığı şiirinde bu büyük şahsiyetin insanlığı hayrette bırakacak işleri ve facialı hayatından bahsetmiyor. Şiirde özel olarak ihtiras ve zafer hissi de duyulmuyor. Şair hatta Nesimî’nin hayatı, kişiliği, yaptığı işleri hakkında tekrar bilgi vermeye bile lüzum görmüyor. O, kahramanını terennüm etmek, hakkındaki yüksek düşüncelerini okurlarıyla paylaşmak için bir başka yol seçmiştir. A.Kürçaylı’nın şiiri somut bir kişiye unvanlanmıştır. Yazar Nesimî’nin portresini yapan ressamla hitap ediyor. Bilindiği gibi ortodoks İslam geleneklerine göre Ortaçağ’da resim yaptırmak yasak olduğundan bir sıra ünlü sanat adamlarımız gibi Nesimî’nin de resmi bulunmuyor. Şairin portresini yapmak isteyen ressam eserlerinden emdiği hayal ürünleriyle onun resmini yapacaktır. A.Kürçaylı bu amaçla şair hakkındaki kendi düşüncelerini ressamla paylaşıyor:

Гардашым, биржя рижам вар анжас

Сян Нясимини чякяркян еля чяк

Бахышындан сянпялсин шимияк.

Эцняшин нуруну долдур эюзця,

Кишилик нягш ейля дюнмяз цзця.

Кишилик – атяшя йансын дюнмяз!

Сойунуб бузда узансын – дюнмяз!

Кишилик – тярса сойулсун – дюнмяз!

Эюзц хянжярля ойулсун – дюнмяз!

*Кишилик – бир тикясин далдаламаз!
Кишилик – башлады, зоймаз йарыда,
Сюйляр гул да мяням, шац да мяням
О, салар щейрятя аллацлары да,
Сюйляр танры да, аллац да мяням!
Бабамыз шаир Имамяддини сян
Гардашым, бах, бу сайаг чякмялисян. (Kürçaylı.1978:318)*

Görüldüğü üzere şair burada Nesimî'nin suretini yaratmak için çok ilginç bir üslup seçmiştir. Kahramanını örnek olarak gösteren şair yukarıda söz edilen özellikleri aslında insanlığın zaferi, hayırın şer, ışığın karanlık üzerindeki zaferi gibi değerlendirir. Belli bir tarihî şahsiyetin manevî erişkenlik zirvesinden insanın zaman zaman sergilediği kudret ve muazzanlığı seyertmek – şairin başlıca ilkesidir.

Görüldüğü gibi, Nesimî hakkında yazılmış verdiğimiz her iki örnekte başlıca nitelik kahramanlığın terennüm edilmesidir. Fakat her bir şairin konuya kişisel yaklaşımı, her birinin kendine özgün üslup, veya yazma yöntemi kullanması onları birbirinden ayırmanın yanı sıra okurların da dikkatini çekmektedir. Çünkü bu bağlamda üslup her bir sanat adamının kendine özgün farklılaştırma yöntemidir. 'Üslup - insandır' gerçeğini ay nı bir konuda değişik şekilde yazılmış eserlerin mevcutluğunu dikkate alınca kesin şekilde doğrulamak olur.

Şiirde tarihilik çağdaşlığın idrak olunması, benimsenilmesi, geleceğin belirlenmesinde belirli bir role sahip olduğu zaman tarihsel konuların ilginç ve çekici olmasına şüp he yoktur.

Tarihimizin, dünümüzün bugünümüzle, gelecekle sıkı bağıllığı yetenekli şairleri mizden olan Sabir Rüstemhanlı'nın yaratıcılığında da sürekli şekilde izlenen, yaşatılan konulardandır. Şairin 'Kan Hafızası', 'Kutsal Adetler', 'Tarihi Yaratanlar', 'Bu Yurt Bana Tanış Gelir', 'Kopuz Sesi', 'Şaman Duası', 'Yeni Perde', 'Vatan', 'Selam, Gence Kapısı' ve bir sıra diğer şiirleri halkımızın geçmişi, töreleri, kahraman insanları, tarihsel olaylarından bahseden muhteşem eserler sırasına girmektedir.

Şair S.Rüstemhanlı'nın şiirlerinde 'tarih' çok derin bir kavramdır, şair için vatan, yurt anlamı 'tarih' kavramı dışında mevcut değil. 'Vatan nedir?' sorusunun cevabı onun şiirlerinde her şeyden önce Vatan'ın geçmişi, manevî gelişimi, acılarla dolu olan tarihidir:

*...Hadinin şer bazarıdı,
Füzulinin dağılmış məzarıdı,
Taleyin ələnən ələyidi,
Durna lələyidi.
Araz hörüyündən
kəməndə düşmüş Sevildi.
"Ənəlhəq" harayıdı,
Ələsgərin sazıdı,
Qədim əlyazmasıdı –
Dahilər boylanır sətirlərindən...*

Vətən... Vətən!.. (Sabir.1986:12)

Şiir başından sonuna kadar bu tür tarihi anımsama ruhunda yazılmıştır. Şiirde bu şekilde çağrışımlar o kadar doğal şekilde verilmiştir ki, sonuçta okurların hayalinde çokanlamlı, tam bir ‘Vatan’ sureti canlanmış oluyor, hem de tarihi anlar – anımlar orada başlıca yer tutuyor. Bu şiiri çağdaş şiirimizin en güzel örneklerinden biri olmanın yanı sıra, hem de tarihsel olay ve olguları şiir diliyle yansıtmamanın en iyi örneği sayıyoruz.

‘Selam, Gence Kapısı’ şiiriye somut bir olayla ilgilidir. Şair Gürcüstan’da bulunduğu zaman Kutaisi civarındaki Gelati Manastırı’nda Gence kapısını görmüş, olaydan çok etkilenecek bu şiiri yazmıştır. Şair Gence kapısını – Vatan’ın gurbete düşmüş küçük bir parçası gibi selamlıyor, derdini onunla paylaşıyor:

*Салам, Гəнсə кəпəсы,
гүрбятдяки гардашым.
Салам, дузум, чүрəййим.
поладлашан əюз йашым!
Ялəримин изини
итирмямиш гар, йаьыш
щəсрəтли əюзлəримсян!
дүз сьаккиз ясрди ки,
гəпəндыьын олмашым...(Sabir.1986:55)*

Vatan tarihinin bir parçasına – cansız eşyaya bu tür mahremce hitap, bu tür duygulu yaklaşım S.Rüstemhanlı şiiri için hiç de olağanüstü bir özellik sayılamaz, tersine onun sunuşunda halkın ve vatanın kaderi o küçük gözüken detaylarda genişliği ve derinliğiyle ortaya çıkmaktadır:

Çağdaş politik şiirde tarihî geçmişin yansıtılması üzerine konuşurken ister istemez Sovyet politik rejimi ve komünist ideolojisiyle bağlı tarihî olayları ve kişileri (Lenin, 26 Bakü Komisarları, 28 Nisan, 1 Mayıs ve s.) terennüm eden ‘bedii’ örneklerle de göz atmamızın yararı vardır, zannimizce. Elbet ki, ayrı ayrı şairlerin yaratıcılığına dayanarak konuyu derinden, her taraflı şekilde araştırmak mümkündür. Fakat bunun bütünlükte dönemin, zamanın ruhundan doğduğunu ve ayrı ayrı sanat adamlarının hangi konulardan yazmasına rağmen bu konuyu nasılsa kendini savunma prizmasından ele aldıklarını düşünecek olsak, o zaman dönemin derinden araştırılması söz konusu değildir. O yüzden de biz burada sadece genel konulara değinmekle yetineceğiz.

Bütün bu özellikleri dikkat merkezinde tutan edebiyat uzmanı Yaşar Karayev şöyle yazıyordu: ‘Geleneksel, bayağı, belagatlı ürünün baş alıp gitmesine, aşırı övücü, ‘sınıflı’, ‘partili’ şiirin ‘yüksek’ kürsülerden okunmasının siyasetçi ve işbaz edebi kurumlarda hala mevcut olan resmî törenlerin terkip hissesi olarak kalmasına rağmen, bütünlükte Azerbaycan şiiri en faal ve canlı şekilde aramalarını sürdürmekteydi.

Tarihin, hafızanın, çağdaşlığın dolaylarında o ‘zaman’ ve ‘ben’le ilgili gerçeğin peşindeydi. Gerçeğin peşinde olan şairse hiç bir zaman aynı mihverde dönmüyor.’

Kaydettiğimiz gibi, Lenin, Oktobr vb. gibi politik konular daha önceki yıllardan farklı olarak geride bıraktığımız yüzyılın 70 – 90'lı yıllarında çağdaş politik şiire anlam olgusu değil, bir bilgi unsuru gibi girmiştir. Çağdaş politik şiiri temsil eden şairlerin büyük kısmının (R.Rza, O.Sarıvelli, N.Hazri, B.Vahapzade, H.Rza, A.Kürçaylı, T.Bayram, M.Araz ve b.) bu konuda eserleri vardır.

XX. yüzyılın 70 – 90'lı yıllarında yazılmış şiirlerde edebiyatımızda millî kendine dönüş duygusunun güçlenmesi dikkatli çekiyor. Basılmış tüm şiir kitaplarında, derlemelerdeki şiirlerde müstesnasız olarak millî ruhlu eserler oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Ağayev E.; Azərbaycan Sovyet şiiri (192 - 1980) – Azərbaycan dergisi, 1974.
2. Atif M.; Şiirimiz hakkında. Azərbaycan dergisi, 1966.
3. Alişanov Ş.; Sözüün estetik hafızası. Bakü, Bilim, 1994.
4. Gkkerman İ.P.; Razgovorı o Gete. M., Xudojestvennaya Literatura, 1986.
5. Kürçaylı A.; Bütünlük, Bakü, Yazıcı, 1978.
6. Karayev Y.; Şiir ve nesr, Bakü, Yazıcı, 1987.
7. Karayev Y.; Tarih yakından ve uzaktan, Bakü, Sabah, 1996.
8. Mehmet İsmayil; Umuttan asılan kılıçlar, Bakü, Yazıcı, 1995.
9. Rüstəmhanlı Sabir; Kan hafızası, Bakü, Yazıcı, 1986.
10. Salmanov Ş.; Azərbaycan Sovyet şiirinin gelenek ve yenilikçilik sorunları. Bakü, Bilim, 1980.
11. Vahapzade B.; Masal – hayat, Bakü, Yazıcı, 1991.
12. Vahapzade B.; Yeni şiirler. Bakü, Yazıcı, 1993.

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» EPOSUNDA İSLAMİ DƏYƏRLƏR

ISLAMIC VALUES IN THE EPOS “KITABI-DEDE GORGUD”

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ»

Doç. Dr. Ülkər Azadqızı NƏBİYEVA*

Özet

“Kitabi-Dede Korkut” destanı İslam dəyərlərindən faydalanan bir anıtdır. VII-VIII. yüzillərdə İslamın kabulü və yayılması destanı, İslam görüşləri ilə daha da zenginləşirdi. Aynı zamanda destanın esas kahramanı Dede Korkutun Allaha yakın bir insan olması, onun peyqamber devrine yakın zamanda yaşaması vb. onun kimliyinin aydınlaşdırılmasında önəmli kaynaktır.

Anahtar kelimələr: destan, İslam, anıt, Dede Korkut, kahraman

Summary

The epos “Kitabi-Dede Gorgud” is one of the monuments about Islamic values. Appearing and spreading of Islam in the 7th- 8th century enriched the epos with Islamic thoughts. The main hero of the epos Dede Gorgud being the close person to Allah and living in the period of the prophet and other facts take important role in the defining of his personality.

Key words: epos, Islamic, monuments, Dede Gorgud, person

Məlumdur ki, «Dədə Qorqud» hekayətlərinin repertuar həyatı VII əsrin sonlarından başlayıb bütün VIII əsrə əhatə edir. Bu dövr ozan yaradıcılığı «Dədə Qorqud» süjetlərinin gəlmə dövrüdür. Onlarda oğuz həyatının bütün çevrəsi – oğuz bəylərinin uğur və uğursuzluqlarının, qələbə və məğlubiyyətlərinin aydınlığı ilə əksi dövrüdür. Bu hekayətlər epik ənənədə daha da zənginləşdi, və bununla da ozan yaradıcılığı özünün intibah mərhələsini keçirdi. Oğuz hekayətləri ozan yaradıcılığının baş ifa süjetinə çevrildi. VII-VIII əsrlərdə inkişaf edib özünün

* Bakü Devlet Üniversitesinin Öğretim Üyesi/AZERBAIJAN

yüksəliş mərhələsini yaşayan ozan yaradıcılığında Dədə Qorqud hekayətləri təkmilləşmə, püxtələşmə mərhələsini başa çatdırdı.

XI əsrdən başlayaraq oğuz cəmiyyətinin özündə də bir yeniləşmə prosesi baş verməkdə idi. Təkkə-dərviş və sufi görüşləri önə çıxdıqca ozan yaradıcılığı öz yerini yeni professional-ifaçılıq sənətinə verməyə hazırlaşdı. Buna təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillər də az deyildi. Adətən dünya eposunda özünü tez-tez göstərən belə proseslər zamanı ən böyük eposlar yaddaşdan silinməklə bütövlükdə epik düşüncədə pozulma prosesi baş verir. Maraqlıdır ki, həmin proses Dədə Qorqud hekayətlərindən bir-iki əsrlik yan keçə bilmişdir.

Bu yeniləşmə təxminən XII əsrin sonu, XIII əsrin ortalarına qədər davam etmiş, Dədə Qorqud hekayətlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı epik yaddaş özünün mühafizəkarlıq funksiyasını başa vurmuşdur. Bu süqutun bir qədər əvvəllə, oğuz hekayətlərinin yazıya alındığı ilk dövrlərə gedib çıxma bilməsi də mümkündür. Tədqiqatçıların ehtimallarına görə, epos ilk yazıya alınma dövründən, yaxud epik yaddaşdan silinmə mərhələsi başlayan zamandan artıq yaddaş üçün arxaikləşmiş hesab edilmişdir. Eposun hansı əsrdə yazıya alınmasına, yaxud hansı əsrdə yenidən özünün köçürülməsinə baxmayaraq o, «... mənşəyi, tipologiyası etibarilə yazılı deyil, şifahi dilin (və təfəkkürün) nümunəsidir» (Cəfərov. 1999: 65) və bütün sonrakı mərhələlərdə də belə olaraq qalmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, «Dədə Qorqud» hadisəsinin bütövlükdə türk xalqlarının başqa eposlarından fərqli şəkildə epik yaddaşda qorunub saxlanmasına təsir göstərən bir sıra nüfuzedici amillərin də fəaliyyətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Birinci amil, oğuzların epik yaddaşının pozulmazlığıdır. Məlumdur ki, bütün dünya xalqlarından fərqli olaraq türklər öz keçmişlərini şifahi yaddaşa yazmışlar. Fərəh, sevinc, kədərlerini, cəngavərlik və qəhrəmanlıqlarını nəğməyə, əfsanə, nağıla, dastana çevirib yaddaşların ixtiyarına vermişlər. Eyni zamanda öz etnik yaddaşlarını da böyük mühafizəkarlıqla qoruyub saxlaya bilmişlər. Oğuz həyatı və qəhrəmanlığı isə ümumilikdə oğuz yaddaşının ən solmaz qatlarıdır. Bu amilin özü oğuz hekayətlərinin yaddaş həyatına bir uzunömürlülük vermiş, son nəticədə isə onu yazıya gədərki dövrədən qoruyub saxlaya bilmişdir. Epik yaddaş bu hekayətləri yazıya ötürmək, eposu kitaba çevirməklə öz tarixi funksiyasını ləyaqətlə başa vura bilmişdir.

Dədə Qorqud hekayətlərinin uzunömürlülüüyünün ikinci amili islam görüşləri ilə bağlılığı, abidənin bütövlükdə islami dəyərlərə söykənməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Məlumdur ki, oğuz hekayətlərinin islamla bağlılığına birmənalı münasibət bəslənilmir. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk nəşirlərindən olan H.Arashya görə, «... Bu dastanda hamı islamdır, kafirlər ilə müharibə edirlər. Allah, Məhəmməd və başqa dini adlar çox təkrar olunur. Kərbəla hadisələri xatırlanır, qəhrəmanlar namaz qılırlar, lakin bunlar katiblər tərəfindən qüvvətləndirilmişdir. Dastanda islam dini dərin və əsaslı şəkildə kök salmamışdır. Bütpərəstlik əlamətləri də məişətdə qüvvətli yer tutur. İnsanlar təbiət qüvvətlərinə də inanıb etiqad edirlər» (Arashlı.1962: 34).

H.Arashlının eposun islamla bağlılığı məsələsinə burada tam aydınlıq gətirilmişdir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, oğuz hekayətlərinin, - oğuznamələrin yaranması oğuz eposu üçün yeni hadisə deyildi. VII əsrə qədər ozan

repertuarı müxtəlif məzmunlu oğuznamələrlə zəngin idi. Əbülqazinin «Şəcərəyi-Tərakimə»sini buna misal göstərmək olar. Məlumdur ki, bu oğuznamənin özünün tərkibində onlarla müxtəlif oğuz hekayətləri vardır. «Qaraxan oğlu Buqra xanın hakimyyəti» fəslində verilən hekayətlər buna yaxşı misaldır» (Kononov. 1958: 59-63). Bu hekayətin özündə xan ailəsinin məişəti, xüsusən onun nigah xüsusiyyətləri hadisələrin islamdan xeyli əvvəlki dövrdə cərəyan etdiyini göstərir. Bu cəhət «Dədə Qorqud» boylarının bir çoxunun süjet sxemində, boyların ümumi məzmununda özünü göstərir. Məsələn, «Salur Qazanın evi yağmalandığı boy»da, «Qanlı qoca oğlu Qanturalı», «Bayböyrənin oğlu Bamsı Beyrək» və b. boylarda islamdan əvvəlki dövrün təsəvvürləri, tanrıçılıq görüşləri, H.Araslının dediyi kimi, büt-pərəstlik əlamətləri özünü göstərir. Bu da bir həqiqətdir ki, islamı qəbul etməyə yaxın olan, tanrıçılıq görüşləri ilə bağlı oğuz bəyləri islama meyilli idilər və onlar islamı elə böyük problem olmadan qəbul etməyə hazır idilər. Oğuz eposunun yaranma və formalaşması özünə məxsus bir mərhələdir. O, ozan yaradıcılığının meydana gəlməsi və inkişafının uzun bir dövrünü əhatə edir. Tarixin müxtəlif kəsirlərində ozan yaradıcılığı yaddaşda müxtəlif cəngavərlik və qəhrəmanlıqları ilə bağlı dəyərli oğuz hekayətləri yaratmışdır. Təbii ki, onların bir qismi bu günə gəlib çatmamışdır. Ozan yaradıcılığında sonuncu ifa həyatı keçirən ən böyük oğuznamələrdən birisi, «Dədə Qorqud» hekayətləridir. Bu hekayətlərlə ozan yaradıcılığının əvvəlki improvizə vahidləri arasında ciddi sərhədlər qoymaq, onlara biri-birindən anoloji oxşarlıqları olmayan mətnlər kimi baxmaq da doğru olmazdı. Çünki uyğur «Oğuznamə»sində bir sıra faktlar, qəhrəmanlar, motiv, süjet və s. ozan repertuarının «Dədə Qorqud» hekayətlərində təkrarlanır (Koroğlu. 1999: 33-44). İslamdan əvvəl yaranan abidələrdə islami görüşlərin mövcudluğunu söyləmək inandırıcı görünmür. Həm də dastanın yaranma tarixindən bəhs edərkən onun Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlamın dünyaya gəldiyi zamanla bağlayırıqsa, onda islamın Kiçik Asiyada və Qafqazda yayılma tarixini nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Tarixə real həqiqətlər kontekstində yanaşdıqda xatırlatmağa ehtiyac duyulur ki, VII-VIII əsrlərdə ozan yaradıcılığının fəaliyyətdə olduğu zaman hüdudunda islami dəyərlər oğuzlar içərisində hələ qəbul ediləcək səviyyədə deyildi. İslam dini hələ özünə Kiçik Asiyada, yaxud Azərbaycanda elə mühüm dayaq tapmamışdı ki, buradakı oğuzlar islamı qəbul edə biləydilər. Həm də axı oğuzların islamı qəbul etməsi XI əsrdən sonrakı dövrlərlə daha çox bağlıdır. «...Mərkəzi Asiyadan Qərbə doğru (Xəzər dənizinin Cənubi ilə) axın edən, müsəlman dinini qəbul etmiş oğuz türkləri, xüsusilə XI əsrdən başlayaraq Şərqi Anadoluda möhkəmlənirlər. Bundan sonra isə onların Kiçik Asiya yarımadasının içərilərinə hərəkəti ehtiyaca çevrilir. İslamın türklər arasında daha geniş yayılması, kafirlər üzərinə yürüşün ideologiyasına çevrilməsi ilə həmin ehtiyac böyük bir mənəvi qüvvə alır. Və islam bayrağı altına toplaşmış səlcuqlar, sonra isə osmanlılar Bizansı diz çökdürdülər.

...Həmin tarixi hadisələr «Dədə Qorqud» eposunun ilk süjetlərini «redaktə» edir, yeni süjetlərin, (xüsusilə qəravətnamə formasında) yaranmasına səbəb olur. Haqqında söhbət gedən «redaktə» işi epos yazıya alınarkən (və üzü köçürülərkən) daha sistemli şəkildə aparılır» (Cəfərov.1999:101). Eposun kitaba çevrilmə mərhələsini müəyyənləşdirmək, eposa islami dəyərlərin daxil olma sürətini izləmək baxımından çox mühüm müşahidədir. Bu müşahidə şifahi yaddaşda yaşayan «Dədə Qorqud» eposunun «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabına keçmə prosesi ilə

yanaşı, bu hadisə həm də abidədə islami dəyərlərin əksi problemi öyrənməyə yol açır.

Mətdən görünür ki, eposun şifahi repertuar həyatı V-XI əsrlər arasında davam etmişdir. XI əsrdən başlayaraq ozan repertuarı zəifləməyə, öz əski yaradıcılıq ənənələrini rekonstruksiya etməyə başlamışdır (Nəbiyev. 2004: 38). «Dədə Qorqud» eposunun ifasında islami dəyərlərin əksi istiqamətində yeni improvizələr özünü göstərməyə başlamışdır. Epik düşüncəyə daxil olmuş yeni terminologiya, islami dəyərlərlə bağlı şəxs adları və s. peşəkar ifaya daxil olmuşdur. Eposdakı qarşıdurma, düşmən cəbhəsi qəti şəkildə «oğuzlar» və «kafərlər» qütbünə bölünmüşdür. Beləliklə, eposun islam görüşlərini təbliği cəbhəsinə keçmə mərhələsinin əsası qoyulmuşdur (Abdulla. 1997: 4). Bu keçid eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, ozan yaradıcılığında baş verən təbəddulatın və ərəblərin yürüşlərindən sonra yaranan yeni tarixi şəraitin yekunu idi.

Təxminən XV əsrə qədər epos həyatını davam etdirən «Dədə Qorqud» bu dövrdə qədim türk eposuna məxsus bir sıra təfəkkür modellərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, eyni zamanda yeni yaranan orta əsr türk epik təfəkküründən də kənarda qalmadı. XI-XIII əsrlərdə islami dəyərlərlə bağlanmış ozan yaradıcılığında «Dədə Qorqud» süjetləri yenidən bərpa olunma mərhələsini keçirdi. Bu proses nəticəsində islam dəyərlərinin epik yaddaşa nüfuzlu təsiri nəzərə cərpacaq dərəcədə genişləndi.

Təbii ki, «Dədə Qorqud» eposunun yaranma dövrü və zamanından çıxış edərək qəti şəkildə mifoloji qaynaqlarla bağlamağın tarixi əsası yoxdur. Çünki bu epos qədim türk və türk mifologiyasından sonrakı dövrün epik təfəkkürdə formalaşmasının nəticəsidir. Mifoloji inkişaf mərhələsi, o cümlədən türk mifoloji sistemi epos yaradıcılığı üçün zəruri zəmindir. «Dədə Qorqud» epik təfəkkürün epos dövrü yaradıcılığının məhsuludur. Ona görə də buradakı hadisələrə oğuzların dünyanı dərk etmənin erkən mərhələsinin yaradıcılıq dəyərləri kimi baxmaq olmaz. Bu türkün mədəni inkişafı mərhələsində şifahi epik təfəkkürün ən böyük hadisəsidir. Eposun oğuz modelini bütövlükdə əhatə etdiyi yaradıcı təfəkkürün özü də sinkretikdir. Ona görə də hər birinin yaranma dövrü, sərhəddi ilə bağlı müəyyən fərqli ölçülər vardır, bununla yanaşı tipoloji uyğunluqları sıradan çıxarmır, yaxud onları təhrif etmir. Yeni düşüncənin epik təfəkkürə gətirdiyi məzmun eposdan kənarda deyildir. Epik təfəkkür ozanın yeni məzmunlu yaradıcılığında öndədir. Burada daha əvvəlki təsəvvürlərdən – zərdüştilik və tanrıçılıqdan qorxmaq, onları inkar etmək də doğru deyildir. Çünki onlar etnosun həyatında keçilmiş yollardır. Epik yaddaşda hələ qalmaqdadır. İslam dəyərləri «Dədə Qorqud» eposuna məhz belə bir şəraitdə daxil olmuş və onun məzmununa nüfuz edə bilmişdir. Ən başlıcası isə «Dədə Qorqud» eposuna islami dəyərlər ilk öncə şifahi yolla, ozan ifasında daxil olmuşdur. Ona görə də eposun şifahi yaddaş ömründən bəhs edərkən onun VII-XV əsrlər arasında, təxminən səkkiz yüz ildən artıq bir müddətdə davam etdiyi məlum olur. Göstərilən müddətdə epos, yuxarıda deyildiyi kimi, həm qədim türk (VII-XI), həm də erkən orta əsr (XII-XIV) epik yaddaşında, peşəkar ifa repertuarında improvizə həyatı yaşamışdır. «...Dədə Qorqud dastanında (faktiki olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»da) həm qədim türk eposunun (e.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyin ortalarına qədər), həm də Azərbaycan türk eposunun (XV əsrdən) sonrakı ünsürlərini, motivlərini, formulalarını tapmaq mümkündür,

lakin bütün bunlar həmin dastanın məhz ilk orta əsrlər oğuz epik təfəkkürünün məhsulu, hadisəsi olduğunu inkar etmir» (Mahmudov. 1987: 8).

Epik yaddaş müxtəlif ənənələr yaratmışdır. Onların içərisində ən mühümü oğuz dastançılığı ənənəsi idi. «Dədə Qorqud» epik silsiləsinin yaranması və yaddaşda uzun ömürlü həyat davam etdirməsi həmin ənənənin sonrakı davamının faktiki nəticəsi idi. XIII əsrdən başlayaraq ozan yaradıcılığı öz yerini yeni professional ifaçılıq institutuna verdiyi bir şəraitdə yeni ənənəyə uyğun dastan süjetləri meydana çıxmağa başladı. «Dədə Qorqud» motivləri artıq yeni məzmun və formada özünü dastan yaradıcılığında göstərdi. Bəzi tədqiqatçılar bunu «Dədə Qorqud»un sonrakı dövr orta əsr dastan yaradıcılığına təsiri kimi göstərirlər (Vəliyev. 1985: 49). Başqa bir mülahizəyə görə isə, oğuz eposunda özünü göstərən bütün bu kimi süjet, motiv və obrazların orta əsr dastan yaradıcılığında təkrarı, «Aşıq Qərib», «Alı xan və Pəri xanım» və başqa dastanlarda yeni şəkildə özünü göstərməsi oğuz eposunun yaradıcılıq ənənələri ilə əlaqədardır. «Dədə Qorqud» şifahi yaddaşdan silinsə də oğuz dastançılıq ənənəsi epik yaddaşda köhnəlməmişdir. Ozanın xələfi olan aşıqlar yeni yaradıcılıq forması, yeni dastan tipi olan məhəbbət dastanlarında oğuz dastançılığı ənənələrinin modern formalarını özündə fərqli formada əks etdirdilər (Cəfərli. 1999: 124). Bu isə artıq islamın geniş yayılma dövrü idi.

Eposun islam dəyərləri ilə bağlılığı məsələsinin qoyuluşu qorqudsünashlıqda yeni deyildir. H.Araslıdan sonra bu mülahizə M.H.Təhmasib (Təhmasib. 1972: 341), B.Abdulla, N.Cəfərov və b. tərəfindən də davam etdirilmişdir. Amma bununla hesab edirik ki, «Dədə Qorqud»un islami dəyərlərlə zənginləşmə prosesi eposun yaradıcısı Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlamın yanına gedib ona islamı təbliğ etmək istəyini bildirməsindən (Mahmudov. 1987: 6-7) xeyli sonra cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslərlə bağlıdır. Ərəb istilasından sonra Kiçik Asiya və Qafqazda müsəlmanlığın yayılmağa başlaması bu prosesə əsaslı şəkildə təsir göstərən hallardan olmuşdur. «Kitabi- Dədə Qorqud» eposu islami dəyərləri ozan repertuarında hələ XI əsrin sonlarından başlayaraq özündə əks etdirməyə başlamışdır. Bu proses XIII əsrə qədər davam etmişdir. Aşıq professional ifaçılıq institutunda yeni dastan tipinin yaranması, ozan repertuarındakı qəhrəmanlıq motivinin məhəbbətin tərənnümü ilə əvəzləməsi qəhrəmanlıq eposunun sıradan çıxmasını sürətləndirdi.

Eposun islamlaşdırılmasının ikinci mərhələsi məhz bu «üzü köçürülmə» prosesi ilə bağlı olmuşdur. Bir sıra mənbələrdə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı islami görüşləri daha əvvəlki dövrlər, hətta Qorqud Atan özünün adı ilə bağlamağa da təşəbbüslər göstərilir. Amma bizcə bu, həqiqətə o qədər də uyğun deyildir. Çünki Qorqud Ata oğuz eposunun müəllifi, oğuznamə silsiləsinin qoşulmasının adı ilə bağlandığı peşəkar sənətkardır. Onunla bağlı əfsanə, rəvayət və hekayətlər müxtəlif məzmunlu olduğu kimi, şəxsiyyəti ilə bağlı mülahizələr də geniş və çoxcəhətlidir.

Oğuz bəylərinin tarixi, qəhrəmanlıq həyatını özündə əks etdirən oğuz hekayətləri müəyyən zaman kəsimində oğuzların etik-estetik, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini özündə əks etdirirdi. Bu dəyərlərin poetik ifadəçisi isə eposun əvvəlində bir sıra fəvqəl keyfiyyətlərə malik şəxs kimi təqdim edilən Qorqud Atadır.

Qorqud Atanın şəxsiyyəti ilə bağlı bu günə müxtəlif dövrlərdə eposla məşğul olmuş tədqiqatçıların verdikləri bir çox dəyərli məlumatlar gəlib çatmışdır. Həmin

məlumatlar Dədə Qorqudun dövrü, dünyaya gəlməsi, fəaliyyəti və şəxsiyyəti barədə müxtəlif mülahizələr meydana qoymuş (F.Zeynalov, S.Əlizadə. 1988: 3-20), hətta Qorqud Atanın tarixi şəxsiyyət olduğu təsdiqlənmişdir (Suleymenov. 2000: 69-71). Daha əzəli mənbələrə görə, Qorqud Ata və Burla xatunun tarixi şəxsiyyət olması, onların qəbirlərinin isə Dərbənddə qeydə alınması barədə məlumatlar da bu günə gəlib çatmışdır (Бартольд. 1910: 73-77). Belə faktların sayı və həddü geniş olduğu kimi, Qorqud Atanı şəxsiyyətinə münasibət də fərqli və müxtəlifdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. 1999, Eposdan kitaba, Bakı, 130 s.
2. Arash N.M. 1962, Müqəddimə, Kitabı-Dədə Qorqud., Bakı, s.3-15
3. Кононов А.Н. 1958, Родословная тюркмен, сочинение Абу-лб-Гази-хана Хивинского, М-Л., 231 стр.
4. Koroğlu X.H. 1999, Oğuz qəhrəmanlıq eposu, Bakı, 244 s.
5. Nəbiyev Azad. 2004, Azərbaycan aşığı məktəbləri, Bakı, 312 s.
6. Abdulla B. 1997, «Kitabi-Dədə Qorqud» və islam, Bakı, 128 s.
7. Mahmudov Y. 1987, Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn səyyahlar. Bakı, 142 s.
8. Vəliyev V. 1985, Azərbaycan folkloru, Bakı, 414 s.
9. Cəfərli M. 1999, Məhəbbət dastanlarının poetikası, Bakı, 265 s.
10. Təhmasib M.H. 1972, Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 398 s.
11. «Kitabi-Dədə Qorqud». 1988, (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir, Bakı, 265 s.
12. Сулейменов О. 2000, Очерки о Коркуд Ата. Диалог Авеста, №1 с.69-73
13. Бартольд В.В. 1910, Еще известие о Куркуде. Записки восточного отдела Императорского Российского археологического общества, XIX м., 378 стр.

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA QƏHRƏMANIN PSIXOLOJİ ALƏMİ

THE PSYCHOLOGICAL WORLD OF THE CHARACTER OF THE AZERBAIJANI LOVE EPOSES

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ МИР ГЕРОЯ В ЛЮБОВНЫХ ЭПОСАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Özcan AKKAYA*

Özet

Makalede, Azerbaycan aşk konulu halk hikâyelerinin kahramanlarının her bir olaylarla ilişkili geçirilen psikolojik anlar araştırılmaktadır.

Özellikle, âşık ve mâşukun psikolojik dünyası tahlil edilmekte ve belirli bir sonuca gelinmektedir. Makalede bütün kahramanların psikolojik dünyasını ortaya çıkaran aşamaları ve şartlarından söz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Psikoloji, psikolojik durum, aşk konulu halk hikâyeleri

Summary

In this article the psychological moments experienced by characters of Azerbaijani love eposes connected with different events are investigated.

Especially the psychological world of the lover and sweetheart are analyzed and certain conclusions are arrived at. The article also deals with the stage and condition creating that psychological world.

Keys Words: psycholoji, psychological condition, condition, love eposes

Резюме

В статье исследуются капсдые психолочиские переживания героев любовных эпосов Азербайджана.

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi/AZERBAIJAN

Особенно анализируется любовник и любовница в эпосах, их психологический мир и выявлены результаты. В статье одновременно говорится причины зарождения психологического этапа и условия.

Ключевые слова: психологический, психологическое состояние, условия, любовные эпосы.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında aparıcı iki qəhrəman vardır. Bunlardan biri Aşıq, digəri isə Məşuqdur. Maraqlı cəhət budur ki, əksər dastanlarımızın adları da məhz bu iki qəhrəmana görə təyin edilmişdir. Məsələn, "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm", "Abbas-Gülgəz" və s. Amma bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, bəzi məhəbbət dastanlarımız isə yalnız aşiqin özü ilə bağlıdır: "Aşıq Qərib", "Qurbani" və s.

Adlardakı fərqlərə baxmayaraq, Azərbaycan məhəbbət dastanlarını müqayisə etsək, onların ən ümumi cəhətlərini ortaya çıxarsaq, belə bir ilkin qənaət hasil olar ki, məhəbbət dastanlarımızda Aşıq Məşuqə nisbətən daha fəaldır. Bu isə bilavasitə Məşuqun passivliyi ilə bağlıdır. Həmin məsələyə təbii yanaşsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həm müsəlman- Şərq əxlaqı, həm də qadın və qızların sevgidə ağır-təbiətliyi Aşıqə fəallıq, Məşuqə isə qeyri-fəallıq gətirir. Yəni ikinci qəhrəmanın - Zöhrənin, Əslinin, Gülgəzin, Güləndamin və başqalarının qeyri-fəallığı. Yəni passivliyi heç bir zaman onların mənfi xüsusiyyəti kimi meydana çıxmır.

Bunlarla yanaşı başqa bir cəhət də vardır ki, məhəbbət dastanlarında Aşıq öz sevgilisi - öz butası dalınca xeyli yollar qət etməli olur, eyni zamanda aparıcı qəhrəman bu zaman və məkan kəsiyində müxtəlif tipli obyektlərlə qarşılaşır. Həmin qarşılaşmalar öz səciyyəsinə görə bir-birlərindən seçilsələr də, bu və ya digər dərəcədə qəhrəmanın psixologiyasına təsir göstərir qəhrəmanın psixoloji aləmi aşkarlanıb üzə çıxır. Beləliklə də, qəhrəman öz bədii mövqeyi ilə digər obrazlardan tamamilə seçilir və sxematik, quru, cansız, qeyri-təbii deyil, canlı və daha çox təbii görünür. Görkəmli folklorşünas alim M.Həkimov yazır: "Dastanlarımızda nəzərdən keçirdiyimiz telepatik fenomenlər psixoloji dəqiqliklə təsvir olunur. Dastan qəhrəmanları bəynişan erkən oğlan və qızlar uzun müddətli yuxuya-huşa gedir. Ayılandan sonra onlar özlərinə məxsus hallar keçirirlər. Dastan qəhrəmanlarının gözləri yol çəkir, qulaqları cingildəyir, güyüldəyir, gözləri səyriyir, dalağı sancır, sümüyü üşərgəyir, ürəyinə nə isə damır... Bütün bunlardan başqa, onlar qərribə intuitiv duyumla da seçilirlər. Belə ki, baş verəcək möcüzələri irəlicədən duyurlar. Öz sevgilərinin, butalarının və eləcə də ünsiyyətdə olduqları hər kəsin fikirlərini heç bir səhvə yol vermədən məharətlə oxuyurlar" (3, s.361).

Daha bir maraqlı cəhət ondadır ki, qəhrəmanın psixologiyası təsadüfi faktlardan, ötəri yanaşmalardan deyil, süjetin mərhələlərinə uyğun şəkildə formalaşır və özünü təsdiq edir. Başqa sözlə, aparıcı mövqedə dayanan bədii qəhrəmanla süjetin inkişafının müəyyən asılılığı vardır. Buradan belə bir maraqlı nəticə hasil

olur ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarında süjetlə qəhrəmanın ciddi əlaqəsi mövcuddur.

"Tahir-Zöhrə" dastanının əvvəlində, yəni onların sevgisi hələlik başlanğıc mərhələdə olduğu zaman həm Tahirin, həm də Zöhrənin qəlbinə hakim kəsilən və heç vaxt silinməyən böyük eşqin şövqün ilkin qığılcımları görünür və onların psixologiyası da həmin müstəvidə tarazlanır.

"Bir gün Tahir Mirzə uşaqların dərslərinə baxırdı. Növbə Zöhrəyə yetişəndə Zöhrə dərslərini bülbul kimi oxudu. Tahir Mirzə zarafatla dedi:

-Əmiqızı, dərslərini yaxşı öyrən, ha.

Üstəlik him-cimlə başa saldı ki, sərv ağacının dibində səni gözləyirəm. Dərs qurtaran kimi Tahir Mirzə sərv ağacının dibinə getdi. Bir az sonra Zöhrə də gəlib bura çıxdı" (1, s.26).

Dastandan götürülmüş bu kiçik parça sübut edir ki, hər iki gəncin psixoloji aləmi isti bir sevgi, məhəbbət duyğularına bürünmüşdür. Başqa sözlə, hər iki gəncin psixoloji durumu tam şəkildə məhəbbət üstündə köklənmişdir.

Amma dastandakı bu psixoloji sakitlik o qədər də çox davam etmir və onun bu şəkildə davam edəcəyi inandırıcı da ola bilməz. Məhz belə də olur. Onların şəxsində görünən psixoloji sakitlik bir müddətdən sonra özünü ciddi şəkildə büruzə verən psixoloji gərginliyə çevrilir. Hətəm Sultan Tahir Mirzə ilə qızı Zöhrənin sevgi macərəsindən xəbər tutandan sonra onun məktəbə getməsinə qadağa qoyur. Gözlənilməz bu qadağa Zöhrənin halını, geniş mənada isə psixologiyasını dəyişdirir.

Tahir Mirzəyə gəldikdə isə Zöhrənin görüş yerinə gəlməməsi, Zöhrənin məktəbdə görünməməsi hələlik Tahir Mirzənin psixologiyasında müəyyən təbəddülat yaradır, lakin bu, tam şəkildə gərginliyə çevrilməmişdir. Hadisələrin məntiqi şəkildə inkişafı göstərir ki, Tahir Mirzənin bu nikbin əhvali-ruhiyyəsi müvəqqəti xarakter daşıyır və o qədər də uzun sürmür. Tahir Mirzə vəziyyətdən hali olandan sonra ağlamağa başlayır və Tahir Mirzənin ağlamağı elə onun sevgili-si Zöhrənin bir az öncəki ağlamağını xatırladır. Yəni buradan belə bir ilkin nəticə çıxarmaq olar ki, indiyə qədər tam nikbin əhvali-ruhiyyədə olan, öz qəlbində və düşüncəsində həmişə, bütün ömrü boyu Zöhrə ilə yaşayacağına inanan Tahir Mirzə gözlənilmədən göz yaşları axıtır və dinləyicini narahat vəziyyətdə saxlayır. Hətta dinləyici Tahir Mirzənin mövqeyinə də bir az şübhə ilə yanaşır. Amma dastanın strukturu ilə bağlı başqa bir cəhət vardır ki, bu əlamət Tahir Mirzənin də sakit psixoloji durumdan gərginlik mərhələsinə daxil olduğunu təsdiqləyir. Hər halda əvvəl Zöhrə, sonra Tahir Mirzə ardıcılığı qorunmaqla aşıq və məşuqun psixoloji durumunda eyni səviyyə formalaşır və bir-birini tamamlayır.

"Əsli-Kərəm" dastanında isə Kərəmlə Əsli arasında olan sevginin ilk mərhələsi daha çox Kərəmin psixoloji vəziyyəti ilə müşayiət olunur. Belə bir məqam diqqət çəkəndir ki, dastanda Kərəmlə Əsli ilk mərhələdə məhz özlərinin ata-baba tərəfindən verilmiş ilk adları ilə - Mahmud və Məryəm adı ilə təmsil edirlər. Mahmud və Məryəm təsadüfi adamların nəslindən deyil. Onlar cəmiyyət tərəfindən

qəbul edilmiş Ziyad xanın və cəmiyyət tərəfindən yaxşı tanınan Qara Keşişin övladlarıdır. Amma bu, hələ məsələnin bir tərəfidir, Mahmud və Məryəm atalarına aiddir.

Onlar son dərəcə gözəl bir məkanda dəyişir və sevişirlər, həmçinin heç kəsəin müdaxiləsi olmadan qərara gəlirlər ki, Mahmud Məryəmi "Əsli" kimi, Məryəm isə Mahmudu "Kərəm" kimi çağırırsın. Deməli, Mahmuddan Kərəmə, Məryəmdən Əsliyə keçid onların həyatında sevgiyə keçid mərhələsidir və burada hələlik dastanın süjetinə və dastan epik ənənəsinə uyğun olaraq qəhrəmanların psixoloji durumu, hər iki gəncin əhvali- ruhiyyəsi tam sakit və rahatdır.

Amma elə ki, Əslini Kərəmə vermirlər, bu zaman Kərəmin əvvəlki əhvali-ruhiyyəsi, psixoloji durumu dəyişir. Birdən-birə Kərəmin əhvali-ruhiyyəsinin dəyişməsinə laübalı bir vəziyyət kimi də anlamaq olar, çünki dastanın mətnindən elə görünür ki, Kərəm "yarı şad, yarı naşad"dır. Amma üç ay tamam olan kimi həmin psixoloji durum tamamilə dəyişib "yarı naşad" vəziyyətə düşür. Onun səbəbi isə Keşişin Əslini götürüb getməsi xəbərinin yayılması və Kərəmə çatmasıdır.

Kərəm özünün düşdüyü bu vəziyyəti dağlara, yurd yerinə, sərv ağacına müraciətlə dediyi və keşişin evinin qarşısında söylədiyi qoşma və gəraylılarda daha qabarıq ifadə edir. Həmin müraciətlər isə tam aydınlığı ilə göstərir ki, şad əhvali-ruhiyyəli Kərəmdən əsər-ələmət yoxdur. Artıq Kərəm dərdli Kərəmdir, xəstə Kərəmdir, ölmək istəyən Kərəmdir. Həmçinin maraqlıdır ki, Tahir kimi, Zöhrə kimi Kərəm də ağlamağa başlayır: "Kərəm başladı ağlamağa. Onun gözündən bahar buludu kimi yaş axırdı" (1, s.85).

Əsli obrazına gəldikdə isə onunla bağlı məsələlər "Tahir-Zöhrə" dastanındakı Zöhrədən ciddi şəkildə fərqlənir. Daha konkret desək, "Əsli-Kərəm" dastanında hər iki qəhrəmanın, yəni Əsli və Kərəmin ilk sevgi mərhələsində Əslinin psixoloji durumu Kərəmdən tamamilə fərqlənərək, o qədər də hiss edilmir və görünür. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, Keşiş Əslini Gəncədən, daha geniş və məcazi mənada dastanın süjetindən çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Başqa sözlə, onun həm Kərəmlə, həm də digər obrazlarla ünsiyyəti məhdudlaşdırılmışdır.

Lakin dastanın sonuna yaxın vəziyyət dəyişir. Bu psixoloji dəyişməni görkəmli folklorşünas alim M.Təhmasib çox dəqiq izah etmişdir: "Əslinin yeganə günahı zəifliyində, bu dini təəssübün bağlamış olduğu zənciri qıra bilməməsindədir. O, əsərə lap başlanğıcdan gücsüz, məsum bir qız kimi daxil olur. Kərəmlə ilk görüşündə elə: "Aman Kərəm, məni rüsvay eyləmə" deyib yalvarır. O, müti bir qız kimi uzun müddət atasının iradəsinə təslim olur. Lakin bu, axıra qədər belə qalmır. Əsər romantik məhəbbət dastanı olsa da, onun inkişafı çox düzgün, çox qanunauyğun, çox realdır. Əsli addım-addım qalxır, ilk günlərdə o, ancaq ağlayır, şikayətlənir bir qədər sonra isə keşişin onu başqa birisinə ərə vermək təşəbbüsünü çox məharətlə pozmaq dərəcəsinə qədər yüksəlir" (5, s.295).

Beləliklə, "Əsli-Kərəm" dastanında qəhrəmanın psixoloji aləmi həm qəhrəmanın öz düşüncəsi ilə, həm süjetlə, həm də digər obrazlarla əlaqədə meydana çıxır. Ümumi və qabarıq görünən cəhət isə ondan ibarətdir ki, qəhrəmana məxsus psixoloji aləm dastanın mahiyyətinə və ideyasına doğru yönəlir.

"Abbas və Gülgəz" dastanına gəldikdə isə tədqiqatçılar çox doğru olaraq yazırlar: "Dastanda əsas qüvvə Aşıq Abbasla Gülgəz Pərinin daxili həyəcanlarının təsvirinə verilmişdir" (2, s.248). Dastandakı psixoloji gərginlik hələ Abbasın Gülgəzi görəndə qədərki mərhələdə baş verir. Yəni Abbas ilk psixoloji gərginliyi Gülgəzdən öncə keçirir. Bunlardan birincisi onun yuxu görməsi ilə bağlıdır. Bu, həmin məqamdır ki, Gülgəz Abbasa buta verilmiş və Abbası yuxudan oyatmaq müşgü ilə çevrilmişdir. Yuxudan oyanandan sonra isə Abbas ona buta venləməsinə ətrafındaklara şəirlə söyləyir:

Mənim ağam Şahi-Mərdan Əlidi,

Hökm eyləsə düşməni bağrım əridi,

Abbas deyər: yarım adı Pəridi,

Ana, Mövlam mənə buta veribdi (1, s.263-264).

Son dərəcə sadə və aydın dildə formalaşmış qoşma da sübut edir ki, yuxuda öz butasını - Pərinin görəndə Abbasın əhvali-ruhiyyəsi son dərəcə yüksəkdir, eyni zamanda bu hadisədən son dərəcə məmnundur və Abbas həmin misralarla həyatının mənasını tapdığını nəzərə çatdırır.

İkinci məqam Abbasın məhz Pərinin özü ilə qarşılaşmasıdır. Dastandan bəlli olur ki, Abbas Pərinin ardınca Təbrizə yollanır və düz gəlib Batman Qılıncın küçəsinə, yəni Pərinin yaşadığı yerə çıxır. Pərinin elə eyvanda görəndə kimi Abbasın halı dəyişməyə başlayır: "Abbas onu görəndə kimi ürəyi bitəqət olub dayandı" (1, s.272).

Pərinin yaşadığı küçəyə daxil olan Abbasın Pərinin görəndə kimi özünü itirməsi, yəni ürəyinin bitəqət olması onun əhvali-ruhiyyəsinin tamamilə başqalaşdığını sübut edir. Doğrudur, həmin əhvali-ruhiyyə Abbasın Pərinin yuxuda görəndə zaman düşdüyü əhvali- ruhiyyənin əksi deyil, əksinə onun bir növ davamı və yaxud da tamamlanması deməkdir.

Dastandakı hadisələrin gedişindən belə bəlli olur ki, Pərinin Abbasa vermək istəmələri və bu baxımdan onu anasının xəstələnməsi adı ilə aldadıb Təbrizdən öz doğma kəndi Tifərqağa geri göndərirlər. Beləliklə, məlum olur ki, "aşığın şəxsi taleyi və həyatı ümumxalq faciəsindən təcrid olunmamışdır" (4, s.34). Bu hadisədən sonra Pərinin əhvali-ruhiyyəsi tamamilə qarışır və psixoloji gərginlik keçirməyə başlayır. Aydın olanda ki, Pərinin zorla İsfahana Şah Abbasın hərəmxanasına göndərirlər, onda vəziyyət bir az da ağırlaşır. Abbasın da burada olmaması baxımından özünü tək və kimsəsiz hesab edən Pəri fikirlərini, daha konkret isə psixoloji durumunu anasına üz tutaraq şəirlə bildirir. Pərinin dediyi həmin qoşmada və Pərinin anasının Abbas barədəki mülahizəsi hər iki qəhrəman haqqında, onların psixoloji vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır. Pəri şeir dili ilə Abbası ürəkdən sevdini bildirir və nə qədər çətin, ağır durum olsa belə Abbasdan üz çevirməyəcəyini söyləyir. Hətta onun sifarişinin məzmunu daha yüksək səviyyəni özündə əks etdirir: Abbasa demək lazımdır ki, "Mənnən qeyri özgələri almasın". Bunun müqabilində Pərinin anasının sözləri ilə də Abbasın psixologiyası

açılır və müəyyənləşir ki, Abbas ölsə belə öz yolundan dönməyəcək. Beləliklə, hər iki psixoloji durum onların dəyanət və qətiyyətindən xəbər verir.

Anasının dediklərinə baxmayaraq, ağır psixoloji gərginliyini nəzərə almayaraq, Abbas Gülgəzin dalısınca yola düşür. Əslində bu qərar onun əhvali-ruhiyyəsinə bir az yüngüllük gətirmiş olur.

Hər halda məhəbbət dastanlarının təhlili göstərir ki, sevginin ilk mərhələsində aşiq və məşuqun psixoloji durumu yaxşıdan pisə doğru dəyişir, daxili aləmlərində xeyli gəginlik yaranır, lakin bu sevgililər öz istəklərindən heç vaxt dönmürlər. Əksinə öz hərəkətləri ilə verdikləri sözə bütöv olduqlarını, həmişə əhdə sadıq qaldıqlarını sübut etməyə çalışırlar. Bilavasitə dastandakı süjetin inkişafı ilə bağlı olan həmin psixoloji dəyişmələr dinləyicini özünə daha çox cəlb edir, onun qəhrəmanlara olan marağının artırır və qəhrəmanlar özləri ilə mövqelərinə aydınlıq gətirmiş olurlar.

"Məhəmməd-Güləndam" dastanında isə ilkin psixoloji duyum digərlərindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu isə bilavasitə Məhəmməd və Güləndamın bir-birlərini ilk dəfə görüb tanış olması ilə bağlıdır. Dastanda nəql olunur ki, Məhəmməd Əlvən dağına şikara çıxır və orada ilk dəfə Güləndamla rastlaşır. İlkin tanışlıq qəhrəmanlar üçün ilkin əhvali-ruhiyyəni də gətirir. Onların bir-biri ilə tanışlığı; gizli formada olsa belə, bir-birlərinə olan məhəbbəti də ifadə edir. Məhəbbət qıgılcımları aşiq və məşuqda nikbin əhvali-ruhiyyə yaradır, onların psixoloji durumuna xoş münasibət qatmış olur.

Digər tərəfdən ən qəribə vəziyyət bundan ibarətdir ki, nəzərdən keçirdiyimiz məhəbbət dastanlarında aşiq və məşuq bir-birlərini görəndə kimi vurulduqlarını bildirirlər. Lakin "Məhəmməd-Güləndam" dastanında tamamilə yeni mövqe müşahidə olunur. Belə ki, Məhəmməd onu sevdiyini bildirsə də, Güləndam razılıq vermir. Bu isə başlanğıcda iki müxtəlif psixoloji durumun qarşılaşdığını göstərir. Hər halda burada müsbət bir cəhət varsa, o da Məhəmməd və Güləndamın bir-birlərini ilk dəfə görüb tanış olmalarıdır.

Amma Güləndam Məhəmmədi atdan vurub yerə salandan sonra onun qəlbində məhəbbət qıgılcımları alovlanır və Güləndamın ona olan rəğbəti onların bir-birlərinə məhəbbətini bərabərləşdirir. Eyni zamanda psixoloji durumları da eyniləşir.

"Qurbani" dastanı da qəhrəmanların psixologiyasını öyrənmək baxımından xüsusi maraq doğurur. Dastanda epik ənənəyə uyğun olaraq, əvvəlcə Qurbaninin buta almasından danışılır. Burada Qurbaninin sevgisi müqabilində onun psixoloji vəziyyəti əks etdirilir. O, öz sevgisini tam açıqlığı ilə hamı qarşısında elan edir. Deməli, Qurbani ətraf mühitdən təcrid olunmuş, özünü tam şəkildə sevginin ixtiyarına vermiş və bununla da əhvali-ruhiyyəsi yeniləşmişdir.

"Sızıldayır yaram" söyləyən və öz eşqi yolunda çöllərə düşən aşıqın vəziyyəti bəllidir. Həmçinin o da aydınlaşır ki, Qurbani nə qədər çətinliklərlə qarşılaşsa, nə qədər dərd və kədərə batsa, nə qədər ağrı və acı keçirsə belə yenə öz sevgilisinin fədakarıdır. Yəni dəyişən psixoloji vəziyyət belə onu öz yolundan döndərə bilməz, çünki bu psixoloji faktorun özü belə sevginin nəticəsi və bəhrəsidir.

Bütün bunlar Pəriyə can atan aşiqin, Pəriyə çatana qədər keçirdiyi iztirablar, yangı hissləri və dərin düşüncələridir. Amma bir məsələ var ki, Qurbani qətiyyənlər onlardan narahatlıq keçirmir və həmin əhvali-ruhiyyəsi ilə belə xoşbəxt olduğunu bildirir.

Dastanda Pərinin psixoloji vəziyyəti ilə Qurbani Gəncə şəhərinə gələndən sonra tanış oluruq: "İndi sizə kimdən xəbər verim, Pəri xanımdan.

Pəri xanım həmin axşam yatıb aləmi-vəyğada gördü ki, butası Qurbani Gəncəyə gəlib. Yuxudan sərsəm ayıldı. Çağırdı başında olan qızları, dedi:

-Qızlar, şəhərə düşün! Bu boyda, bu buxunda bir oğlan şəhərə gəlib. Kim onun yerini öyrənib mənə xəbər gətirsə, boyunbağımı ona verəcəyəm" (1, s.218).

Bu parçada Pərinin düşüüyü vəziyyət bütün aydınlığı ilə görünür və dastanın əvvəlində zağada yatıb buta alan Qurbaninin vəziyyətini xatırladır. Pəri bir tərəfdən sevincəkdir, çünki öz butasının ona lap yaxın olduğunu hiss edir. Digər tərəfdən kifayət qədər həyəcan keçirir, onunla rastlaşıb-rastlaşmayacağı barədə düşünür. Bu əhvali-ruhiyyələri söyləyicinin Pəri haqqında dediyi "Yuxudan sərsəm ayıldı" cümləsi tamamilə ifadə edir.

Başqa dastanlarda olduğu kimi "Qurbani" dastanında da sevgililərin psixoloji vəziyyətinin və əhvali-ruhiyyələrinin xoş bir məqamı da özünü göstərir. Nümunə üçün qeyd edək ki, elə ki Qurbani ilə Pəri bağda görüşürlər, onda hər iki aşiqin psixoloji durumunun ən yüksək səviyyəsi özünü təsdiq etmiş olur.

Ümumiyyətlə "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm", "Məmməd-Güləndam", "Valeh-Zərnigar", "Qurbani" kimi məhəbbət dastanlarındakı qəhrəmanların psixoloji vəziyyətinin təhlili göstərir ki, bu qəhrəmanlar sxematik qəhrəmanlar deyil. Doğrudur, onlarda kifayət qədər oxşar və ortaq cəhətlər, bir-birinə bənzər keyfiyyətlər tapmaq çətin deyil. Hətta bəzi qəhrəmanları bir-birinin sələfi və xələfi də elan etmək olar. Ancaq bunlar heç elə belə bir fikrə əsas vermir ki, bu qəhrəmanları qəlibdən çıxmış, bir-birinin eyni olan, bir-birinin təkrarı kimi görünən qəhrəmanlar kimi qələmə verək.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları öz fərdi cəhətləri, xüsusən də psixoloji durumları ilə də bir-birindən seçilir və fərqlənirlər. Qəhrəmanların psixologiyasının kifayət qədər zəngin olması onları real həyata yaxınlaşdırır və basmaqəliblikdən xilas edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979.
2. Babayev İ.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1970.
3. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı, Səda, 2004.
4. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı, 1966.
5. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN DOĞUŞU GELİŞMESİ VE BUGÜNÜ

CREATION OF THE EUROPEAN UNION, ITS DEVELOPMENT AND ITS PROGRESS

РОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СЕГОДНЯШНЕЕ СОСТОЯНИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СООБЩЕСТВА

Zeki ERGÜL *

Özet

Avrupa Birliği'nin doğuşu düşüncesi 14. yüzyılların başlarına kadar ulaşmaktadır. Her ne kadar bu birliğin doğuşu ve kurulma teşebbüsünün başlangıcı 1951 yılında oluşturulan "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu"na bağlanmaktadır ama oluşumunun geçmişi çok eskilere dayanmaktadır.

Bu yazıda; AB düşüncesinin altı yüz yıldan bu yana geliştirilen düşüncelerin ürünü anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Doğu Sorunu, Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Topluluğu, İslamiyet

Abstract

The idea of creating a European Union stems from early 14th century. Despite the fact that appearance and launching this union is attached to "the European Coal and Steel Community", past of its creation goes back to very olden times.

In this work, information is supplied on the EU thought in connection with the yield regarding the views developed since 600 years.

Key words: European Union, Problem of the East, Coal and Steel Community, Islamism

"1322'de Cenevizlilere fazlasıyla bağımlı olduklarını ve Türk tehlikesinin büyümekte olduğunu gören Bizans İmparatoru, Papa ile görüşmeye başlayıp kiliselerin birleşmesi politikasını benimsemesi ile Venedik ve öteki Latinlere yaklaşma

* Araştırmacı-Yazar-Dış Tabibi. Ankara/TÜRKİYE

politikasını ele aldı". "1354-1683 döneminde dört yüz yıl Osmanlı tehdidi karşısında kalan Avrupa'da, üstünlük kurmayı tasarlayan her monark, bu tehdide karşı birleşik bir Avrupa'yı temsil etme ve savaşıma iddiasındaydı"¹

Başta Fransa olmak üzere Avusturya, Malta Şövalyeleri ve Venedik Cumhuriyeti, Osmanlıya karşı savaşmıştır. 1494'te Fransız kralı VIII. Charles'in Türklere karşı haçlı seferine çıkmadan önce, Bizans İmparatoru (Andreas Palaeologus) unvanını satın aldığını belgelerden öğreniyoruz. XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı'ya karşı kutsal savaş açan XIV. Louis, Fransa'nın Avrupa'da üstünlük iddialarının bir sembolü haline geldi.²

İlk Batı Anadolu Gazi beylikleri 1291-1361 tarihleri arasında çıktı. Osmanlılar 1390 da Memlûklularla işbirliği yaparak Kıbrıs'ı işgal ettiler. II. Beyazid'in Kızıldeniz'i Portekizlilere karşı savunması için Memlûklüler'in yardımına koşması karşısında, Papa da Memlûk ve Türklere karşı ambargo ilan etmişti. Mario Sonudo'nun Haçlı Seferi için hedef olarak Batı Anadolu beyliklerinden başta Aydınoğlu Umar Gazi gösterilmişti. Türkler Avrupa'nın korkusu olmuştur. İstanbul'un alınmasıyla bu korku doruğa ulaşır.

Girinata'nın fethi (1492), İstanbul'un fethine karşı Hristiyanlığın zaferi olmuştur. Avrupa'nın her yerinde bu fetih için dinî kutlamalar yapıldı. Kristof Kolomb, tam da Girinata zaferinin coşkusu içinde Kraliçe Isabella'dan destek aldı. Denizlerdeki bu gelişmeler sömürgeciliğin temelini oluşturdu.

O dönemde İran mollaları Türklerin düşmanıydı. Moğollar, Haçlı ordularının hareket merkezi saydıkları Çukurova bölgesini kontrollerinde tutuyorlardı. Batı Akdeniz'de Osmanlı gazileri geniş ölçüde (Kemal Reis, Baba Oruç ve Barbaros Hayreddin) faaliyet gösteriyorlardı.

K. Kolomb'un yeni Dünya keşfi (1492) ile Akdeniz'de Hristiyan dünyası (İspanya- Osmanlı) arasındaki mücadeleyi ateşlemiştir. İstanbul'un Fethi, Sultan Mehmet tarafından gerçekleştirilmesiyle, bu fetih ile Cenevizlilerin yeni planlar yapmasına sebep oldu. 1454-1463 yılları arasında Fatih'in seferleriyle Avrupa ekonomisinin beli olan gümüş cevherinin elde edildiği Bosna, Sırbistan, Osmanlıların yönetimine geçmişti. 1453-1495 dönemi, Avrupa'daki Haçlı girişimlerinin en yoğun dönemini oluşturur. Kayser-i Rûm unvanını benimseyen Fatih'in ilk hedefi Roma'yı almaktır. Hristiyan dünyası bu tehlikeyi kavrayıp bir Avrupa birliğinin kurulması için devamlı fikir üretirken, birliğini sağlamak istiyordu.

Avrupa, 1350-1690 döneminde Osmanlı tehdidi altındaydı. 1699'dan sonra Rus tehdidiyle karşı karşıya gelmişti. 1350-1690 Ortaçağın haçlı ideolojisi, Osmanlıya karşıydı. Avrupa Kudüs'ü, Müslümanlardan kurtarmak istiyordu. 1529'dan itibaren Almanya'da Türk korkusu dolayısıyla kiliselerde sürekli çanlar çalardı.

1350-1690 yılları arasında Roma Germen İmparatoru V. Kral; İspanya Kralı II. Philip, Fransa Kralı XIV Louis, Osmanlıya karşı Birleşik bir Avrupa projesi önermişti. 1684 Kutsal Ligası'nın;(Habsburg İspanyası, Venedik ve Papalık İttifakı); Roma ve Cermen İmparatoru, Lehistan Kralı ve Ruslar, Osmanlı mücadelesini

¹ Halil İnalcık, Osmanlı. S. 215 Timaş Yayınları. Cağaloğlu, İstanbul. 2010

² Faruk Bilici: XIV Louis ve İstanbul'un Fetih Projesi, Ankara TTK. 200. S. giriş 9630

şiddetle izliyordu. Bu dönem içinde haber alma ihtiyacından dolayı ilk defa günlük gazete o zaman çıktı. 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra, Avrupa kıtasını artık Osmanlılar değil, Ruslar tehdit ediyordu.

I. Petro(1689-1725) Rusya'nın yüzünü batıya çevirerek, kendini öteki Avrupa yapmaya başladı. Kırım yarımadasını istila ederek, Doğu Avrupa İmparatorluğunu kurmak için, Liga'ya katıldı. 1686 tarihi, Avrupa için bir dönüm noktasıdır. Rusya, Avrupa' da büyük devlet durumuna yükseldi.

Filozof Leibniz; Rusya'nın batı medeniyetine yetişmesi için Büyük Petro'ya bir tasarı sundu. Bütün diplomatik müzakerelere katıldı. İlahiyatçı olarak hangi şartlar altında insanları birbirine kaynaştırmanın mümkün olabileceğini inceledi. Filozofa göre dünyadaki kötülük, mümkün olan kötülüğün en azıdır. Kötülük öz bakımından ileri felakettir. Maddi kötülük ile manevî kötülük, bu metafizik fenalılığın sonuncusudur. “diyor.”³

Ayrıca, Avrupa böylesi bilim adamlarının yol göstericiliğiyle çağdaş bir dünya yaratmak için yarış yaparken, Osmanlı borç para alarak Topkapı Sarayı'nı yaptırıyordu.

1699 Karlofça antlaşmasından sonra Osmanlıda batı medeniyeti hayranlığı başladı. Taklit edilen batı evleri, (Frenk eşyaları ile odalar döşenmeye başlandı) ve yaşam tarzı özentileri sürüp gitti. Teknolojide geri kalan Osmanlı, düşmanı yenmek için, onun silahını ve kullandığı taktiği taklit eder oldu. Yabancı kültüre hayranlık arttı. XVIII. yüzyılda Osmanlı, matbaa ve mühendislik de bir varlık gösterememişti.

Avrupa'yı kalbinden vuran Osmanlı'ya karşı, Avrupa devletleri arasında ittifak, birleşme, koalisyon, konfederasyon girişimleri o zaman ortak savunma ihtiyacıyla gündeme gelmişti. Avrupa'yı temsil eden Papalık ve imparatorluk, bu kutsal savaşta Avrupa'nın önderliği iddiasında bulundular. Avrupa'nın Osmanlıya karşı üstünlük sağlamasıyla birlikte, Avrupa devletleri içinde uzlaşma politikası gündeme getirildi. Sonuç olarak Avrupa içinde bir “şark meselesi” ortaya çıktı.

1683-1699 Viyana bozgunu, Osmanlının Avrupalılar karşısında yenilgiye uğradığını ispatlıyordu. 1593-1606 savaşlarında askerî devrimini teknoloji ile tamamlayan Avrupa, Osmanlının kendisini yenilemeyip, geleneksel yapısını sürdürdüğünü elçilerinin raporlarından öğreniyoruz. İtalya ve Fransa kent soyluları, dönemin sanatkârlarına hamilik yaparken, diğer taraftan da banka kurarak Vatikan bankerlerini yaratıp, ticareti ellerine geçirirken, Kanuni döneminde Osmanlı borç para aramaya başladı.

1389-1464'te Floransa'da ilk Platon Akademisi'ni kuran Avrupalılar, Yunancadan Latinceye eserleri çevirerek, Batı düşünce sentezini oluşturarak, Floransa'yı Rönesans'ın beşiği haline getirdiler. O zaman Osmanlı Gazali'nin yasaklarını uyguluyordu. Rönesans yalnız sanatta devrim değildi; siyaseten, kültürel ve iktisaden köklü bir değişimdi. Böylece kiliseyi yaşamın merkezi olmaktan çıkardılar. Osmanlının yaptığı yanlış, zamanla onlar da yapmışlardı, Rönesans'la bu yanlış bir daha tekrarlamadılar. .

³ Meydan Loroşse, cilt. 7. s. 874, İstanbul 1972

Dominik Papaz Savonarola, vaazlarıyla İsa Peygamber'in sadeliğine dönmezlerse, Platon'u okuyup dinden çıkarlarsa, Tanrı onları bir şekilde cezalandıracak diyordu. Zamanla bu vaazların karınlarını doyurmadığını anlayan halk, Signoria meydanında Savonerola'yı yargılayıp, meydanda yaktılar. Avrupa' da bunlar olurken, bizdekiler de yıllar öncesinden ölmüş olan Yunus Emre'yi cezalandırmak için ferman çıkarmıştı. Osmanlı gün geçtikçe değişime ve yeniliğe düşmanca davranıyordu.

Mozart 1781'de başpiskoposun hizmetinde olmadığını açıklıyordu. Beethoven, Goethe'ye hayrandı ama onun dalkavukluğunu şiddetli bir şekilde eleştiriyordu. Bizde ise saray dalkavuklarının sözü geçerliydi. Moliêr: "Kibarlık Budalası" eseri ile Fransa burjuvazisini eleştirince, toptan ayağa kalkmışlardı. Bütün tepkilere rağmen, "İnsandan Kaçan", "Cimri", "Tartuffe", "Kibarlık Budalası", "Hastalık Hastası" gibi eserleriyle halkın uyanmasına önderlik edince, dört gün cenazesi bekletildi. Papazlar, Molier'in cenazesinin kalkmasını istemiyorlardı. Kral XIV. Luis araya girerek gece yarısı cenazesi defnedildi. Ne yazık ki Osmanlı o dönemlerde, Ebussuud Efendi'nin Alevileri cezalandırmak için fermanını yayınlamıştı.

Bunları niye anlatıyoruz. Bugün Avrupa Birliğinin kapısının önünde bekleyenler, işte bu kafa yapılarından dolayı bizi Avrupa'ya muhtaç ettiler.

Avusturya-Alman ordularının üstün ateş gücünden habersiz olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında ki; ilk olay Cehrin meşalesi oldu (1676). İbrahim Paşa ve Selim Giray komutasındaki kuvvetler Ruslara karşı başarısız olunca, bunların yardımına Kara Mustafa Paşa gitti. Viyana kuşatması sırasında ordu bozguna uğradı. Bu başarısızlığın bedelini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Belgrat'a idam edilerek ödedi.⁴

Kâtip Çelebi "Devleti temelinden sarsacak hareketlerden kaçınmasını söylerken "Osmanlı'nın ihtiyarlık dönemine girdiğini" anlatıyor. Halil İnalıcık "Osmanlı" adlı eserinin 217. sayfasında Volterie'nin Fransızca anlatısını şöyle Türkçeleştirmiş: "Çoktan şuna kanaat getirdim ki, bu İmparatorluğun yüceliği şimdiden hayalimizde yarattığımız bir heyhûledir... Şayet önümüzdeki savaş kargaşası ve Kara Mustafa'nın Viyana önündeki hezimetini göz önüne açılmasaydı, bu imparatorluk hâlâ şöhretini koruyacaktı".⁵

Türklere karşı Birleşik Avrupa projesinin ilki Fransız devlet adamı Sully (1560-1641) yaptı. Proje tarihi ile on, on beş Avrupa ülkesinden kurulacak bir konfederasyonun temelini atılmasını sağladı. Sully; bu konfederasyona, Rusya'nın katılmasını istenmemektedir. Konfedere devletler 273. 8000 kişilik bir ordu ve 117 kadırgalık bir donanma vücuda getirecekler, ordu Fransa kralının kumandasında olacaktı. Viyana bozgunu ile Osmanlı ülkesinin taksim projesi böylece gündeme gelmiştir.

"Ünlü Filozof Leibnitz'in Türklere karşı savaş projesi, geleneksel Hristiyan Avrupa (Respublica Christiana) düşüncesinin modern fikirlerle beslenmiş bir versiyonudur" diyor. Bu plan 1519-1558 yıllarında uygulanmak istenmiştir.⁶

⁴ Meydan Larousse, cilt 9, s. 96

⁵ Halil İnalıcık, Osmanlı. S. 215 Timaş Yayınları. Cağaloğlu, İstanbul. 2010

⁶ Halil İnanıcık, Osmanlı, s. 219

Osmanlıya karşı Saint-Gothard Savaşı'ndan (1664) az sonra 1670 yılında Avusturya devlet adamlarına sunulan raporlarda Leibnitz; Osmanlı Türklerini dünyada savaş ve istikrarsızlığın başlıca nedeni saymaktadır. Rusya dâhil Avrupa devletleri arasında bir Hristiyan cephe oluşturmak için Avrupa konfederasyonu önermektedir.

Kral Louis XIV. Türklerin elinde bulunan yalnız Kudüs'ün değil, Hindistan yolunun Fransa'nın eline geçmesini istiyordu. Leibnitz'in Avrupa Birliği projesine, Lehistan ve Ortodoks Rusya da dâhil ediliyordu.

Rahip Cöppin, Osmanlı'yı taksim etmek için Avrupa devletlerinin bir koalisyonunda birleşmelerini ve ortak bir kuvvetle (199 bin asker ve 200 yelkenli) oluşturulmasını önermekteydi. İstanbul, Fransız kralına verilmek üzere; Cezayir, Tunus, Trablusgarp dâhil her bir Hristiyan devletleri, Osmanlı topraklarını paylaşacaklardı. Arapları dâhil, Osmanlılardan memnun olmayan Müslüman halkların haclı seferinde müttefik kabul edilmesi istenmiştir.

Samli John'a göre: İslam; "din karşıtı, acımasız, şeytani, şehvetli, ahlaksız ve amansız bir Hristiyan düşmanlığıdır."⁷

Augustinon Curio ve İngiliz yazar Christopher Marlow Türklerden nefret ediyordu. Papa Urban 1095'te ilk Haclı seferini ateşleyen dinî liderdir. Müslümanlar için; "Şeytana tapan, iğrenç, aşağılık bir kavimdir" diyor. Papa Martin Luther; "Papadan, Türklerden, Yahudilerden, kadınlarda ve köylülerden nefret ederim" diyordu. Voltaire ise; "Türklerden hep nefret edeceğim" demişti.

Bu beylik iddialar fukara yorganı gibi Avrupalıların ayaklarını açıkta bırakıyor. Sanki Avrupa'nın önünde Türklerin bir Çin Seddi oluşturdukları gibi konuşuyorlar. Batı çuvalının içine sıkıştırılan bu inanç, Doğulu (oryantal) çerçevesinin düşmanlığını anlatıyor. Kendilerine dünyanın en güzel kadını rolüyle bakanlar, yüzlerini aynaya hiç çevirmemişler gibi davranıyorlardı.

Avrupa-Osmanlı ilişkilerinde klasik şablonlarının ötesinde bir görüş belirtmeyip, beyinlerine saplanan kıymığın acısını hiç unutmak istemiyorlardı. Bilinmelidir ki; büyük sorunların cevabı tek taraflı düşünceyle açıklanmaz. Onun için bunların Türkler için söylediklerini bir çuvalın içine koyup, üzerine yeni bir etiket yapıştırmak gerekir. Bunlar kirlenmiş kelimelerin kuyusuna düşmüşlerdir. O nedenle geçmişte Frankenstein olmuşlar. Bu inanç zannediyorum az da olsa, hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Heybesini boynunda taşıyan insanlar, saplantılarını atamazlar. Zihinlerini paslandıran bu büyüğü çözmek Avrupalıların görevidir. Elimizde kalan geçmişin parçalarıyla bugünü onarırken, daha doğrusu geleceğin ezilmemiş raylarıyla kendimizi bunlara kabul ettirmemiz gerekiyorsa, bize düşen görevi de biz yapmalıyız. Aslında Avrupa tarihini tartışmak yerine, bugün Avrupa topluluğunu tartışmak gerekir.

İnceltilmiş kibarlaştırılmış, ya da sözlerle mücadele verme yerine, yaptıkları-mızla yapacaklarımızla kendimizi Avrupa'ya anlatmalıyız. Diyalog yoluyla, Avrupa ile bir arada yaşamak için alternatifler aranmasına neden olmasın. Avrupalılık dışlayıcı değil, içine alıcı, hazmedici bir kimlikse şayet, kendisine benzemeyenleri

⁷ Vahap Erdoğan, Sermayenin Küresel Egemenliği ve İslam, s. 44

içine aldıkça zenginleşen ve onların zenginliklerinden ürkmeyen, kendinden emin bir tavır sergilemesi gerekir. Biz Avrupa'yı değişmez bir kültür olarak düşünüyorsak ve onlar da bizi aynı şekilde değerlendireyorsa, bu yanlış sürüp gidecek demektir. Avrupa; İslam başta olmak üzere, öteki kültür ve toplumlara daha bir kapısını açacak, ya da kendi içine kapanıp karanlık çağa yönelecektir.

Kral Louis'in 1685 baharında elçi olarak İstanbul'a gönderdiği Gravier Ortie, İmparatorluğun başlıca limanlarının haritalarıyla birlikte, Boğaz kalelerinin planını çıkarıp (1686) Krala sunuyordu. Osmanlıyı parçalama planı, bu çalışmalar sonunda uygulamaya geçirmek isteniyor. Bu düşüncenin bugünkü torunları şayet bizi AB'ye alacaklarsa, bu çirkin düşüncelerinden vaz geçip, Türkiye'nin sorunlarını Türklerin çözmesine saygılı olmalılar.

İslam'ın Akdeniz'den Avrupa'yı kuşatması ile İslam'ı cihat önü alınmaz bir güç olarak Avrupa'yı tehdit edince, dağınık haldeki beylikler birleşerek Frank İmparatorluğunu kurdular. Yedi yüzyıl süren Haçlı seferleri Türklerin direnişi karşısında, İslam dünyasında egemenlik kuramadılar. İslam radikalizmi, Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesine karşı bir tepki ile başladı (1798).

Hristiyan dünyasının bu birliği kurması ile Türklerin ortadan kaldırılması sağlanacaktı. Bu paylaşım Kırım Moskova'ya bırakılacak, Rumeli'nin tümü Yunanistan ve adalar krala itaat edecekti. Türkler Anadolu'ya sığınacak, ordu yok olacak, İmparatorluğun mirasına konmak isteyen emperyalist Avrupa (XIV. Louis, Habsburg, Rusya hükümdarı Petro ve özellikle Büyük Catherina) karşısında XVIII. yüzyılda İngiltere'de dünya barışı adına bu projesinin tartışmalarına başlandı.⁸

William Penn; genel bir barış için bir tasarı ile Osmanlı devletinin de bu birliğin bir üyesi olmasını önermişti. Penn'e göre "devletler arasındaki savaş, sıradan halk için bir haksızlıktır. . . Adalet barışın aracıdır. ", "Hükümetler, kargaşayı gidermek, dengeyi ve adaleti yerine getirmek için var olmuştur. " Bu konuyu geniş bir şekilde irdeleyen Halil İnalcık, Penn'in planını şöyle açıklıyor: "Penn, bu devletler birliğine Europenn League or Confederacy adını veriyor. Devletlerin delegelelerinin nasıl belirleneceği sorularının yanıtı ise: Diet'te delege sayısı ve oy hakkı her ülkenin gelirine göre belirlenebilir, hükmüne varıyor. "Almanya İmparatorluğuna 12, Fransa 10, Portekiz 3, İsveç 4, Danimarka 3, Polonya 4, Venedik 3, Hollanda 4, delegeyle temsil edilebilir deniliyor. Türkiye ve Moskoflar bu Diet'e dâhil olacaklarsa ki bu da uygun ve adilanedir. "⁹

Penn, sanki bu günkü Avrupa Birliğinin oluşunu o günlerde biliyormuş, yalnız bir noksanı var, Türkiye'ye Sevr'i imzalatan Avrupa'nın, Türkleri kapılarında süründüren bir Avrupa olacağını düşünememiştir.

Belgeleri okuyunca görüyoruz, Arap ve tüm Müslümanlarla Türklere karşı işbirliği yapmak istiyorlar. Dahası var, son günlerde çizip dağıttıkları haritalara bakınız. Doğuda Kürt ve Büyük Ermeni devletlerinin kurulması için yoğun faaliyetlerde bulunuyorlar. Cumhuriyet kurulduğu sırada ve ondan önceki dönemlerde ülkemizde kaç isyan çıkarmışlar, biliyor musunuz? İstiklal harbi sırasında 25, Cumhu-

⁸ Halil İnalcık, Osmanlı, s. 221

⁹ Halil İnalcık, Osmanlı, s. 224-225

riyet döneminde 19 isyan olmuştur. Bu konuda “Osmanlıdan Günümüze İler Geri Kavgası” adlı eserimde geniş bir araştırma yaptım. Gerçekleri görünce; Avrupa Birliğinin, Türklere bakış açısını görmemek aptallık olurdu. İleri sürdükleri şartlar bize Sevr’i hatırlatıyor.

1699’da Karlofça’da Osmanlı yenilgisinin acılarının sarılması sırasında, Merhametli Penn, yağmalara ve sefaletlere son verilmesini isterken, konfederasyondan beklenen önemli bir şeyin de, seyahatlerin kolay ve güvenlik içinde yapılmasını ister. Avrupa’nın Roma İmparatorluğundan sonra özlenen genel barışa kavuşması arzusudur. Şimdi bir düşünün, bugünkü Avrupa Birliği içinde Türkler için nasıl bir seyahat kolaylığı sağlanmıştır ve nasıl bir Gümrük Birliği Antlaşması yapılmıştır? Penn devam ediyor. “Osmanlının Hristiyan ülkelerine yaptıkları istilalar böylece imkânsızlaşacaktır. Osmanlı padişahları da bu güç karşısında Avrupa’daki topraklarının güvenliği bu anlaşmayla kabullenecektir.” Bu fikri savunan Penn’in arzularını gerçekleştirmiş midir? Şimdi hangi noktadayız?

F. Osborne’a göre; Osmanlı tiranlığı (İstibdat rejimi) Avrupa devletlerinden pek farklı değildir. Osmanlı rejimi hakkında Avrupa da zamanla görüş değişti, bu rejim keyfi ve zalim tiranlık değil, Doğuya has despotik bir rejim olarak tanımlanmaya başladı.

Despotizm, XVI. ve XVII. yüzyılda, bir savaş sonunda elde edilen fetih hakkı sonucu “mutlak hükmetme” olarak anlaşıyor. Despotizm’den anlaşılan, Doğu’ya özgü geri bir kulluk rejimi, kulluğa almış bir tebaa üzerinde keyfi ve zalim hükümdarların idaresinde geri ve kokmuş bir rejim olarak tanımlanıyor. Ordu içinde yaşayan insanlar, tabiat icabı böyle bir kulluk rejimine boyun eğmektedir.

Samuel Huntington; rasyonel Batı’yı, dindar Doğu’dan ve Türkiye’den keskin çizgilerle ayıran ve batının üstünlüğünü tabii ve gerekli gören teorisi, Montesquieu’den beri gelişen batı düşüncesinin bir görüntüsünden başka bir şey değildir.

Modern dünya şekillenmeye başlayınca, XVI. yüzyılda Avrupa uluslararası korporasyonları (Büyük Ticaret Kumpanyaları)nı yürütmek için ateşli silahlarıyla okyanuslara hâkim olmaya başladılar. I. ve II. Dünya Savaşlarından sonra Büyük Britanya’nın yerini alan ABD’nin savaşlardan daha güçlü bir şekilde çıkması, dünya dengelerinde bir değişikliğe neden oldu.

O dönemlerde Osmanlı da pozitif ilim metotları geliştirilmemiş, ulema şeriatın mutlak hâkimiyetinin sağlanmasıyla uğraşıyordu. Pragmatik düşünceler hâkimdi. 1700’den sonraki ıslahat döneminde batı metotları ve pozitif ilimler bürokrasinin eliyle başlatıldı. 1839 Tanzimat Dönemi’nden sonra batıdan kanunlarla birlikte idari usüller de alınarak yenilik hareketi başladı. Neticede gelenekçilerin direnciyle karşılaşıldı. Cumhuriyet döneminde Ziya Gökalp bunu bir sosyolojik sisteme bağlamak istedi. Acaba bugünlerde dünden farklı olan bir şey var mı? Yine kanunları, idari usülleri Avrupa’dan almaya çalışırken, bizi yöneten siyasilere kafalarının, dünkülerinden farkı var mı?

Bütün bu gelişmelerin ardından, tarihi akış içinde II. Dünya Savaşı sonrası yıkılıp yakılan Batı Avrupa’da birlik ve beraberlik havası estirilmeye başlandı. Bu hava, Avrupa’ya büyük zararlar veren aşırı milliyetçilik düşüncelerinden bir kaçış

yolu olarak görülüyordu. 1951 yılında, Avrupa için ilk defa, iş birliği olan, “Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu” önerisi oluşturuldu. Bu birleşmenin temel amacı Fransa ve Batı Almanya olmak üzere üyeler arasında kömür ve çelik endüstrilerinin yönetimini bir araya getirmektir. En önemli sanayi hammaddeleri olan kömür ve çelikten doğabilecek herhangi bir uyuşmazlığın önlenmesi ve iki ülke arasında çıkacak bir savaşın engellenmesiydi. Bu Anlaşma “Avrupa ittifakının “ilk adımı” oldu.

Avrupa Birliğinin temeli 1951 yılında, altı ülkenin katılımıyla oluşturuldu. Bu birlik, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’na ve 1957 Roma Anlaşması’na dayanmaktadır. O dönemden bu yana birlik, yeni üyelerin katılımı ile büyümüş, var olan yetkilerine yeni görev ve sorumluluk alanları ekleyerek gücünü artırmıştır. 1957 yılında iki yeni topluluk daha oluştu: gümrük birliği işlemlerini sağlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve nükleer enerji çalışmalarını yürütmek için kurulan Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom).

1967 yılına gelindiğinde imzalanan Brüksel Anlaşması ile var olan üç topluluk Avrupa Toplulukları, ya da yaygın biçimiyle Avrupa Topluluğu (AT) adıyla tek bir çatı altında toplandı. 1973 yılında Danimarka, İrlanda ve Birleşik Krallığı da içine alarak, genişleme yoluna gitti.

Yirmi yedi üye ülkeden oluşan ve toprakları büyük ölçüde Avrupa kıtasında bulunan siyasî bir örgüt olarak AB kuruldu. 1992 yılında Avrupa Birliği Anlaşması olarak bilinen 7 Şubat Maastricht Anlaşması’nın yürürlüğe girmesi ile var olan Avrupa Ekonomik Topluluğu’na yeni görev ve sorumluluk alanları yüklenmesiyle, Avrupa Birliği terimi kullanıldı.

27 bağımsız üye devletten oluşan Avrupa Birliği Üyeleri: Almanya, Fransa, Hollanda, İtalya, Birleşik Krallık, Belçika, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Bulgaristan, Danimarka, İsveç, Estonya, Portekiz, Finlandiya, İspanya, İrlanda, Letonya, Lüksemburg, Polonya, Romanya, Litvanya, Malta, Macaristan, Slovakya, Yunanistan, Slovenya, Kıbrıs’dır. Biz Avrupa Birliğinin kapısında neden bekliyoruz? Hristiyan ve İslam anlaşmazlığı, Doğu- Batı çatışması veya “Uygurluklar Çatışması” şeklinde düşmanlık yerine, alış-veriş ve eşitlik ağının kurulması gerekmektedir.

Batı, bilinçaltındaki İslam’dan kurtulacak mı? İslam’la beraber ve İslam’a karşı çift kimliğini ne zaman çıkarıp atacak? Tarihi dekor içerisinde nereye oturacaktır? Batıdaki İslam anlayışı ile İslam’daki Batı anlayışı, o karanlık giysilerinden soyutlanmaları gerekmez mi? Tarihin bıraktığı kirli boyalar, bu iki gücün üzerinden silinmelidir. Nerede bir yanlış yapıldı, nasıl bu noktaya gelindi? Sorusuna Avrupa Birliği cevap verme zorundadır. Türkiye’de bu konuya cevap aramalıdır.

Anladığım kadarıyla, Batı tarafından hazmedilememiş bir Doğu var. Şu iyi bilinmelidir ki, Doğu olmadan Batı kendisini tamamlayamaz. Avrupa merkezci düşüncenin hataları, Batı ile Doğunun kaynaşmasına engel oluyor. İlimli İslam, Doğu- Batı çatışmasını önlemeye yetmez. Her ne kadar ön yargılardan arınmak mümkün değilse de, bu iki zıtlığın boşanması şarttır.

Ağır aksak doğum yolunda ilerleyen Avrupa, zaman kayıp etmeden Türkiye’yi içine alma mecburiyetindedir. Siyasal İslam ile siyasal Avrupa’nın arasındaki sınır-

lar bu yolla eritilebilir. Avrupa merkezli düşüncelerin yarattığı hataları, Avrupa Birliğini yöneten siyasilerin görüp, ona göre tedbir alması gerekir.

Bir kısım insanı esir, öbürünü zalim yapan sistemi yıkıp, eşitlik, adalet, insanlık ve merhamet olan davamızı gerçekleştirmek için Cumhuriyeti kurduk. Bizim anlayışımız insan haklarının korunması temeline dayanır. Bir insan yoksulun vicdanı olabiliyorsa, adaleti savunuyorsa, aklı solda ve sağda, gözü, gönüğü sağda ve solda olan insanlara hep hoşgörüyle bakıyorsa, insan haklarına kendi hakları gibi sahip çıktığı için bu inancı savunuyorsa, bu ister bir insan olsun, ister Avrupa Birliği olsun, ona canı gönülden katılırız. Avrupa Birliği bu gerçeklere yüz çevirmiyorsa, ülkemizin bölünmez bütünlüğüne göz dikmemişse, kardeşi kardeşe düşman etmiyorsa, elbette o birliğin içinde olmalıyız. Bireyin var oluşu ve yaratma özgürlüğüne saygılı ve yönetici erkinin kendisine tabii kılmak buyruğunu yasalarla ortadan kaldıran sisteme evet, üstün güç saplantısını benimseyen Avrupa Birliği dahi olsa, ona hayır diyoruz. Bazı yalanlar modernleştirilerek zamanla zihinlerde sağduyuya hükmediyor. Toplumda düşünsel enfeksiyon hastalıklar böylece yayılıyor. Duyarlı kulak, aydın beyin, iyi gören göz gerçeklere ters düşmez.

24 ПРЕЛЮДИИ ДЛЯ ФОРТЕПИАНО В.АДИГЕЗАЛОВА. ПУТИ ПЕРЕСЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ЕВРОПЕЙСКИХ ТРАДИЦИЙ

**ADIGÖZƏLOV'UN FORTEPIANO İÇİN 24 PRELÜDÜ
MİLLÎ VE AVRUPA ANƏNELERİNİN KESİŞME YOLLARI**

**24 PRELUDES FOR PIANO OF V.ADIGEZALOV. WAYS OF INTER-
SECTION OF NATIONAL AND EUROPEAN TRADITIONS**

Nezaket RİMAZİ*

Özet

Makale; XX. yüzyılın görkemli Azerbaycan bestekârlarından biri olan Vasif Adıgözəlov'un minyatür silsilesine hasr olunmuştur. Onun forte piyano için 24 prelüd timsalinde iki medeniyetin Avrupa ve Şark musiki ananelerinin karşılıklı ilişki yolları izlenir. Prelüdlər janr (tür) alametlerine esasen tasniflendiriilərək yazar aşık improvazisyonu, Muğam deklamasyonu gibi kadim millî modellerin Avrupa bestekar piyanocuların özellikle de List, Rahmaninov, Prokofyev, Stravinski gibi adlarla yardımcı olunan musiki materyallarının oluşturulma usulleri ile kesişme yolları dikkatten geçirilmektedir. Tahlil edilmiş material Adıgözəlov üslubunun karakteristik çizgilerini hem suretler ve inkişaf prensipleri seviyesinde, hem de pianizm seviyesinde kararlı duruma getirmeye imkan vermektedir.

Anahtar kelimeler: Medeniyetlerin karşılıklı alaka yolları, Muğam deklomasiyası, pianizm

Резюме

Статья посвящена циклу миниатюр одного из видных азербайджанских композиторов XX века Васифа Адигезалова. На примере его 24 *прелюдий для фортепиано* прослеживаются пути взаимодействия музыкальных традиций двух культур: европейской и восточной. Классифицируя прелюдии по жанровому признаку, автор рассматривает пути пересечения таких исконно национальных моделей, как ашугская импровизация, мугамная декламация, с теми способами организации музыкального материала, которые ассоциируются с именами европейских композиторов-пианистов, в

* Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN

частности, Листа, Рахманинова, Прокофьева, Стравинского. Рассматриваемый материал позволяет определить характерные черты стиля Адигезалова как на уровне образов и принципов развития, так и на уровне пианизма.

Ключевые слова: взаимодействие культур, образный контраст, мугамная декламация, пианизм.

Summary

The article is devoted to a cyclis of miniatures of one of the distinguished Azerbaijan composers of XX century Vasif Adigezalov. The ways of interaction of music traditions of two cultures: European and Eastern are observed on the example of his *24 preludes for piano*. Classifying preludes by their genre style, author analyzes ways of intersection of such originally national models as ashug improvisation, mugam declamation with such methods of organization of music materials, which are associated with names of European composers-piano players as List, Rakhmaminov, Prokofyev, Stravinski. Considered material allows to determine outstanding characteristics of Adigezalov's style both at the level of characters of development principles and level of pianism.

Key words: interaction between cultures, figurative contrast. mugam declamation, pianism.

Проблема синтеза национальных и европейских традиций является, пожалуй, одной из основных при анализе творчества азербайджанских композиторов. Каждый из них подходил к решению этой задачи по-своему, и обнаружение конкретных путей подобного пересечения культур представляется важным с точки зрения определения характерных особенностей того или иного авторского стиля.

Данное исследование посвящено *24 прелюдиям* Васафа Адигезалова – циклу, который занимает достойное место не только в творчестве композитора, но и в азербайджанской фортепианной музыке в целом.

Жанр прелюдии является весьма популярным для фортепианного творчества азербайджанских композиторов, достаточно назвать имена Кара Караева, Фикрета Амирова, Эльмиры Назировой, Тофика Кулиева, Арифа Меликова, Азера Дадашева, Айдына Азимова и многих других.

Объединяя свои прелюдии в цикл, В.Адигезалов продолжает традицию Караева, но подход, как к самой трактовке цикла, так и к содержанию и форме каждой из миниатюр отличается достаточной самобытностью. Если в прелюдиях Караева последовательность определенных тональностей играет конструктивную роль, то цифра 24 в прелюдиях В.Адигезалова – скорее просто дань традиции. Прелюдии сочинялись композитором на протяжении многих лет (первая тетрадь, включающая 6 прелюдий, была написана в 1984

году, последняя, 4 тетрадь – завершена в 1998), и какого-то определенного принципа тональных сопоставлений в них нет. При этом композитор со всей очевидностью воплощает другую особенность, характерную для циклов миниатюр: объединяя пьесы на основе образного контраста, он дает возможность исполнения их если не всем циклом, то, по крайней мере, группами или по тетрадам.

Каждая из миниатюр ярко демонстрирует те черты, которые позволяют рассматривать их в ракурсе следования тем или иным истокам, что мы и попытаемся продемонстрировать на различных примерах. В основу классификации нами положен принцип образного контраста, позволяющий находить адекватные связи между содержанием и формой с той очевидностью, которая столь необходима в искусстве интерпретации.

Лирика элегического типа:

представлена в прелюдиях №№ 1, 3, 5, 18, 20, 23 – все они жанровыми и интонационными истоками опираются на азербайджанскую песню. Во всех указанных случаях композитор прибегает к весьма характерной для народных песен триольной ритмо-формуле (с частым использованием размера 6/8), и покачивающимся интонациям опевания, создающим аллюзии на азербайджанские лады. Данный тип мелодии индивидуальную трактовку получил у Караева, органично вписавшего его в европейский жанр колыбельной. Достаточно привести в пример почти все лирические темы из балета «Семь красавиц», знаменитую *Колыбельную* из «Тропюю грома», прелюдии *c-moll*, *D-dur*, *A-dur*. Именно эту традицию колыбельности претворяет в своих элегических прелюдиях В.Адигезалов.

Вместе с тем, в интонационном плане связи с национальной традицией у В.Адигезалова во многих случаях более ощутимы, чем в прелюдиях Караева. Например, к излюбленным оборотам принадлежит ход от альтерированной четвертой ступени к тонике лада «сегах» в миниатюрах №№ 1, 3, 11. Можно сказать, что своеобразие подхода к национальной традиции состоит именно в специфических гармонических оборотах, базирующихся на ладовой альтерации.

Подобная интонационность неотделима от такой приметы национального стиля как опевание. Очень часто опевание выступает как способ развертывания тематизма, но в некоторых случаях этот принцип движет всей формой, как, например, в прелюдии №20.

Другой тип лирики связан со своеобразным преломлением мугамной декламации. Это прелюдии №№ 7, 9, 11, 15. Как справедливо отмечает И.Эфендиева, «медитативность в прелюдиях В.Адигезалова соприкасается с мугамными истоками» (1, с. 247). Но композитор интерпретирует подобный тип образов в контексте колористического начала. Достаточно сравнить его миниатюры с теми прелюдиями Караева, в которых присутствует тематизм такого рода, например, *a-moll*, *h-moll*, *fis-moll*. У Караева речитативные попевки действуют в рамках принципа единовременного контраста мелодии

и *basso ostinato*, создавая эффект трагичности (как мы знаем, подобное включение мугамности в контекст барочной формы явилось в свое время ярким новаторством композитора). В.Адигезалов же акцентирует в них фактурно-тембровое начало, отсюда – имеющая истоки в импрессионистической музыке функциональная равнозначность мелодии и фона. При этом налицо те приемы создания фортепианной красочности, которые свойственны европейской музыке XX века. Например, в указанных примерах фоновый тематизм импрессионистического типа экспонируется через многопластовую фактуру (трех-четырёхстрочное изложение). Национально характерная орнаментальная интонация «утопает» в облаке красочных пятен аккордов, расположенных на достаточно большом расстоянии (вследствие чего они и теряют функциональную определенность, воспринимаясь как красочные блики). Размытости ладотональных контуров способствует полигармония, политональность, которые сочетаются с модальным принципом опевания опор. Все указанные примеры являются яркими образцами иллюзорно-педального пианизма.

В пьесах *моторного* характера точкой соприкосновения национального с европейским выступает стихия инструментального музицирования как воплощение импровизационно-игрового начала. Черты подобного тематизма, весьма распространенного в музыке XX века, воплощаются на почве различных аллюзий на конкретные приемы народного инструментализма. Это может быть откровенно имитирующая ашугский наигрыш ударность аккордовых звучаний, базирующихся на кварто-секундовой гармонии и метро-ритмической переменности, как, например, в прелюдии №4. Встречается и более опосредованное претворение, как в №№ 8, 12.

В результате подобного соединения приемов и фонических эффектов, идущих от народного инструментализма, с токкатной ударностью, свойственной музыке XX века (Стравинский, Барток, Прокофьев), рождаются скерцозные образы. Во всех указанных миниатюрах музыку отличает переменный метр, пальцевой ударно-беспедальный пианизм с острыми, колкими стаккато, остро характерная интервалика, диссонирующие гармонии, кластеры.

Целый ряд пьес опирается на жанр *этюда-токкаты*: №№ 2, 17, 19, 24. И здесь опять-таки налицо применение тех средств, которые характерны для музыки XX века: общие формы движения, подразумевающие беспедальный, мануальный пианизм, большое количество репетиций, часто октавных, аккордовых, арпеджированных фигураций нетрадиционной структуры. И в то же время, налицо приметы, восходящие к национальной традиции инструментальных импровизаций, например, вращающаяся триольная ритмо-формула в прелюдиях №№ 6, 14, истоки которой следует искать как в национальных танцах, так и в таранельности прокофьевского типа.

Рассматривая прелюдии В.Адигезалова в ракурсе развития данного жанра в азербайджанском композиторском творчестве, отметим присущую им

картинность, и как следствие – концертность, виртуозность, технику крупного штриха. Именно эта виртуозная трактовка инструмента и является, пожалуй, тем самым основополагающим качеством, которое и делает их интересным и благодатным материалом для пианистов. Более того, можно сказать, что прелюдии В.Адигезалова демонстрируют своеобразную панораму тех пианистических средств и виртуозных приемов, которые характерны для азербайджанской музыки конца XX века в целом. Традиции подобной трактовки жанра прелюдии исходят, безусловно, от Рахманинова. При этом к рахманиновской традиции зачастую восходит и тип образности, воплощающий состояния душевного подъема путем длительных нарастаний и подходов к кульминации, – то, что по отношению к музыке Рахманинова Мазель определил как «лирически-взволнованную праздничность». Подобные нарастания есть в большинстве прелюдий В.Адигезалова (№№ 3, 5, 7, 9, 13, 16, 17, 19, 24). Как правило, это относится к средним разделам формы, но аналогичные средства характерны также и для динамических реприз. При этом часто кульминации сопровождаются эффектом колокольности: №№ 9, 10, 12, 17, 24.

И вновь можно говорить о национальных истоках подобных открытых эмоций, корнящихся в мугамной экстаике, о чем свидетельствуют конкретные приемы, в частности, движение по линии регистрового восхождения.

Синтез национального и европейского отчетливо прослеживается и на уровне принципов и средств формообразования. Среди последних важную роль играет оstinatность, выступающая не только средством образных характеристик, но и принципом формообразования. В пьесах лирического характера подобный тип развития способствует созданию образа застылости, оцепенения; в моторных – впечатлению инструментальной импровизации в народном стиле. В прелюдиях активных, действенных оstinато выступает совместно с вариантноcтью, которая основывается на ритмических преобразованиях оstinатной попевки.

Важной особенностью формообразования является так называемая драматургия «вторичных средств» – то есть развитие, приводящее к изменению образа, достигается за счет изменения динамики, ритма, агогики. Очень часто это – регистровое восхождение, отсылающее к национальным истокам. Интересно, что подобные средства действуют и на уровне композиционном. Так, например, в некоторых случаях наступление репризы подчеркивается не тонально, а возвращением основной ритмоформулы и фактуры (в прелюдиях №№ 12, 14, 15, 16). Следует отметить также, что одним из ярких средств подобного рода является техника фортепианного письма, чисто пианистические штрихи. Например, в прелюдии № 9 образный контраст среднего раздела (светлый колокольный перезвон) крайним (статика) рождается при помощи фактурных, динамических средств, в частности, мощного аккордового мартеллато.

Одной из ярких составляющих стиля В.Адигезалова является его гармония. Ее своеобразие заключается в широком использовании политональных, полигармонических комплексов, генезис которых отсылает к национальным ладам. Например, для прелюдий моторного склада весьма характерны кварто-секундовые интонации, идущие от национального инструментализма, альтерации, связанные с азербайджанскими ладами. Часто применяет композитор и характерный для музыки XX века прием «диссонирующего вибрирования» (№№ 2, 6, 10, 24), а также различные комбинации традиционных аккордов, принадлежащих разным диатоникам, в итоге образующие оригинальные причудливые гармонические комплексы. В сочетании с соответствующими пианистическими приемами все это способствует созданию колористических образов.

Итак, 24 прелюдии В.Адигезалова, являя собой наглядный пример органичного сочетания принципов и средств, характерных для двух, казалось бы, совершенно различных культур, доказывают, сколь интересными и неожиданными могут быть пути их пересечения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кара Караев. Статьи, письма, высказывания. М.; Советский композитор, 1978.
2. Мазель Л. О мелодии. М., Советский композитор, 1978.
3. Сеидов Т. Азербайджанская фортепианная культура XX века: педагогика, исполнительство и композиторское творчество. Баку, Азернешр, 2006.
4. Эфендиева И. Васиф Адигезалов. Баку, «Шур», 1999.

TÜRK DÜNYASININ BUTALI OĞLU

THE DISTINGUISHED SON OF TURKISH WORLD

ОТОБРАННЫЙ СЫН ТЮРКСКОГО МИРА

Prof. Dr. Məhərrəm CƏFƏRLİ* - Doç. Dr. Rəfiq BABAYEV**

Özet

Makalede Azərbaycan folklor araştırmaları tarihinin görkemli temsilcilerinden Memmedhüseyn Tehmasib'in çok verimli faaliyetlerinden söz edilmektedir.

Âlimin araştırmaları, bütün çalışmalarında köklü ve kalıcı bilimsel problemlere yoğunlaşmıştır. O Azerbaycan muhabbet dastanlarını tahlil eden ilk uzman kişidir.

Makale yazarları bütün bunlardan söz etmekte olup, M. Tehmasib ortaya koydukları kendine özgü yönlerini belirlemeye çalışmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: M. Tahmasib, folklor araştırmaları, köklü ve kalıcı

Summary

This article deals with the activity of the great representative of Azerbaijan folklore studies' history Mammadhuseyn Tahmasib.

All the researches of the scientific have been dedicated to the fundamental scientific problems.

He was the first scientist who attracted the epics of the article touch all these matters. They try to determine the specific teachers of Mammadhuseyn Tahmasib's activity.

Key word: M. Tahmasib, fundemental, folklor studies

Sovet epoxasının bütün ağrı-acılarını yaşadı, mənəvi ağırlara dözə-dözə Azərbaycan folkloru və folklorşünaslığını yad rejimdən, yabançı ideologiyasının təsirlərindən qorumaq ağırlığını uzun müddət öz çiyinlərində daşdı; onun seçdiyi milli müstəvidən folklorumuz bütün əzəməti ilə göründü. Məmmədhusəyn

* Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (AMEA) Nəhcivan Bölmesi Folklor Şubəsi Müdürlü/AZERBAYCAN

** AMEA Nəhcivan Bölmesi, Yazar, Araştırmacı/AZERBAYCAN

Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslıq tarixinin ən görkəmli simasıdır. O, elm tarixində silinməz izlər qoymuş, uzun müddət folklorşünaslığın inkişafını koordinasiya etmişdir. Məhz o, Azərbaycan folklorunun patriarxı oldu. O, seçilmişlərdən idi. Ağrı-acılarını zirvəsi ona bəxş edildiyi kimi, folklorşünaslığın zirvəsi də onun üçün seçilmişdi. AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun «Folklorşünaslıq» şöbəsinin müdiri kimi onilliklər boyu respublikamızda folklorla bağlı aparılmış araşdırmalara rəhbərlik etmişdir. Sağlığında Azərbaycan folklorşünasları və filoloqları arasında çox böyük nüfuz sahibi idi. Ölümündən çox sonra da elmdə M.Təhmasib ənənələri, onun əsasını qoyduğu elmi istiqamətlər yeni nəsillə folklorşünaslar tərəfindən davam etdirilir.

Bu da talenin bir işi idi. Təhmasibin adı da, özü də folklorlardı. Onun adı və tədqiqatları ölümündən sonra daha da məşhurlaşaraq aktuallaşdı. 1907-ci ildə anadan olmuş alim öz fiziki ömrünü 1982-ci ildə tamamlasa da, onun alim ömrü bitməz-tükənməzdir.

XX əsr elə bir epoxa oldu ki, çoxlarının adı yeni əsrə keçmədi, elə XX əsrdə qaldı. Çox istedadlı filoloqlarımız ömürlərini sovet ədəbiyyatının öyrənilməsinə və təbliğinə həsr etdilər. Epoxanın ölməsi ilə onların əsərləri də öz dəyərini itirdi: sovet ideologiyasına xidmət edən əsərlər kimi tarixdə qaldı.

Ancaq Azərbaycan elmində, o cümlədən filoloji-folklorşünaslıq düşüncəsində adları və əsərləri yeni əsərləri müdrikcəsinə qarşılayan elm xadimlərimiz də var. Cəsarətlə qeyd edirik ki, həmin alimlərimizdən biri görkəmli elm xadimi Məmmədhusəyn Təhmasibdir.

M.Təhmasib bütün türk dünyasında, qəbul olunan folklorşünas idi: həm toplayıcı-tərtibçi kimi, həm də tədqiqatçı alim kimi. Alimin araşdırmaları bütün hallarda fundamental elmi problemlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan xalq dastanlarının morfoloji strukturunun öyrənilməsinə bağlı doktorluq dissertasiyası təkcə Azərbaycan eposşünaslığının deyil, dünya türkologiyasının ən möhtəşəm əsərlərindəndir. Bu gün Azərbaycan folklorşünaslığında nağıllara, dastanlara, aşiq poeziyasına, mərasim folkloruna və s. həsr olunmuş elə bir tədqiqat ola bilməz ki, orada M.H.Təhmasibin adına rast gəlinməsin. Folklorşünaslığa dair yazılmış dissertasiyalarının «Giriş» hissəsində «Nəzəri-metodoloji əsaslar» qrafasına baxdıqda orada M.Təhmasibin adına hökmən rast gəlinəcəkdir. Bu bənzərsiz və nəhəng şəxsiyyət elmdə öz sistemini yaratmışdır. M.Təhmasib uzun illər boyu davam etmiş elmi araşdırmaları ilə Azərbaycan folklorşünaslığının nəzəri-metodoloji əsaslarının da hazırlamışdır.

Sevindiricidir ki, Azərbaycan folklorşünaslığında bu gün M.Təhmasibin elmi irsi çox diqqətlə araşdırılır. AMEA-nın Folklor İnstitutunda gənc tədqiqatçı Xəyalə Əliyeva «Məmmədhusəyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını bitirmişdir. O, Təhmasibin yaradıcılığı ilə bağlı neçə-neçə elmi məqalələr yazmışdır. Filologiya elmləri namizədi Seyfəddin Rzasoy ayrıca məqalədə prof. M.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətini Azərbaycan folklorşünaslığının inkişaf tarixi kontekstində araşdırmışdır.

M.Təhmasibin irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində AMEA-nın Naxçıvan bölməsi və Folklor İnstitutunun birgə çap etdirdikləri «Məqalələr» kitabı böyük alimin ruhu qarşısında ehtiramın ifadəsidir.

Kitaba alimin müxtəlif vaxtlarda yazdığı və müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş bütün məqalələri daxil edilmişdir.

Görkəmli alimin Azərbaycan folklorşünaslıq elmi tarixindəki fəaliyyəti iki istiqamətdə olmuşdur:

1. Azərbaycan folklorunun toplayıcısı və nəşiri kimi fəaliyyəti;
2. Azərbaycan folklorunun tədqiqatçısı kimi fəaliyyəti.

Toplayıcılıq və tərtibçilik fəaliyyəti çox məhsuldar olan alim uzun illər ərzində Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, mənəviyyat dünyamızın xəzinəsi olan folklor örnəklərini yazıya almışdır. Neçə illər davam etmiş bu fəaliyyətin nəticəsində çoxlu folklor nümunələri toplanmışdır. M.Təhmasibin toplama irsi janr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Ancaq o, daha çox aşiq şeirinin, lətifələrin, bayatıların, nağılların və dastanların toplanılması və çapı ilə məşğul olmuşdur. Göstərilən janrlarının ən sanballı və akademik nəşrləri bu və ya digər şəkildə M.Təhmasibin adı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. O, akademiyanın buraxdığı folklor nəşrlərində ya tərtibçi, ya toplayıcı, ya da ön sözün müəllifi kimi iştirak etmişdir. Uzun onilliklər ərzində Azərbaycan folklorşünaslıq həyatı M.Təhmasiblə bağlı olmuşdur. Folklorla aid elə bir möhtəşəm tədbir, yaxud ciddi bir nəşr ola bilməzdi ki, orada M.Təhmasib iştirak etməsin. M.Təhmasib təkcə özü üçün yazıb-yaradan alim yox, Azərbaycan folklorşünaslıq elminin nüfuzlu ağsaqqalı, yol göstərəni kimi tanınmışdır.

Toplayıcılıq fəaliyyətinə 30-cu illərin ikinci yarısından başlamışdır. Onun bu sahədə ilk fəaliyyəti diqqətçəkən olur. O, nağılların ilk çoxcildliyinin 1941-ci ildə çapdan çıxmış birinci cildində tərtibçi kimi iştirak etmişdir. Lakin tərtibçi olmaqla yanaşı, kitabdakı 30 nağıldan 18- ni o özü toplamışdı. Alim kitaba cavan olmasına baxmayaraq, çox məzmunlu bir müqəddimə yazmışdı. Müqəddiməni nəzərdən keçirdikdə görürük ki, M.Təhmasib keçmiş sovet ittifaqında folklorşünaslıq elmindəki bütün proseslərdən xəbərdar idi, o cümlədən folklorun toplanması və tərtibi sahəsində öz dövrünün bütün elmi prinsiplərini mənimsəmişdi. Bunu kitabda nağılların tərtib prinsipindən də aydın görmək olur. Belə ki, M.Təhmasib kitabdakı bütün nağılların hər birinin

«Aarne-Andrejev» beynəlxalq nağıl kataloqunda hansı süjet göstəricisinə uyğun gəldiyini də qeyd etmişdir. Bu öz dövrü üçün çox böyük yenilik idi. M.Təhmasib nağıllarımızı beynəlxalq elmi təcrübəyə uyğun tərtib etsə də, çox təəssüf ki, bu praktika sonralar nağılların çapı zamanı unuduldu.

Məlumdur ki, 1960-1964-cü illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası nağılların beşcildliyini çap etmişdir. Səciyyəvidir ki, M.Təhmasib birinci cildin redaktoru olmuş və redaktor kimi beşcildlik üçün nəzərdə tutulmuş müqəddimə yazmışdır. Hazırlanmasında M.Təhmasibin bu və ya başqa şəkildə yaxından iştirak etdiyi bu beşcildlik nağıllarımızın nəşri tarixində çox böyük hadisə idi. Həm də bu

beşcildlikdən sonra Azərbaycan nağıllarının çoxcildlik şəklində indiyə qədər bir daha çap olunmadığını nəzərə alsaq, bu halda beşcildliyin və M.Təhmasibin ondakı iştirakının əhəmiyyəti daha qabarıq görünür.

M.Təhmasibin adı Azərbaycan dastanlarının Elmlər Akademiyası tərəfindən 1965-1969-cu illərdə hazırlanmış beşcildliyi ilə də sıx bağlıdır. M.Təhmasib Ə.Axundovla birgə birinci və ikinci cildlərin tərtibçisi olmuşdur. Beşcildliyin dördüncü cildini isə alim təkbaşına tərtib etmişdir.

Görkəmli alimin adı «Koroğlu» dastanı ilə sıx bağlıdır. M.Təhmasib dastanı bir neçə dəfə nəşr etdirmişdir. Onun tərtib etdiyi «Koroğlu» dastanı öz epik əzəməti, mənəvi-əxlaqi möhtəşəmliyi, əsil xalq eposu olması baxımından çox dərin məzmunlu və dəyərli variantdır.

M.Təhmasibin tərtib etdiyi «Koroğlu» dastanı həm də böyük mənəvi gərginliklər, hətta belə demək mümkünsə, psixoloji əzablar bahasına başa gəlmişdir. Sovet epoxası dövründə fəaliyyət göstərmiş M.Təhmasib dastanın tərtibi zamanı təzyiqlərə məruz qalmış, «Koroğlu» dastanının epik mahiyyəti və bədii əzəmətini qorumaq üçün yollar axtarmışdır. Bu məsələyə diqqət çəkmiş S.Rzasoy yazır ki, «...M.Təhmasibin təqdim etdiyi «Koroğlu» dastanı dövrün ideoloji buxovlarının məcburi izlərini daşısa da, öz epos strukturunu, onu bir epos kimi funksionallaşdıran epik materialların səciyyəvi elementlərini, öz arxetipik sturukturları ilə əlaqələrini qorunmuşdur. Bütün bunlar dastanın nəşri zamanı ona yeni tərtib verməli olan M.Təhmasibin, əslində, dastan strukturunu, epik janrın spesifik özünəməxsusluqlarını dərinlən bildiyini göstərir. Belə olmasaydı, M.Təhmasib «qayçılama» prosesində «Koroğlu» dastanının səciyyəvi epik strukturu və spesifik epik üzvlənmə atributlarını qoruyub saxlaya bilməzdi. Bu baxımdan, tərtibçi qanlı sovet ideoloji maşının bütün gücü ilə işlədiyi bir zamanda həm öz başını, həm də Azərbaycan «Koroğlu»sunun epik əzəmətini salamat saxlamışdır».

M.Təhmasibin adı Molla Nəsrəddin lətifələrinin çapı ilə də sıx bağlıdır. O, Molla Nəsrəddin lətifələrini ilk dəfə 1939-cu ildə çap etdirmiş, daha sonra bu kitabı təkmilləşdirərək 1956-cı ildə nəşr etdirmişdir. Bu nəşr bir neçə dəfə təkrarlanmışdır. Qeyd etməliyik ki, bu kitab rus dilinə tərcümə edilmiş və M.Təhmasibin ön sözü ilə 1962-ci ildə Moskvada nəşr edilmişdir.

Görkəmli alimin Azərbaycan folklorunun toplanması, tərtibi və nəşri ilə bağlı fəaliyyəti çox zəngindir. M.Təhmasibin folklorun toplanması, tərtibi və nəşri sahəsindəki fəaliyyəti ayrıca bir monoqrafik tədqiqatın mövzudur. Onun fəaliyyətinin xronoloji baxımdan təsvir edilməsi, gördüyü bütün işlərin öz əksini tapması, ən başlıcası, folklorun hər bir janrının tərtibi zamanı təqdim etdiyi elmi prinsiplərin araşdırılması, yazdığı şərhlər, qeydlərin öyrənilməsi çox vacibdir.

O, Azərbaycan folklorşünaslıq elmində, xüsusilə dastanlarımızın tədqiqində danılmaz xidmətləri olan alimdir. Görkəmli tədqiqatçının folklorşünaslıq araşdırmalarının məzmun baxımından, şərti olaraq, üç qismə ayırmaq mümkündür:

1. Azərbaycan mərasim folklorunun öyrənilməsinə həsr olunmuş «Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri» adlı namizədlik dissertasiyası;

2. Azərbaycan eposunun öyrənilməsinə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası. Həmin əsər «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» adı altında 1972-ci ildə çap olunmuşdur.

3. Alimin nağıllara, dastanlara, adət və ənənələrimizə, mərasimlərə, ustad aşıklara, yazılı ədəbiyyat və folklor probleminə, o cümlədən qardaş Kərkük folkloruna həsr olunmuş məqalələri.

M.Təhmasib öz namizədlik dissertasiyası ilə folklorşünaslıqda ritualşünaslığın əsasını qoymuşdur. Bilindiyi kimi, mərasimlər etnoqrafiya elmində də öyrənilir. Lakin etnoqraflar mərasimləri sırf adət-ənənə prosesi kimi təsvir edirlər. Lakin mərasimlər təkcə etnoqrafiya deyildir. Mərasimdə hərəkət, yəni ritual jesti onun yalnız bir tərəfidir. Mərasimlərin zəngin folklor dünyası, bədii söz dünyası vardır. Sözlə hərəkətin vəhdətindən yaranan semantik məna qatları mərasimlərin nəğmələrində şifrələnir, kodlaşır və sirli bir dünyaya çevrilir. M.Təhmasib öz namizədlik dissertasiyasında ilk dəfə bu məsələlərə diqqət vermiş və əslində, öz tədqiqatı ilə mərasimlərin monoqrafik şəkildə öyrənilməsinin bünövrəsini qoymuşdur. Bu gün ritualşünaslıq tədqiqatları öz başlanğıcını, əslində, görkəmli alimin namizədlik dissertasiyasından götürür.

Alimə görə, mərasimlərin araşdırılması son dərəcə vacib məsələdir. Mərasimlər xalqın əski dünyagörüşünün öyrənilməsində mühüm qaynaqdır. M.Təhmasib göstərirdi ki, «hər xalqın özünə görə adət, ənənə, mərasim və bayramları olur. Qədim tarixə malik azərbaycanlıların da mənəvi mədəniyyətinin bir mühüm hissəsi son dərəcə çoxçeşidli, çoxcəhətli, mürəkkəb bir aləmdir. Burada ən qədim dövrlərin ibtidai görüşləri ilə təbiət hadisələrinin, hətta heyvanlara münasibətin doğurmuş olduğu inam və etiqadlarla bağlı adətlər, ənənələr olduğu kimi, orta əsrlərin siyasi, ictimai fəlsəfi, dini görüşləri ilə əlaqədar, habelə bugünkü həyatımızın yaratdığı yeni adət, ənənə və mərasimlər vardır».

Həç bir xalqın həyatını mərasimsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. M.Təhmasib Azərbaycan xalqının da həyatının mərasimlərlə sıx bağlı olduğunu və bunun həyatın dialektikasından irəli gəldiyini vurğulayaraq yazmışdır: «Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların da saysız-hesabsız adətləri, ənənələri, bayramları və bunların hər birinə məxsus ayinləri, mərasimləri olmuşdur, vardır, gələcəkdə də olacaqdır. Bu, ona görə belədir ki, mənəvi mədəniyyətin çox mühüm sahələrindən biri olan ənənələrə insanların çox böyük daxili ehtiyacı vardır. İnsan yaşadığı hər bir dövrün şəraitinə, tələbinə uyğun olaraq müəyyən adət-ənənələr yaradır, yaşadır, şərait dəyişdikcə onları başqaları, daha yeniləri ilə əvəz edir. Adətsiz, ənənəsiz, bayramsız, matəmsiz insan yoxdur».

M.Təhmasibin Azərbaycan eposuna həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası milli dastanşünaslığımızın tarixində fundamental hadisədir. Burada Azərbaycan dastanlarımızın mənşəyi, inkişaf mərhələləri, məzmun baxımından növləri, hər növün səciyyəvi poetik struktur xüsusiyyətləri, o cümlədən məhəbbət dastanlarının morfoloji strukturu tədqiq edilmişdir. Əsərin elmi əhəmiyyəti çox böyükdür. Xüsusilə məhəbbət dastanlarının morfoloji (formal) struktur baxımından öyrənilməsi çox böyük elmi hadisə idi.

Prof. M.Təhmasib Azərbaycan dastanları ilə bağlı apardığı irili-xırdalı tədqiqatları ilə, əslində, folklorşünaslığımızda eposşünaslığın əsaslarını yaratmışdır.

Prof. İ.Abbaslı bu məsələni xüsusi vurğulayaraq yazır: «M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan xalq dastanlarına həsr olunmuş monoqrafiya xüsusi mərhələni təşkil edir.

Bu araşdırma eposşünaslığın son nailiyyətləri və müəllifin uzun illik elmi-nəzəri təcrübəsi əsasında yazılmışdır. Əsərdə dastanların formalaşması fəlsəfi, dini görüşləri ilə əlaqədar, habelə bugünkü həyatımızın yaratdığı yeni adət, ənənə və mərasimlər vardır».

Heç bir xalqın həyatını mərasimsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. M.Təhmasib Azərbaycan xalqının da həyatını mərasimlərlə sıx bağlı olduğunu və bunun həyatın dialektikasından irəli gəldiyini vurğulayaraq yazmışdır: «Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların da saysız-hesabsız adətləri, ənənələri, bayramların və bunların hər birinə məxsus ayinləri, mərasimləri olmuşdur, vardır, gələcəkdə də olacaqdır. Bu, ona görə belədir ki, mənəvi mədəniyyətin çox mühüm sahələrindən biri olan ənənələrə insanların çox böyük daxili ehtiyacı vardır. İnsan yaşadığı hər bir dövrün şəraitinə, tələbinə uyğun olaraq müəyyən adət-ənənələr yaradır, yaşadır, şərait dəyişdikcə onların başqaları, daha yeniləri ilə əvəz edir. Adətsiz, ənənəsiz, bayramsız, mətəmsiz insan yoxdur».

M.Təhmasibin Azərbaycan eposuna həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası milli dastanşünaslığımızın tarixində fundamental hadisədir. Burada Azərbaycan dastanlarımızın mənşəyi, inkişaf mərhələləri, məzmun baxımından növləri, hər növün səciyyəvi poetik struktur xüsusiyyətləri, o cümlədən məhəbbət dastanlarının morfoloji strukturu tədqiq edilmişdir. Əsərin elmi əhəmiyyəti çox böyükdür. Xüsusilə məhəbbət dastanlarının morfoloji (formal) struktur baxımından öyrənilməsi çox böyük elmi hadisə idi.

Prof. M.Təhmasib Azərbaycan dastanları ilə bağlı apardığı irili-xırdalı tədqiqatları ilə, əslində, folklorşünaslığımızda eposşünaslığın əsaslarını yaratmışdır.

Prof. İ.Abbaslı bu məsələni xüsusi vurğulayaraq yazır: «M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan xalq dastanlarına həsr olunmuş monoqrafiya xüsusi mərhələni təşkil edir. Bu araşdırma eposşünaslığın son nailiyyətləri və müəllifin uzun illik elmi-nəzəri təcrübəsi əsasında yazılmışdır. Əsərdə dastanların formalaşması prosesi müəyyənləşdirilmiş, aşiq sənəti barədə bir sıra maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Ozan, yansağ, aşiq istilalarının söz açımı barədə fikirlər xüsusilə dəyərlidir. Bir janr kimi dastan, onun yaradıcıları, ifaçılıq ənənələri və özgə məsələlər tam mahiyyəti ilə geniş şərh olunmuşdur. M.H.Təhmasib bu əsərində həmçinin Azərbaycan xalq dastanlarının elmi təsnifini aparmışdır».

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.Nəbiyev son illərin nailiyyəti hesab olunacaq ikihissəli «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» adlı dərsliyinin birinci kitabında prof. M.Təhmasibin elmi-nəzəri fəaliyyətinin bu gün də öz əhəmiyyətini saxladığına

diqqət yönəldərək yazır: «M.H.Təhmasibin milli folklor nəzəri fikrinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş, onun toplama, tərtib və nəzəri tədqiqatları Azərbaycan folklorşünaslığımızın inkişafında mühüm və vacib bir mərhələni təşkil etmişdir. «Azərbaycan nağıllarında div surəti», «Azərbaycan folklorunda əfsanəvi quşlar», «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları, «Koroğlu» eposu, orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları, aşıq sənəti, onun Qurbani, A.Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Aşıq Ələsgər və onlarla el aşıqları barədə araşdırmaları bu gün də folklorşünaslıqda öz əhəmiyyətini itirməmişdir».

Göründüyü kimi, M.Təhmasibin «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər))» monoqrafiyası və bütövlükdə dastanşünaslıq araşdırmaları folklorşünaslıqda çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı idi ki, əsər istedadlı və görkəmli tədqiqatçı tərəfindən yazılmışdır. M.Təhmasib ümumtürk eposunun poetikasının dərinədən bilirdi. Geniş məlumat, elmi düşüncə qabiliyyəti və böyük zəhmət ona Azərbaycan dastanları haqqında son dərəcə sanballı bir əsər yazmağa imkan vermişdir.

Əsərin indi də aktual olması, Azərbaycan eposşünaslığına dair mötəbər mənbə kimi qalması hamı tərəfindən qeyd olunur. Fikrimizcə, bunun çox ciddi səbəbləri vardır. Düzdür, əsərin tematik mahiyyəti, elmə gətirdiyi yeniliklər barədə çox deyilmişdir. Lakin belə fikirləşirik ki, prosesi müəyyənləşdirilmiş, aşıq sənəti barədə bir sıra maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Ozan, yansağ, aşıq istilalarının söz açımı barədə fikirlər xüsusilə dəyərlidir. Bir janr kimi dastan, onun yaradıcılarını, ifaçılıq ənənələri və özgə məsələlər tam mahiyyəti ilə geniş şərh olunmuşdur. M.H.Təhmasib bu əsərində həmçinin Azərbaycan xalq dastanlarının elmi təsnifatını aparmışdır».

M.Təhmasibin monoqrafiyasının əsil qiyməti hələ verilməmiş, bu tədqiqatın niyə köhnəlməməsinin, daim yeni qalmasının səbəbləri açılmamışdır. Morfoloji struktur alimə ilk növbədə Azərbaycan dastanlarının bir sistem kimi təsnif etməyə imkan vermişdir. O, dastanları üç tematik qrupa ayırmış və hər qrupun daxili tematik strukturunu təsvir etmişdir. Alimin təsnifat sistemində diqqət edək. O yazır:

«I. Qəhrəmanlıq dastanları.

Bizdə bu qrupa daxil olan dastanların üç növünə təsadüf edilməkdədir.

1. Qədim bahadırılıq nağılları, seyrli nağıllar və əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

3. Adi qəhrəmanlıq dastanları.

II. Məhəbbət dastanları.

Bu qrupa daxil olan dastanların da aşağıdakı nümunələrinə təsadüf edilməkdədir:

1. Məhəbbətlə qəhrəmanlıq həddlərində dayanan dastanlar.

2. Əsil məhəbbət dastanları.

a) nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları;

- b) qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları;
- c) yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları;
- d) orijinal məhəbbət dastanları.

3. Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar.

- a) astral dastanlar;
- b) rəmzi dastanlar.

III. Ailə-əxlaq dastanları».

İndi isə M.Təhmasib tərəfindən dastanlarımızın təsnifinə tətbiq olunmuş morfoloji metodun xüsusiyyətlərinə diqqət edək. Böyük alim öncə dastanlarımızın tematik strukturunu, yəni ümumi məzmun xüsusiyyətlərini morfoloji baxımdan öyrənmiş və burada üç morfoloji tematik vahid — qəhrəmanlıq, məhəbbət və ailə-əxlaq vahidlərini aşkarlamışdır. Formal semantika baxımından yanaşma alimə hər tematik vahidin özünəməxsus semantikasını aşkarlamağa imkan vermişdir.

M.Təhmasibin tədqiqatından aydın şəkildə görünür ki, o, «qəhrəmanlıq» morfoloji vahidini heç də igidliyin, döyüşçülüyn zahiri keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirməmişdir. Alim qəhrəmanlıq, məhəbbət və ailə-əxlaq tematik vahidlərini bir-birindən dastanların mətni, süjeti, poetik strukturu səviyyələrində fərqləndirmişdir. Bu baxımdan, «qəhrəmanlıq dastanı» morfoloji vahidi bütöv mətnin və onun süjetinin qəhrəmanlıq xətti boyunca birləşən strukturunu nəzərdə tutur. Eləcə də «məhəbbət dastanları», yaxud «ailə-əxlaq dastanları» tematik-morfoloji vahidləri məhəbbət semantemi, ailə-əxlaq semantemi xətləri boyunca birləşən, bütövləşən morfoloji vahidlərin sistemini əhatə edir.

Göründüyü kimi, M.Təhmasib dastanları təsnifinə zahiri əlamətlərinə görə yanaşmamış, onların poetik strukturları arasındakı fərqi morfoloji səviyyədə təhlil edib fərqləndirmişdir.

Alim məhəbbət dastanlarının süjetini də morfoloji struktur metodu ilə öyrənmişdir. Bu, M.Təhmasibə məhəbbət dastanlarının süjetini dörd morfoloji vahidə bölməyə imkan vermişdir. Görkəmli alim yazır ki, «məhəbbət dastanlarımızın, demək olar ki, hamısının, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın da bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu süjeti, macəranı, əhvalatı, əsasən, dörd hissəyə bölmək olar:

- I. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi.
- II. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqənin buta almaları.
- III. Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə.
- IV. Müsəbiqə və qələbə» (16, s. 65).

Süjetin bu bölümləri ilk baxışda çox sadə görünür. Ancaq bu sadə bölgünün arxasında çox ciddi morfoloji yanaşma modeli, süjetin formal vahidlərinin sistem analizi dayanır.

Bugünkü tədqiqatlar göstərir ki, M.Təhmasib süjeti morfoloji baxımdan düzgün təsnif etmişdir. Vahid bir süjeti tərkib hissələrinə ayırmaq çox çətin

məsələdir. Əgər süjet dörd hissəyə bölünərsə, demək, o, dörd morfoloji semantem boyunca bölünür.

Bildiyimiz kimi, indi Azərbaycan folklorşünaslığında artıq struktur araşdırmalar aparılmaqdadır. Xüsusilə AMEA-nın Folklor İnstitutunda qabaqcıl metodlar əsasında son dərəcə ciddi, məntiqi və analitik təhlillər apardır. Hazırkı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, M.Təhmasibin süjeti dörd hissəyə ayırması tamamilə düzgündür. Tədqiqatlar göstərir ki, istər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanlarının arxaik strukturunda əski inisiasiya ritualları, yəni şərti olaraq ölüb-dirilmə ilə müşayiət olunan keçid mərasimləri durur. Səciyyəvidir ki, M.Təhmasibin süjetdaxili bölgüsü arxaik ritual strukturunu özündə əks etdirir. Beləliklə, M.Təhmasibin bir alim kimi böyüklüyü ondadır ki, o, keçid mərasimlərinə müraciət etmədən, yəni birbaşa süjetin özündə üzvlənən morfoloji əlamətlər əsasında onun strukturunu doğru-düzgün təsvir edə bilmişdir.

M.Təhmasib Azərbaycan məhəbbət dastanlarını struktur təhlilə cəlb edən ilk mütəxəssisdir. Onların struktur təhlili sahəsində M.Təhmasibin gördüyü işlər, hələ ki, yeganə olaraq qalır.

Ümumiyyətlə, M.Təhmasib çox yazmağa meyhi olmamışdır: həyatda olduğu kimi, tədqiqatlarında da ağıryana idi. Hər nə gəldi yazmazdı. Odur ki, onun müxtəlif illərdə çap olunmuş yazıları alimə həmişə şöhrət gətirmişdir. Bu baxımdan, görkəmli tədqiqatçının məqalələri səciyyəvidir. Həmin məqalələr ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir.

M.Təhmasibin məqalələri, yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, folklorşünaslığımız müxtəlif problemlərinə həsr olunmuşdur. Bu yazıların hər biri, əslində, sanballı tədqiqatdır. Məsələn alimin «Əfsanəvi quşlar», «Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti» adlı məqalələri mifologiyaya həsr olunmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı gənc tədqiqatçı Emin Ağayevin «M.H.Təhmasibin mifologiyaya dair tədqiqatları» adlı məqaləsində alimin «Əfsanəvi quşlar», «Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti» adlı məqalələrinin sırf mifoloji araşdırmalar olduğu, mifoloji təsəvvürlər sisteminin bərpasına həsr olunduğu əsaslandırılmışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, M.Təhmasibin məqalələri, Azərbaycan nağıl və dastanlarına, mərasim folkloruna, ustad aşığıların, o cümlədən Dədə Ələsgərin, Aşıq Şəmşirin yaradıcılığına, folklor və ədəbiyyat probleminə həsr olunmuşdur. Alimin qardaş Kərküklərin folkloru haqqında olan «Uzaq ellərin töhfələri haqqında» və «Ara uzaq, ürək yaxın» adlı məqalələri onun elmi düşüncələri ilə bərabər vətəndaş kimi mənəvi ağırlarını da özündə əks etdirir.

M.Təhmasib eyni zamanda yazıçı-dramaturq idi. Bütün varlığı ilə folklorla bağlı olduğu kimi, əsərləri də, əsasən, folklor mövzuları ilə əlaqəli idi. Onun «Aslan yatağı», «Gülən gözlər», «Rübailər aləmində», «Çiçəkli dağ» və s. kimi pyesləri vardır. Onun pyesləri əsasında Azərbaycan kinosunun şah əsərlərindən olan «Bir qalanın sirri», «Onu bağışlamaq olarmı» filmləri çəkilmişdir.

Görkəmli alim folklorşünas mütəxəssislərin yetişməsi sahəsində də ciddi fəaliyyət göstərmiş, Təhmasib məktəbini yaratmışdır. Nurəddin Seyidov, Sədnik

Paşayev, Mürsəl Həkimov, Sabir Rüstəmxanlı, Bəhlul Abdulla, Ayaz Vəfalı, Məhərrəm Cəfərli və Yusif Səfərov kimi alimlər onun rəhbərliyi ilə elm aləminə qədəm qoymuşlar.

M.H.Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslığımızın tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Folklorşünaslıq elmimiz inkişaf etdikcə onun əsərlərinin aktuallığı daha da artacaqdır. Belə nəhəng elm xadiminin daha geniş səviyyədə və daha dərinədən öyrənilməsi, əsərlərinin təkrar-təkrar çap edilməsi, haqqında monoqrafiyalar yazılması vətəndaşlıq işidir.

... Talenin buyruğu ilə dastanlarımızda butadan danışmaq da onun bəxtinə düşdü. Bəlkə də o da butalı idi... butası böyük millət sevgisi, bir də sirli-sehrli söz sənətimiz.

Şöhrətli Təhmasiblər nəslinin qüdrətli oğlu bu sevgi ilə də sirli-sehrli məktəbini yaratdı-Təhmasib məktəbini...

HALK TAKVİMİ'NDE YILIN BÖLGÜSÜNE DAİR

SOME NOTES ABOUT DIVISION OF THE YEAR

ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ ГОДОВ В НАРОДНОМ КАЛЕНДАРЕ

Asef ORUCOV*

Özet

Takvim ve zaman anlayışı, halkların aynı biçimde değerlendirerek ortaya koydukları ve insanların fert olarak uyum sağladıkları zaman bilgisi sistemidir.

Bu yazıda; takvimin önce yaz ve kış diye bölüme ayrıldığı, daha sonra dört mevsime bölündüğü anlatılmaktadır. Yazıda; kameri (ay) ve güneş takvimlerinin nasıl oluştuğunu ve halkın inanışlarında yılın 12 ayının hangi düşüncelere göre adlandırıldığı araştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Halk takvimi, mevsimler, aylar, ay takvimi, güneş takvimi

Summary

Calendar and understanding of time reflect knowledge of time created by peoples similarly and adapted by men as an individual. In this work, information is supplied first on division of the calendar into two seasons as summer and winter and later, into four seasons. It is further explained how the moon and sun calendars were created and how 12 months were named on the basis of beliefs and thoughts of the people.

Key words: Folkloric calendar, seasons, months, moon calendar, sun calendar.

Ulu ecdadlarımız daim tabiatla temasda olmuş, havaların soğumasını, ısınlaşmasını, sema cisimlerinin uzaydaki vaziyetini, şimşek çakmasını, yağışın, karın yağmasını, otların yeşermesini, rüzgar esmesini, yaprakların dökülmesini ve diğer tabiat olaylarını devamlı müşahide etmişlerdir. Bu izlemler mevsim özelleği taşımıştır. Eski insanlar bu tür müşahidelerin inancıyla yılın zaman hesabını yapmış, takvim oluşturmuşlar. G. Ahmedovun yazdığı gibi, en eski zamanlarda insanlar daha gün, ay, yıl anlayışını bilmiyorlardı. Fakat biliyorlardı ki, belirli

* Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (AMEA) Nahçıvan Bölümü/ AZERBAIJAN

müddetce havalar soğuk geçiyor, sonralar sıcaklar başlıyor, karanlık geceler belli zamandan sonra yerini aydın sabaha veriyor ve yahut Güneş doğuyor ve bunların zaman-zaman tekrar olunduğunun şahidi oluyorlardı (3, s. 107). Tüm bunlar insanların hayat tarzında vakit ölçülerinin yaranmasına sebep olmuştur.

Takvim ve zaman anlayışı, halkların aynı biçimde değerlendirerek ortaya koydukları ve insanların fert olarak uyum saladıkları zaman bilgisi sistemidir. M. Seyidov yazıyor ki, takvim anlayışını hayatın, yaşamın talebi doğurmuş, zaman geçtikçe o, olgunlaştırılmış ve biçimlendirilmiştir (8, s. 95). Belirtelim ki, takvimin özel etnik hususiyetleri de vardır. Bu yüzden de her hangi bir etnos zamanı farklı şekilde kavramış ve tarihin çeşitli dönemlerinde farklı takvimler oluşturmuşlar. Takvimin en küçük vahidi gündür. Geneleksen takvim sisteminde günün belli vakitleri de hususi anlam taşımıştır.

Kaynaklarda halk takvimi'nin ne zaman yaranmasıyla ilgili mutlak bilgi olmasa da, zannetmek mümkündür ki, eski insanlar, toplumun ilk basamağında, tabiatı idrak etmeğe başladığı dövirden bu işe ilgi gösterilmiştir. Zannediyoruz ki, ilk takvim rüşeymi gece gündüz yerdeyişmesi ile yapılan müşahide ve kayıtlardan ibaret olmuştur.

Eski insanlar tabiatı tümüyle kendi hayatlarına ve çalışmalarına benzetiyorlardı. Tabiatın mevsimlerle bağlı uğradığı büyük değişiklik – ilk bahar, yaz, son bahar, kış insanın yaşadığı hayat, ömür yolunun aynı gibi algılanıyordu. İnsanın doğuluşu, yaşamı, ölümü tabiatdaki ilk bahara, yazıya, kışa benzetiliyordu (9, s. 313).

Halk takvimi ile bağlı müşahidelerin büyük çoğunluluğu bilim tafaından kabuledildikten sonra ısbat olunmuştur ki, ilk önce halk takvimi, onun doğrultusunda ise resmi takvim yaranmıştır.

Halk takvimi'nin yaranmasında ve olgunlaşmasında tabii-coğrafi şerait, meşguliyet sahaları, sema cisimleri, aynı zamanda inam ve itigatlar da ciddi rol oynamıştır.

Halkımız eski devirlerden yerli hususiyetlerine göre, yani teserrüfat faliyeti ile bağlı olarak yılı sıcak ve soğuk adlandırmakla iki kısma bölmüştür. Bu bölgenin esasını Yerin Güneş etrafında hareketi, onun yaz ve kış fezasına dahil olması teşkil ediyor. Diğer taraftan bu bölge insanların köy tarımı çalışmalarının başlayıp son bulması ile bağlı olmuştur. Takvimle alakadar örf ve inamları araştıran araştırmacılar yerli hususiyetlerine göre onları esasen iki gruba ayırıyorlar: ilk bahar-yaz, son bahar-kış mevsimleri. Fakat etnograf alim H.K.Kadirzade araştırmalarında belirtiyor ki, takvim geleneklerinin benzerliği ve zenginliği bakımından kış – ilk bahar, yaz – son bahar, bölgesi daha maksadauygundur. Bu mevsimlerden birinden diğerine geçit sıralama özelliği taşıyor (5, s. 303).

Yılın ilk yarısında, el arasında söylendiği gibi, ilk baharın bitip, yazın getirdiği, yetirdiği devirde ahali esasen tarım işleri, havaların soğuması ile alakalı olarak daha çok son bahar eşleşmesinden başlayarak yılın ikinci yarısında ise ev işleri ile meşgul olmuştur. M.Dadaşzade yazıyor ki, Avesta'da da takvimden söz ederken burada da söz konusu iki mevsimdir. Bunlardan biri yedi aydan ibaret olan büyük

yaz, diğeri ise beş aydan ibaret olan kış mevsimi düşünülüyor (2, s. 94). Nahçıvan'da halk son baharın bir ayını kışdan saydığından tüm işlerini birinci döneme kadar bitirmeğe çalışıyordu. Kış korkusu yaz yarıldığında başlıyordu. El arasında söylerler ki, "Güneş keserden düşmüştür". Eski kimmerler de yılı iki mevsime – yaz ve kış mevsimlerine ayırmışlar. İlk bahardaki gece gündüz eşleşmesi yazın, son bahardaki eşleşme ise kışın gelmesini bildiriyor. Eski mısırlılar ise biraz farklı takvim yaratmışlar. Onların hazırladıkları takvimde yılı ikiye değil, her birinde dört ay olmak üzere üç devre bölmüşler. I.Ahet – mahsuldarlık devri adlanmıştır. Bu mevsimde esasen tarla işleri ile meşgulolunuyordu. II.Semit devri – kuraklık devri adı verilmiştir. Bu devirde Nil nehrinin suları azalıyor, mahsuldarlık için şerait olmuyordu. III.Peret devri ise dinlenme devri sanılmıştır. (7,s. 157).

Zaman geçdikçe insanlar yılı dört mevsime – ilk bahar, yaz, son bahar (erken çağlarda son baharı güz adlandırmışlar), kış mevsimlerine, her mevsimi ise üç aya ayırmışlar. Tarım çalışmalarına uygun olarak mevsimleri daha küçük dönemlere, devirlere bölmüş, onlara çeşitli adlar vermişler. "İlk bahar bitirir, yaz yetirir, son bahar ötürür, kış götürür" söylemiş dedelerimiz. Alametlerine, görülecek işlere uygun olarak aylara çeşitli adlar verilmiştir: döl ayı, ekin ayı, kara yaz, biçin ayı, gora pişiren ay, oğlakkıran ay, sepin ayı ves. adlandırılmıştır. Bu tür ad verme tesadüfen değil, devamlı müşahidelerin neticesidir. İnsanların tarım ve ev işleri hayatında mevsimler mühüm rol oynamıştır:

*Üçü bize yağdır,
Üçü cennet bağdır,
Üçü yığb getirir,
Üçü vurup dağdır.*

Bu folklor numunesinde mevsimlerin insanların tarım ve ev işleri hayatında önemli yer aldığı gösterilmektedir. Burada kış yağdı düşman, ilk bahar cennet, yaz toplayıp getiren, son bahar ise vurup dağdan gibi tasvir edilmiştir. Şunu da söyleyelim ki, bu deyimde daha çok tabiat tasviri kendi yansıması bulmaktadır. Mesela, burada son bahar mevsiminin vurup dağdan gibi yansımasının sebebi son baharın son aylarında her tarafın bozarması, bağ-bağçalardan meyvelerin tükenmesidir. Ancak onu da belirtelim ki, son bahar mevsimi ev işlerinde hususi yer almaktadır. Kavurmalar hazırlanıyor, bazı yiyecekler tuza koyuluyor, kışda ısınmak için odun tedarüğü görülüyor. Bunun için burada son baharı vurup-dağdan gibi göstermeyi mantıksal olarak uygun bulmuyoruz.

Başka bir el deyiminde ulularımız takvimi şöyle tasvir etmişler: "Bir ağacım var on iki dalı, her dalında 30 yaprak, her yaprağın da bir yüzü beyaz, bir yüzü siyah". Burada on iki dal yılın 12 ayını, her daldaki 30 yaprak ayda 30 günün olmasını, her yaprağın bir yüzünün beyaz ve bir yüzünün siyah olması ise gece ve gündüzü ifade ediyor.

Sayan- Altay türkleri'nde de takvim-ağac karakteri bulunmaktadır.

Siyah çam ağacında 12 dal

Her dalında 30 goza

Her gozada 7 lepe vardır (11, s. 65).

A.Kondratov yazıyor ki, Mısır kahini Gorapollon bazı heroglif işaretlerini palma ağacına benzetmekle yıl ifade ettiğini kayd ediyor. Sonra bunu takvimle bağlayarak yazıyor: «Palma yılda 12 dal veriyor. Bu da bir yılda 12 ayın olmasına işaretdir» (4, s. 21). Kadim Yunanistan'daysa kahinler palıt ağacının yapraklarının hışılırtısına dayanarak yılın gelecekte nasıl olacağı konusunda malumat verirlerdi (6, s. 66).

Bazı kaynaklar ise “Gilgamiş” destanı'ndaki 12 hisseden ibaret olan nağmelerin yılın 12 bürcünün işaretlerine uygun geldiğini bildiriyorlar. Çünkü, nağılların düzüümü 12 ay müddetinde Güneş'in hareketi istikametinde devam ediyor. D.Frezer yazıyor ki, bu nezeriye' kendini o zaman doğrultuyor ki, Nuh eyyamından kalma bu efsanede 11. ay yağmurlu mevsime denk geliyordu ki, bu da güneş allahı Rammana'ya hesrolunmuştur ve “lanetlenmiş yağmur ayı” adını almıştır (12, s. 67).

Prof.Dr M.Seyidov yazıyor ki, eski azerbaycanlılar takvimle ilgili vakit anlayışını zaman-zaman animistleştirilmiş, canlandırmış, bazen insan gibi göze çarptırmış, bazense zoomorfik dünya ile alakalandırmışlar. Eski Oğuz ata sözünün birinde söyleniliyor ki, “Oğuz'dan üç yüz atmış altı alp koptu, yirmi dört has bey, otuz iki sepek”. Muallif kayd ediyor ki, eski Oğuz'lar takvimle ilgili bu astrolojik olayı insanlaştırmış, ata sözüne dönüştürmüştür. Burada 366 alp söylemekle yılın 366 gün, 24 has söylemekle ise günün 24 saattan ibaret olduğunu bildirmişler (10, s. 64).

Bir gerçeği de ifade edelim ki, Kengerli ilçesinin (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti) Çalhangala köy sakini informator Aliyeva Zeyneb Cemil kızı halk takvimi ile ilgili isimler hakkında çok ilginç malumat vermiştir. Güzel-nisan ayı (yüz-göz boz olur), Güzel-mayıs ayı (təbiat güzelleşiyor), Hazel- son baharın orta ayı (son baharda dökülen yapraklara denir).

Söyleyici onu da bildirdi ki, hazel ayında hazel suyu içmezler, çünkü bu su insana xastalık getirir.

Ecdadlarımız halk takvimi'i oluşturarken sema cisimleri Ay, Güneş, yıldızlarla da müşahideler aparmışlar. Sonra insanların umumi dünyagörüşü ve müşahidelerin tesiri neticesinde Ay (Kameri) ve Güneş (Şems) takvimi yaratılmıştır. Ay'ın hareketi esasında hisablanarak Kameri adlanan takvimin sıcak ülkelerin ikinci sakinleri tarafından yaratıldığı sanılıyor. Ekinciler ısıcağın tesirinden çalışmalarını gece vaktine geçirmeli olduklarından Ay'ı izlemiş, onun dolaşım günlerini saymış bununla Kameri takvimi yaratmışlar. Tarihi kaynaklarda gösteriliyor ki, Albanya'nın eski ahalisi Kameri takvimi'ne uymuştur (1, s. 408). Kameri tarihi hakkında malumat tahminen III. binilliliğin II. yarısından, Şemsi tarihi'nden malumat veren yazılar ve belgeler daha eski bir devirle bağlıdır. Bu malumat miladdan beş bin yıl önceki zamanesine göre yüksek medeniyeti ve yazısı olmuş mısırlılardan malumdur (4, s. 91). 1582 yılında Papa XII. Grigori Güneş sistemli takvim'ini daha da netleştirdi. Grigoryan takvimi adı ile tarihe geçen bu vakit

hesablamasına her yerde “yeni stil”, yuli takvimi'ne ise “eski stil” söylendi (4, s. 113). Şu anda dünyada bu iki takvim geniş çapta kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan tarihi. yedi ciltte I. c., Bakü. İlm, 1998, 474 s.
2. Dadaşzade M. Azərbaycan halkının Orta esr manevi medeniyeti (tarihi-etnografik tədqiqat). Bakü: İlm, 1985, 216 s.
3. Ahmedov G. Bu günə necə gəlib çıkmışıq. Bakü: Azərneşr, 1989, 118 s.
4. Kondratov A. Sirden biliyə doğru (Azərbaycan dilinə aktaranı Firuz Haşimov). Bakü: Gənçlik, 1975, 157 s.
5. Kadirzade H. G. Aile ve meişetle bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik ilişkilər. Bakü: İlm, 2003, 368 s.
6. Memmedov A. Oğuz saltanatı. Bakü: Azərneşr, 1992, 300 s.
7. Rzayev Z. Tarihe kadarki tarix. Bakü: API, 2008, 206 s.
8. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakü: Gənçlik, 1990, 96 s.
9. Seyidov M. Azərbaycan halkının soykökünü düşünərək. Bakü: Yazıçı, 1989, 496 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik tefekkürünün kaynakları. Bakü: Yazıçı, 1983, 326 s.
11. Şükürov A. Mifologiya (kadim türk mifologiyası) VI. kitab. Bakü: İlm, 1997, 232 s.
12. Frazer D. D. Folklor v Vetxom zavete. Moskva: Politizdat, 1985, 511 s.

BİLİMSEL EKSEN
ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1309-5811)

Yayın İlkeleri

1. Bilimsel Eksen Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
2. Bilimsel Eksen Dergisinde [**• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi) • coğrafya • din bilimleri • felsefe • eğitim bilimleri • sanat tarihi vb.**] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, değerlendirme tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
3. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.
4. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak ve resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalacaktır.
5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 150 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka İngilizce veya Rusça karşılıkları da verilecektir.
6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazılara, anahtar kelimelerle birlikte yazının Türkçe özeti de eklenecektir. İngilizce veya Rusça özet ile anahtar kelimeleri mutlaka eklenecektir.
7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilebilir.
8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazıların Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özeti (en az 150 kelime) ve anahtar kelimeler konulmalıdır.
9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft Word) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Bilimsel Eksen dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resimlendirmede gönderilmelidir. Yazılar Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.
10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriye tek satır aralığıyla yazılacaktır.
11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar “DİPNOTLAR” başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntılar

rın ve göndermelerin kaynakları “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre yazılacaktır.

Kitaplarda: Yazarın Soyadı, Adı, Kitabın Adı. (Çev: Adı-Soyadı). Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Numarası.

Makalelerde: Yazarın Soyadı, Adı. “Makale Adı”. Dergi (Gazete-Sürelî Yayın) Adı. Sayı. Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Aralıklı Numaraları.

12. Dergimize gönderilen yazılar, hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu’nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez. Bilimsel Eksen dergisi, gönderilen makaleleri yayımlayıp yayımlamama hakkına sahiptir.

**SCIENTIFIC AXIS
QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO
INTERNATIONAL PEER REVIEW
(ISSN: 1309-5811)**

Publication Principles

- 1) Scientific Axis magazine is quarterly periodical subject to international peer review.
- 2) Articles published in Scientific Axis magazine will not have been previously published elsewhere.
- 3) Articles published in Scientific Axis magazine will have a maximum text length of 15 pages, to be extended to 20 pages in the case of articles containing photos, documents, drawings, maps or similar materials.
- 4) With regards to the articles written in Turkish (as it is spoken in Turkey) or other Turkish dialects, a Turkish, English or Russian abstract (average 50 words) and Key Words (average 5 words) in all three languages are to be submitted.
- 5) With regards to articles written in foreign languages, the title and the abstract of the article are to be submitted in Turkish.
- 6) Articles written in Turkish, English and Russian are accepted to our journal.
- 7) Articles are to be submitted in CD/diskette form alone with four written samples, three of which are to be sent to the given address without giving the writer’s name.
- 8) Articles are to be written in Times New Roman (size 11) with on line margin.
- 9) References to be made in the text are to be defined as name, publishing year and page number written in parenthesis. (Köprülü 1989:9) footnotes are only to be used for explanations and should be written in size 10 times new roman.

10) References used in articles will be given in the references section at the end of the article in alphabetic order.

11) Articles sent to the publisher's board will be sent to two experts concerned with the subject involved in the referee committee and articles will be published according to the reports to be written or will be sent to writers of the articles with the aim of correction if needed.

12) The owners of the articles are responsible for the published writings.

НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН **МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК** **(ISSN: 1309-5811)**

Основные Положения Журнала И Требования К Статьям

1) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** является ежеквартальным международным изданием, со своей редколлегией.

2) В журнале **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** могут быть опубликованы статьи по таким отраслям наук как [• фольклор • литература • социология • археология • музыка • история • антропология • этнология • психология • этнография • языковедение • ономастика], а также критические статьи, обзор нового издания, научные новости.

3) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** – издание, в котором будут печататься раньше нигде (даже в интернете!) до этого времени неопубликованные статьи.

4) Объем статей для журнала **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** в виде рисунков, документов, схем, карт и др. подобных материалов должен составлять не более 20 страниц. Если объем статьи превышает 20 страниц, есть возможность напечатать ее по частям в нескольких номерах.

5) Если статья написана на турецком или других тюркских языках, к ней требуются резюме на турецком, а также на русском или английском языках (примерно 50 слов) и список ключевых слов (примерно 5 слов) с переводом на английский или русский.

6) Статьи, которые будут написаны не на турецком языке, будут дополняться переведенной на турецкий язык аннотацией и названием статьи.

7) Наш журнал принимает статьи, написанные на турецком, русском, английском и на других тюркских языках (татарском, азербайджанском, киргизском, узбекском, крымско-татарском, гагаузском, казахском, уйгурском, туркменском и др.).

8) К статьям, написанным на английском, русском и других тюркских языках должен быть приложен резюме на турецком языке (не менее 150 слов).

9) Верхнее, нижнее, правое и левое поля 2,5. Отступ от левого поля 6. Статьи на турецком и английском должны быть набраны на Times New Roman, если на азербайджанском языке, то на Times Roman AzLat (или похожее), а если на русском, то на Times Roman Cyr (или похожее). Если в статье имеются рисунки, ноты и пр., они должны быть приложены к статье с хорошим качеством пикселя. Статьи принимаются на дискетах или CD в четырех экземплярах, в трех из которых не должно быть указано имя автора, отправляются на адрес издательства.

10) Статьи должны быть набраны в формате A4 в программе Times New Roman, кегль -11, межстрочный интервал - 1.

11) Используемая для написания статьи библиография, должна приводиться после текста статьи в алфавитном порядке (сначала фамилия автора, затем имя). Ссылки на библиографию в тексте выполняются следующим способом: в круглых скобках указывается автор издания, год (разделяется запятой) и страница. Указание страницы разделяется двоеточием. Например: (Boratav 1987: 9.) Если приводятся несколько статей одного и того же автора, то их следует расположить в библиографии по году издания. Для сносок следует использовать 10 размер шрифта Times New Roman.

В книгах: фамилия писателя, имя, название книги. (Перевод: имя-фамилия). Название издательства. Место издания. Год издания. Номер страницы.

В статьях: фамилия писателя, имя. "Название статьи". Журнал (Газета-периодическая печать) Название. Номер. Издательство. Место издания. Год издания. Номер страницы.

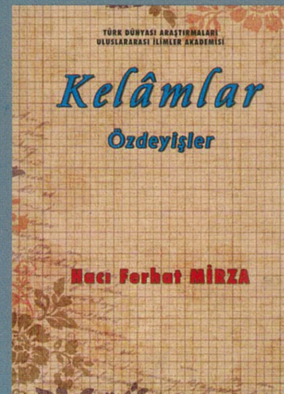
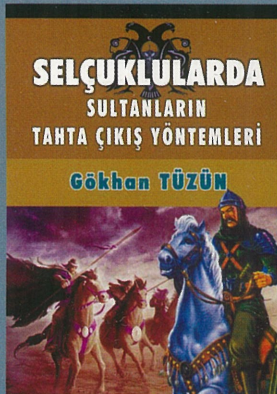
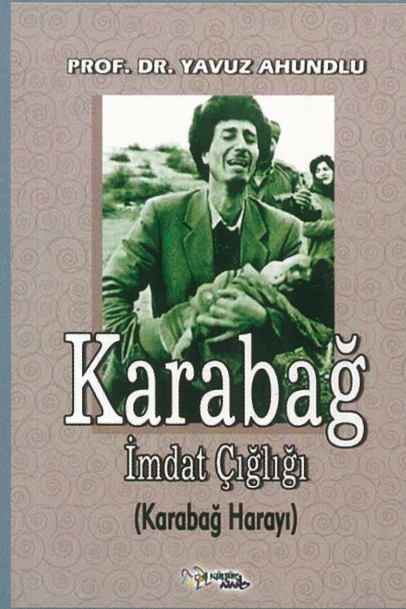
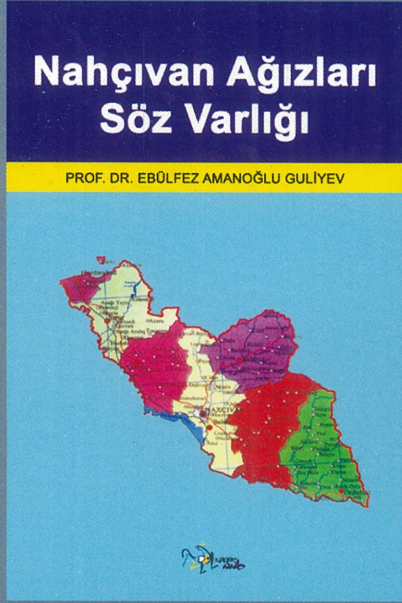
12) Присланные в издательство статьи, отправляются двум специалистам (по теме статьи) из редколлегии и, согласно их отчету, принимается решение о публикации. Если, по мнению редколлегии, статья требует исправлений, ее высылают обратно автору для доработки. Имена авторов и специалистов не оглашаются, сохраняются в тайне друг от друга.

13) За статьи, опубликованные в журнале, гонорар не оплачивается.

14) Всю ответственность за статьи, опубликованные в журнале, несут авторы. Неопубликованные статьи авторам не возвращаются. Право публикации остается за редакцией журнала.

KÜLTÜR AJANS

YAYIN ÇALIŞMALARI

İletişim

Konur Sokak No: 66/7 Kızılay/ANKARA - TÜRKİYE
Tel: 0090.31242593 (PBX) Fax: 0090.3124194443
email: kulturcaglayani@gmail.com